

Філософська думка

4 1975

Зміст

Передова — Назустріч XXV з'їзду КПРС	3
Характерні риси соціалістичного способу життя	
В. М. Мазур — Утвердження нового побуту	11
Проблеми взаємозв'язку науки і практики	
Б. Г. Кубланов (Львів) — Поєднання науки з виробництвом в умовах розвинутого соціалізму	20
М. Ф. Тарасенко — Естетичний зміст предметно-практичної діяльності	28
Є. П. Нікітін (Москва) — Наукове пояснення і його роль у пізнанні	40
На допомогу соціологові-практику	
В. Г. Подмарков (Москва) — Соціальні резерви підвищення ефективності виробництва	49
Проблеми викладання філософії	
І. Д. Ковальова (Харків) — Евристична ситуація в навчальному процесі	56
Наукові повідомлення	
Н. Т. Костюк — Гегель і проблема сутності життя	65
Критика буржуазної ідеології	
М. М. Верников, Р. І. Онуфрив (Львів) — Критика філософії неопозитивізму	73
О. М. Кравченко — Сучасний «нетривіальний» конвенціоналізм і його суб'єктивно-ідеалістична спрямованість	83
Є. М. Причепій — Обмеженість феноменалістичних трактувань світосприймання	92
Наукове життя	
В. А. Азархін — Науково-технічна революція і формування нової людини. Круглий стіл журналів «Вопросы философии» і «Філософська думка»	100
І. Е. Бекешкіна, В. І. Холох — Радянський спосіб життя і сучасна ідеологічна боротьба	116
Про проведення конкурсу статей з актуальних питань діалектичного та історичного матеріалізму	120
По сторінках наукових журналів	
Методологічні питання ботаніки в «Українському ботанічному журналі»	121
Рецензії	
А. К. Бичко — Критика буржуазних теорій маніпулювання свідомістю людини	125
Н. П. Деленчук, М. М. Кисельов — Біологія і філософські проблеми сучасності	126
Бібліографія	
Філософська література, що вийшла в республіці 1974 року	129
Наші автори	

СОДЕРЖАНИЕ

Передовая — Навстречу XXV съезду КПСС. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *В. Н. Мазур* — Утверждение нового быта. ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *Б. Г. Кубланов* (Львов) — Соединение науки с производством в условиях развитого социализма. *Н. Ф. Тарасенко* — Эстетическое содержание предметно-практической деятельности. *Е. П. Никитин* (Москва) — Научное объяснение и его роль в познании. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *В. Г. Подмарков* (Москва) — Социальные резервы повышения эффективности производства. ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОСОФИИ. *И. Д. Ковалёва* (Харьков) — Эвристическая ситуация в учебном процессе. НАУЧНЫЕ СОБЩЕНИЯ. *Н. Т. Костюк* — Гегель и проблема сущности жизни. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *М. Н. Верникоз, Р. И. Онуфрив* (Львов) — Критика философии неопозитивизма. *А. М. Кравченко* — Современный «нетривиальный» конвенционализм и его субъективно-идеалистическая направленность. *Е. Н. Причений* — Ограниченность феноменалистических трактовок мировосприятия. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *В. А. Азархин* — Научно-техническая революция и формирование нового человека. Круглый стол журналов «Вопросы философии» и «Філософська думка». *И. Э. Бекешкина, В. И. Холох* — Советский образ жизни и современная идеологическая борьба. ◇ О проведении конкурса статей по актуальным вопросам диалектического и исторического материализма. ПО СТРАНИЦАМ НАУЧНЫХ ЖУРНАЛОВ. Методологические вопросы ботаники в «Українському ботанічному журналі». РЕЦЕНЗИИ. *А. К. Бычко* — Критика буржуазных теорий манипулирования сознанием человека. *Н. П. Депенчук, Н. Н. Киселев* — Биология и философские проблемы современности. БИБЛИОГРАФИЯ. Философская литература, вышедшая в республике в 1974 году. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

Editorial — On the 25th Congress of the CPSU. CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOCIALIST MODE OF LIFE. *V. N. Mazur* — Consolidation of the New Mode of Life. PROBLEMS OF SCIENCE AND PRACTICE INTERRELATION *B. G. Kublanov* (Lvov) — Unity of Science and Production Under Conditions of Developed Socialism. *N. F. Tarasenko* — Aesthetic Content of Object-Practical Activity. *Ye. P. Nikitin* (Moscow) — Scientific Explanation and It's Role in Cognition. AID TO SOCIOLOGIST-PROCTICIAN. *V. G. Podmarkov* (Moscow) — Social Reserves for Increasing Production Efficiency. PROBLEMS OF PHILOSOPHY TEACHING. *I. D. Kovalyova* (Kharkov) — Euristic Situation in the Teaching Process. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *N. T. Kostyuk* — Hegel and the Problems of the Life Essence. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *M. N. Vernikov, R. I. Onufriy* (Lvov) — Criticism of Philosophical Neopositivism. *A. M. Kravchenko* — Modern "Nontrivial" Conventionalism and It's Subjective-Idealistic Trend. *Ye. N. Prichepy* — Limitation of Phenomenalistic Interpretations of World Perception. SCIENTIFIC LIFE. *V. A. Azarkhin* — Scientific and Technological Revolution and Formation of a New Man. The Round Table of Journals "Voprosy Filosofii" and "Filosofska Dumka". *I. E. Bekeshkina, V. I. Kholokh* — The Soviet Mode of Life and Modern Ideological Struggle. ◇ On Carrying Out a Competition of Articles on Timely Problems of Dialectical and Historical Materialism. WITHIN THE COVERS OF SCIENTIFIC JOURNALS. Methodological Problems of Botany in the "Ukrainsky Botanichnyi Journal". REVIEWS. *A. K. Bychko* — Criticism of Bourgeois Theories of Human Consciousness Manipulations. *N. P. Depenchuk, N. N. Kiselyov* — Biology and Philosophical Problems of Our Time. BIBLIOGRAPHY. Philosophical Literature Published in the Republic in 1974. OUR AUTHORS.

Назустріч XXV з'їзду КПРС

1975 рік, завершальний рік дев'ятої п'ятирічки, став для усіх радянських людей роком підготовки до події великої історичної ваги — XXV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.

З'їзди нашої партії — це історичні віхи на шляху Радянської країни до комунізму. Вони відіграють вирішальну роль у житті нашого суспільства — кожен з них знаменує собою новий етап у його поступальному розвитку. З'їзди Комуністичної партії узагальнюють досвід революційної творчості мас, виражають корінні інтереси радянського народу, озброюють комуністів, усіх трудящих бойовою програмою дій, повсюдно викликають піднесення і трудовий ентузіазм.

Рішення партійних з'їздів є точним вираженням поглядів партії. Звертаючись напередодні IX з'їзду до партійних організацій, В. І. Ленін підкреслював: «Треба йти вперед, треба дивитися вперед, треба принести на з'їзд обміркований і уважно, спільною працею, спільними зусиллями всіх членів партії *перероблений практичний досвід* господарського будівництва»¹. В. І. Ленін закликав перетворити з'їзди і наради в «органи перевірки господарських успіхів, в органи, де ми могли б по-справжньому вчитися господарського будівництва»². Ці ленінські настанови актуальні нині, у рік, коли весь радянський народ, готуючись гідно зустріти XXV з'їзд КПРС, знову й знову звертається до історичних рішень попереднього, XXIV з'їзду, вивіряючи досягнення й здобутки дев'ятої п'ятирічки за його накресленнями.

Величезне значення з'їздів КПРС зумовлене тим, що вони освячують світлом марксистсько-ленінської теорії історичний шлях нашої країни, розробляють глибоко наукові плани її дальшого економічного, політичного й духовного розвитку, роблять відчутний вплив на міжнародну обстановку і міжнародні відносини. Світовий резонанс партійних з'їздів спричинений авторитетністю їхніх рішень, які є підсумком роботи колективної думки нашої партії, насиченої величезним досвідом революційної боротьби, побудови соціалістичного суспільства, досвідом комуністичного будівництва.

Політика КПРС знаходить повну підтримку й солідарність у братніх комуністичних і робітничих партіях, у лавах міжнародного робітничого й національно-визвольного руху.

Наша партія завжди надавала особливого значення розвитку співробітництва з комуністичними партіями братніх соціалістичних країн, дальшому згуртуванню країн соціалістичної співдружності. Світова соціалістична система є нині визначальним чинником суспільного розвитку. Вона виступає передовим загоном у боротьбі за мир, демократію і соціалізм, вирішальною силою у світовому революційному процесі. Координація зовнішньо-політичної діяльності країн Варшавського Договору, їх широке економічне співробітництво в рамках РЕВ, плідний обмін у галузі духовного життя й культури — все це сприяє дальшому піднесенню міжнародного авторитету світового соціалізму, зростанню його революційно-перетворюючого впливу на історичний розвиток людства.

За час, що минув від XXIV з'їзду КПРС, ще більше змужнів і згуртувався очолюваний і керований комуністами міжнародний робітничий рух — випробуване бойове ядро революційних сил. Значне загострення класової боротьби в умовах нинішньої економічної кризи у капіталістичному світі, висока політична самосвідомість робітників, їх єдність

¹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 40, стор. 137.

² В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 42, стор. 149.

і інтернаціоналізм, дальше згуртування усіх сил антімонополістичного фронту, притягальним центром якого є робітничий клас,— усе це свідчить про дальшу активізацію революційно-перетворюючої діяльності міжнародного робітничого класу, про правильність марксистсько-ленінської оцінки його як головного і найсильнішого противника влади монополістичного капіталу.

Незважаючи на спроби міжнародної реакції загальмувати історичний розвиток людства, багатогранний процес суспільних змін відбувається в усіх районах земної кулі. Імперіалізм зазнає нині все більшого напору сил, що виростили з національно-визвольної боротьби. Антиімперіалістичний курс дедалі частіше визначає спрямованість зовнішньої політики молодих незалежних країн Азії, Африки і Латинської Америки, причому у багатьох таких країнах національно-визвольна боротьба, як і передбачалося у матеріалах XXIV з'їзду, неминуче переростає у боротьбу проти експлуататорських порядків — як капіталістичних, так і феодалістичних.

За останні роки значних успіхів досяг світовий комуністичний рух — провідний загін будівників комуністичного майбутнього людства, авангард усіх антиімперіалістичних сил, від згуртованості яких багато в чому залежить успіх у боротьбі проти імперіалізму. Комуністи очолюють і організують цю революційну боротьбу, прокладають шлях до побудови соціалізму й комунізму. Виступаючи єдиною, інтернаціональною силою, братні комуністичні й робітничі партії приділяють значну увагу дальшій активізації двосторонніх і багатосторонніх міжпартійних зв'язків. Роки, що минули від XXIV з'їзду, були насичені такими зустрічами, які сприяли ще більшому згуртуванню лав світового комуністичного руху. Ця тенденція є визначальною протягом багатьох років, незважаючи на підступні спроби правих і «лівих» опортуністів, маоїстів і різних «модернізаторів» марксизму-ленінізму протиставити марксистсько-ленінській революційній теорії численні «національні моделі» соціалізму, роз'єднати, розколоти світовий комуністичний рух. У боротьбі з міжнародною реакцією він зростав і мужнів, набував революційного досвіду боротьби у нових, сучасних умовах. Закономірним наслідком цього були широкі консультативні зустрічі й наради комуністів різних країн; і у нинішньому, передз'їздівському році комуністичні партії Європи збирають свій широкий представницький форум.

Матеріали наших партійних з'їздів уважно вивчають в усіх країнах світу. І це зрозуміло, адже в них не тільки визначається зовнішньополітичний курс нашої країни, але й дається глибока наукова оцінка міжнародного становища загалом, розглядаються головні тенденції сучасного суспільного розвитку, аналізуються перспективи розвитку міжнародних відносин у різних регіонах. Саме такий аналіз зміцнює упевненість радянських людей в перемозі народів Індокитаю у їхній боротьбі за національне й соціальне визволення. Це наукове передбачення, викладене у матеріалах XXIV з'їзду КПРС, збулося. Ми впевнені у тому, що такою ж ефективною й перспективною є політика Радянського Союзу і на Близькому Сході, і в інших районах світу, де сили миру, демократії й прогресу борються з міжнародною реакцією.

Радянський Союз завжди послідовно виступав проти агресії, за справедливе й мирне розв'язання міжнародних проблем. Новим етапом зовнішньої політики СРСР стала висунута XXIV з'їздом Програма миру, яка захопила багатомільйонні народні маси і яка з безлічі прихильників миру гуртує загопи борців за мир, єднаючи їх у боротьбі проти війни і гонки озброєнь.

Успіх радянської Програми миру свідчить, що історична ініціатива у галузі міжнародних відносин належить нині Радянському Союзу та

іншим країнам соціалістичної співдружності. Розвинуте соціалістичне суспільство, побудоване у нашій країні, її могутній економічний, соціальний, політичний та ідеологічний потенціал послужили тими чинниками, які визначили ініціативність і активність радянської зовнішньої політики. «Тверда відсіч агресії незмінно поєднувалась у нашій політиці з конструктивною лінією на врегулювання назрілих міжнародних проблем, на підтримання нормальних, а де це дозволяє обстановка — добрих відносин з державами, що належать до іншої соціальної системи»³, — зазначав товариш Л. І. Брежнев. Послідовна і наполеглива реалізація принципів мирного співіснування і міжнародного співробітництва, їх повсюдне впровадження у практику міжнародного життя стали справжнім велінням часу. Це вимагає доброї волі і узгоджених зусиль багатьох держав. Слід, зауважував товариш Л. І. Брежнев, «створити у світі такий клімат, при якому потенціальні агресори, любителі авантюри і брязкання зброєю зустрічатимуть дедалі рішучішу і повсюдну відсіч народів, при якому мир, безпека і впевненість у мирному майбутньому на ділі ставатимуть здобутком усе ширших мас у різних районах землі...»⁴. Світовий соціалізм вже створив могутній економічний потенціал, який перевищує той, що мають Сполучені Штати або держави «Спільного ринку». Однак свою економічну могутність соціалістичні країни використовують як основу для боротьби за мир в усьому світі. Радянський Союз, інші соціалістичні країни зацікавлені у дальшому розширенні міжнародного співробітництва, виробничого кооперування, рівноправної і взаємовигідної торгівлі. Відбулися позитивні зрушення у торгових відносинах із США, Францією, ФРН, Англією, Італією, Японією та іншими капіталістичними країнами. Однак нині цього вже замало для задоволення значно зрослих потреб у міжнародній торгівлі і співробітництві. «Процес розрядки, процес зміцнення миру, — підкреслив тов. Л. І. Брежнев на ХІ з'їзді Угорської соціалістичної робітничої партії, — це безперервний процес, який вимагає постійного руху вперед. Зупинитися на цьому шляху — означало б поставити під загрозу і те, чого вже досягнуто... Тому борці за мир повинні не ослабляти пильності, давати належну відсіч підступам ворогів миру, постійно тримати в полі зору нові завдання, постійно думати про розширення горизонтів політики миру»⁵.

Уся зовнішньополітична діяльність КПРС, Радянського Уряду ґрунтується на розвитку й досягненнях нашої економіки, науки і культури, нашого народного господарства. Наші союзники і друзі на всій планеті захоплюються підсумками радянських п'ятирічок, успіхами економіки і наукового управління.

Завершальний рік п'ятирічки підбиває підсумки економічного розвитку нашої країни за період, що минув від ХХІV з'їзду. Завдяки цілеспрямованій і плідній діяльності партії, самовідданій праці всього народу зроблено важливий крок в успішному розв'язанні головного завдання дев'ятої п'ятирічки — у забезпеченні значного піднесення матеріального добробуту й культурного рівня життя радянських людей на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу і зростання продуктивності праці.

Високими темпами зростає національний доход нашої країни — основне джерело розвитку соціалістичної економіки і поліпшення добро-

³ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС. К., 1972, стор. 25.

⁴ «Радянська Україна», 19 березня 1975 р.

⁵ Там же.

буту трудящих. На новий щабель піднялася соціалістична індустрія: стало до ладу понад 1700 нових великих промислових підприємств, реконструйовано й модернізовано значну частину діючих заводів і фабрик. Інтенсивно розвиваються усі галузі промисловості, будівництва, транспорту тощо. Зростає продуктивність праці, підвищується техніко-технологічний рівень підприємств, розширюється випуск нових, сучасних видів продукції.

За останні чотири роки обсяг промислової продукції збільшився понад третину. Таке інтенсивне зростання економічного потенціалу нашої країни є міцною основою для поліпшення добробуту радянських людей, запорукою успішного виконання головного завдання дев'ятої п'ятирічки. За час, що минув від XXIV з'їзду партії, значно зросли суспільні фонди споживання, заробітна плата, розміри пенсійного забезпечення, стипендій тощо. На ці заходи (у щорічному перерахунку) нашою державою витрачено стільки ж коштів, скільки протягом сьомої і восьмої п'ятирічок, разом узятих. У 1971—1974 роках житловий фонд в СРСР зріс на 436 мільйонів квадратних метрів, а це означає, що більш ніж 45 мільйонам чоловік були поліпшені житлові умови. Позитивні зрушення відбулися у розвитку соціалістичної торгівлі, у забезпеченні населення продуктами харчування й промисловими товарами масового попиту, у організації побутового обслуговування тощо. Усі ці досягнення народного господарства засвідчують, що завдання дев'ятої п'ятирічки у галузі соціально-економічного розвитку успішно виконуються.

На п'ятнадцять процентів зросла валова продукція сільського господарства. Успішна реалізація накреслень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС і здійснення Директив дев'ятої п'ятирічки спричинили докорінну перебудову сільськогосподарського виробництва. Механізація й хімізація, широкі меліоративні роботи не тільки зменшили його залежність від погодних умов, але й значно змінили характер сільськогосподарської праці, наблизивши її до праці промислової. Об'єктивний процес неухильного розвитку виробництва, удосконалення його організації не обмежується сьогодні промисловими галузями, а охоплює й сільське господарство, створюючи передумови для дальшого його зміцнення. Сучасний, якісно новий етап у його розвитку відзначається комплексним підходом до проблем, які стоять перед сільськогосподарським виробництвом нині і які успішно розв'язуються завдяки проведенню цілісної, науково обгрунтованої системи заходів. Ці успіхи й досягнення добре помітні у виробничих здобутках сільських трудівників України. За чотири останні роки вартість валової сільськогосподарської продукції становила тут 22 мільярди карбованців, що на 17 процентів перевищує відповідний показник попередньої п'ятирічки. Тільки щорічний валовий збір зерна становить тепер у середньому 41,6 мільйона тонн, тобто на 1,6 мільйона тонн перевищує рубіж, встановлений Директивами XXIV з'їзду КПРС.

Сучасний економічний розвиток нашої країни не є простим кількісним підвищенням її економічного потенціалу. Нині ми вступили у якісно новий етап господарського будівництва, який відповідає зрелим вимогам розвинутого соціалістичного суспільства. Науково-технічна революція озброює радянських трудівників надпотужною технікою, формує нову технологію виробництва, у якій провідна роль належить механізованим і автоматизованим виробничим процесам. За умов розвинутого соціалізму «прогрес науки і техніки — це головна підойма створення матеріально-технічної бази комунізму»⁶. Сьогодні поряд з

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972, стор. 65.

кількісними першорядного значення набувають якісні чинники економічного розвитку. Скажімо, тільки внаслідок зростання продуктивності праці протягом дев'ятої п'ятирічки одержано 84 проценти приросту промислової продукції. Ці та інші досягнення створюють міцну основу для розвитку народного господарства у наступному п'ятиріччі, для реалізації довгострокових соціально-економічних і політичних завдань, висунутих партією у її Програмі.

Курс партії на підвищення ефективності й поліпшення якісних показників розвитку народного господарства передбачає вдосконалення наукового управління, зміцнення планової дисципліни тощо. Вимогам партійного курсу відповідає і далі впровадження комплексного, системного підходу до планування, поліпшення міжгалузевої координації планів, поглиблення виробничої кооперації як у масштабах Радянського Союзу, так і серед країн соціалістичної співдружності.

Удосконалення системи наукового управління соціалістичним суспільством — одне з найважливіших завдань, поставлених XXIV з'їздом КПРС. Ця відповідальна робота постійно перебуває в центрі внутрішньополітичної діяльності партії. Сучасний механізм управління соціалістичною економікою, історичні завдання комуністичного будівництва ставлять нові вимоги до управлінських кадрів. Партійні, радянські й господарські керівники глибоко оволодівають наукою й мистецтвом управління, творчо застосовують положення марксистсько-ленінської теорії, широко впроваджують нові методи організації праці, планування і стимулювання. Партія вимагає від кожного керівника соціалістичного виробництва вміти послідовно проводити партійну лінію, розвивати атмосферу творчого пошуку, постійно дбати про людину праці, сприяти поширенню трудової ініціативи, забезпечувати широку участь народних мас в управлінні розвинутим соціалістичним суспільством.

Рішення грудневого (1974 р.) і квітневого (1975 р.) Пленумів ЦК КПРС, Звернення Центрального Комітету до партії, усього радянського народу, постанови ЦК КПРС і нашого Уряду, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ про Всесоюзне соціалістичне змагання — усі ці документи є виявом непопорушної єдності партії і народу, науково обгрунтованим політичним планом життя нашої країни у завершальному році дев'ятої п'ятирічки, розгорнутою програмою гідної зустрічі XXV з'їзду партії.

Закріпити досягнуте й далі піднести трудову й політичну активність мас, надати ще більшого розмаху й дійовості соціалістичному змагання; не просто зробити більше, а, як зазначав тов. Л. І. Брежнев на грудневому (1974 р.) Пленумі ЦК КПРС, зробити краще й економніше — ці настанови партії є орієнтирами, що накреслюють шлях до гідної зустрічі XXV з'їзду КПРС. Величезна мобілізуюча сила цих закликів дає чудові результати, породжує масовий трудовий ентузіазм, високу відповідальність за доручену справу.

Партія скеровує усі сили, величезну творчу насагу нашого народу на успішне, дострокове, завершення дев'ятої п'ятирічки, на створення надійного фундаменту для плідної праці у десятій п'ятиріччі. Тому нині особливо важлива висока організованість, злагодженість, свідома, соціалістична дисципліна, широке ідеологічне забезпечення успіхів комуністичного будівництва. «Треба добиватися, — зазначає Л. І. Брежнев, — щоб кожний свідомий трудящий, кожний свідомий робітник, як підкреслював В. І. Ленін, «почував себе не тільки господарем на своєму заводі, а представником країни»⁷. Для цього у нашій країні існують великі можливості. Участь трудящих у суспільному житті нашої країни не обмежується рамками окремого виробничого колективу. Всі еконо-

⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972, стор. 80.

мічні, соціально-політичні проблеми, питання розвитку добробуту й культури тощо розв'язуються представниками трудящих у виборних органах, з широкою участю мас в обговоренні найбільших планів і рішень. Трудящі беруть участь і в контролі за реалізацією цих рішень. Політичне й виховне значення такої широкої участі народних мас в управлінні розвинутим соціалістичним суспільством величезне, бо вона сприяє активному формуванню рис нової людини — будівника комунізму.

Морально-політичні якості радянських людей формуються всім соціалістичним укладом нашого життя, всім ходом справ у суспільстві, але насамперед цілеспрямованою, наполегливою ідейно-виховною роботою партії, серцевиною якої є формування у найширших мас трудящих комуністичного світогляду, виховання їх на ідеях марксизму-ленінізму.

Винятково велику увагу приділяє партія ідеологічній роботі. Пропаганда ідей марксизму-ленінізму, непримиренна наступальна боротьба проти буржуазної і ревізіоністської ідеології, пропаганда переваг соціалістичного способу життя, формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, високих морально-політичних якостей, норм комуністичної моралі лишається й далі центральним завданням ідеологічної роботи партійних організацій.

В обстановці всенародного трудового підйому проходить передз'їздівський рік. Нові завдання, що їх висувують партія і уряд, вимагають ширше розгорнути соціалістичне змагання по достроковому виконанню взятих зобов'язань, поширювати досвід передовиків, раціоналізаторів, переможців соціалістичного змагання, всебічно розвивати науково-технічну творчість трудящих.

Нові грандіозні завдання ставлять партія й уряд і перед радянською наукою. Йдеться передусім про значне підвищення її ефективності, про більш оперативне впровадження наукових досягнень у виробництво, про розширення фундаментальних досліджень, проведення комплексних розробок проблем, що досліджуються. Партія орієнтує радянських учених на якнайкраще, якнайдоцільніше використання наявного інтелектуального потенціалу. А для цього, як свідчить практика, слід постійно зміцнювати зв'язок науки з виробництвом, підвищувати відповідальність науковців за впровадження нового, прогресивного.

У нашій країні створено сприятливі умови для розвитку природничих, технічних і суспільних наук. Партія ставить перед радянськими суспільствознавцями завдання глибоко досліджувати актуальні проблеми суспільного розвитку. Керуючись теоретичними висновками, зробленими XXIV з'їздом КПРС, радянські вчені спрямували свої зусилля передусім на комплексну розробку проблем розвитку зрілого соціалістичного суспільства, удосконалення соціалістичних суспільних відносин, виховання нової людини, формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, високих ідейно-політичних якостей, комуністичної моралі. Ці питання стосуються практично усіх аспектів суспільного життя — отож, і розв'язуються вони спільними зусиллями філософів, соціологів, психологів, представників інших суспільних наук.

За останні чотири роки вийшло друком чимало ґрунтовних наукових праць з питань вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, дальшого розвитку радянської демократії, формування нової людини, становлення і розвитку соціалістичного способу життя; інтенсивно досліджувалися проблеми співвідношення інтернаціонального й національного у суспільному житті, питання сучасного розвитку світового

революційного процесу та інші. За роки дев'ятої п'ятирічки помітних успіхів досягли й учені-суспільствознавці нашої республіки. Виконуючи настанови ХХІV з'їзду партії, вони зосередили увагу на розробці найактуальніших проблем суспільного розвитку, широко пропагували історичні рішення партії. Учені республіки доклали зусиль для дальшого утвердження атмосфери творчості і товариської вимогливості, розвитку критики й самокритики, що є запорукою успішного розвитку нашої науки. Вони слідували керівним настановам партії, яка підтримує новаторський, ленінський підхід філософів до вивчення складних соціальних явищ сучасності, їх зусилля до творчого розв'язання важливих філософсько-соціологічних проблем, які висувають практика комуністичного будівництва, потреби науково-технічного прогресу й завдання ідейно-виховної роботи партії.

Комуністична партія Радянського Союзу піклується про дальший розвиток марксистсько-ленінської філософської науки. Протягом років, що минули від ХХІV з'їзду, партія спрямовувала зусилля радянських вчених-суспільствознавців, на розробку найбільш актуальних проблем сучасного суспільного життя, відкриваючи перед ними нові горизонти досліджень, надихаючи їх на плідну наукову працю в ім'я процвітання нашої соціалістичної Батьківщини. Партійні настанови — і зокрема Постанови ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії» (1974) та «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» (1974), виступи Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва — є відправними пунктами, що дозволяють по-новому осмислювати й розв'язувати актуальні питання сучасного суспільного розвитку. Велике значення для розгортання філософських досліджень мають рішення травневого (1974 р.) Пленуму ЦК Компартії України, який у своїй Постанові «Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню ідеологічної роботи в світлі рішень ХХІV з'їзду КПРС» дав всебічний аналіз рівня наукових досліджень з філософської проблематики, стану викладання філософії у вузах України, участі вчених республіки у ідеологічній та пропагандистській роботі.

Значній активізації наукової і викладацької діяльності сприяли на ради з питань розвитку філософської науки, проведені Центральним Комітетом КПРС та ЦК Компартії України, де були відзначені досягнення, глибоко проаналізовані недоліки, визначені шляхи дальшого поліпшення роботи науковців і викладачів. Підкреслювалося, що вчені-суспільствознавці проводять дослідження проблем, тісно пов'язаних із політичним життям, партійною й державною діяльністю, виховною роботою у нашій країні. Розробляються важливі проблеми діалектичного й історичного матеріалізму, питання удосконалення наукового управління соціалістичним суспільством, соціального прогнозування, взаємозв'язку наукової теорії і суспільної практики; досліджуються закономірності розвитку соціалістичного суспільства, питання становлення і розвитку соціалістичного способу життя, комплекс проблем, пов'язаних із дальшим розвитком науково-технічної революції тощо. Вчені республіки ведуть боротьбу проти сучасної буржуазної філософії, антикомунізму і ревізіонізму, проти проявів пережитків минулого у свідомості і поведінці радянських людей. В центрі уваги наших наукових досліджень стоїть одна з найважливіших нині проблем — проблема формування нової, всебічно розвиненої людини. Комуністична партія підкреслює глибокий зв'язок цієї проблеми з розв'язанням усього комплексу актуальних питань економічного, соціально-політичного і

духовного життя нашої країни, із завданнями комуністичного будівництва, висунутими Програмою партії, партійними з'їздами.

Готуючись гідно зустріти XXV з'їзд КПРС і XXV з'їзд Комуністичної партії України, ми повинні по-новому оцінити досягнуте, співвіднести його з тими високими вимогами, які ставлять перед радянською наукою КПРС, соціалістичне суспільство, сучасна епоха революційних перетворень, непримиренної ідеологічної боротьби, епоха переходу від капіталізму до комунізму. Партія звертає увагу вчених на виключну важливість широкої пропаганди переваг соціалізму, соціалістичного способу життя, на пропаганду досягнень СРСР у розвитку економіки, науки, культури, на необхідність розвінчувати ідеологічні підступи буржуазії, спроби буржуазної ідеології відвернути трудящі маси від революційно-перетворюючої діяльності. Слід давати рішучу відсіч антикомуністичним, право- й «ліво-» опортуністичним диверсіям як у галузі наукової теорії, так і у сфері суспільної практики. Ще більш непримиренною має стати наша боротьба проти українського буржуазного націоналізму і сіонізму, проти релігійних пережитків.

Життя нашої країни, хід світового суспільного розвитку переконливо свідчать про правильність марксистсько-ленінського наукового передбачення, покладеного в основу рішень XXIV з'їзду партії. Протягом років, що минули, наша країна упевнено йшла вперед, вивіряючи свій шлях з курсом, накресленим Комуністичною партією, яка приходить до свого XXV з'їзду як ніколи монолітною й згуртованою, у всеозброєнні революційної теорії і величезного практичного досвіду. Сповнена невичерпних життєвих сил і творчої енергії, оточена безмежним всенародним довір'ям, Комуністична партія Радянського Союзу веде радянський народ до нових перемог, до побудови комунізму.

* * *

В передовій статті розглядаються актуальні задачі розвитку філософської науки в республіці в період підготовки к XXV с'їзду КПСС.

Утвердження нового побуту

В. М. МАЗУР

XXIV з'їзд КПРС, розробивши широку соціально-економічну програму дев'ятої п'ятирічки, вказав, що головне її завдання полягає в тому, щоб забезпечити значне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення його ефективності, науково-технічного прогресу і прискорення зростання продуктивності праці. «Висунувши як головне завдання дев'ятої п'ятирічки істотне підвищення добробуту трудящих, Центральний Комітет має на увазі, що цей курс визначатиме нашу діяльність не тільки в наступні п'ять років, але й загальну орієнтацію господарського розвитку країни на тривалу перспективу. Намічаючи такий курс, партія виходить насамперед з того, що найповніше задоволення матеріальних і культурних потреб людей — це найвища мета суспільного виробництва при соціалізмі»¹. Ця програма, прийнята підключенням про кожну радянську людину, успішно виконується. І нині, у завершальному році дев'ятої п'ятирічки, у переддень XXV з'їзду нашої партії, правильність прийнятого нею курсу з особливою яскравістю проявляється у новому піднесенні життєвого рівня радянських людей, у дальшому розвитку соціалістичного способу життя, у якому процеси формування нової людини, всебічного розвитку особи посідають одне з визначальних місць.

Розвиток соціалістичного суспільства, зростання його економічної могутності тісно пов'язані із процесом збагачення спектру матеріальних і духовних потреб радянської людини, з підвищенням рівня і якості її життя. Ці риси соціалістичного суспільного розвитку є невід'ємними складниками, основою, на якій будується і з якої природно виростає сам спосіб життя радянської людини. Важливим елементом широкої програми підвищення життєвого рівня є поліпшення організації соціалістичного побуту, тобто створення таких умов життєдіяльності кожної радянської людини, за яких вона могла б найбільшою мірою проявити себе у громадському й особистому житті, спрямувати увесь свій талант, усі свої зусилля на самодійснення себе як гармонійно розвиненої особи — будівника комунізму. Саме в цьому зв'язку доцільно розглянути процес утвердження нового побуту як характерну рису розвитку соціалістичного способу життя.

Відомо, що буржуазні ідеологи прагнуть звести спосіб життя лише до споживання, організації сервісу й дозвілля, вилучаючи з нього працю — цей визначальний чинник життєдіяльності людини. Спотвореність, знеособлення, відчуження людської праці ва капіталізму становить таку яскраву протилежність професійно налагодженій організації сервісу й споживання, що буржуазні ідеологи вважають ва краще просто не залічувати працю до чинників, які визначають характер побуту і способу

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972, стор. 46—47.

життя загалом. Натомість ними висувуються й рекламуються конформістські доктрини, ідеологічні міфи, в яких капіталістичне суспільство зображується як «царство споживання», повного задоволення потреб, діапазон яких, до речі, постає штучно звуженим і вульгаризованим. Але реальна дійсність, гостра класова боротьба трудящих за соціальну справедливість, яка безперервно точиться у «суспільстві соціального благополуччя», розвіює ці міфи й ілюзії.

Справедливість і гуманність способу суспільного життя визначається, якщо підходити до нього з наукових позицій, передусім такими моментами: по-перше, тим, які матеріальні, соціальні і духовні цінності має суспільство; по-друге ж, тим, за яких умов, яким чином і з якою метою створюються і розподіляються ці цінності. Не можна, виходячи лише з наявності, скажімо, матеріального багатства, вважати, що у суспільстві поширений найліпший з можливих способів життя, оскільки очевидно, що і соціальні, політичні, і духовні умови життєдіяльності людей, те, кому служить суспільне багатство, для досягнення якої мети воно використовується — все це є ніяк не менш істотним чинником суспільного способу життя. Так, радянське суспільство, яке, будуючи соціалізм, передусім розвивало потужну промисловість, колективізувало сільське господарство, створювало могутній оборонний потенціал, не могло зразу ж виявити свої переваги в забезпеченні кожної людини матеріальними благами, в організації матеріальної сторони побуту і побутового обслуговування. Однак перевага нового, соціалістичного укладу життя виявляється вже з перших днів Радянської влади насамперед у встановленні пролетарською диктатурою класово-справедливого розподілу матеріальних благ, у організації нехай і не дуже забезпеченого матеріально, але соціально справедливого, рівноправного й гуманного соціалістичного побуту, побуту, яким послуговується кожен член соціалістичного суспільства. Докорінна відмінність і принципова перевага соціалістичного способу життя й соціалістичного побуту є цілком очевидною. Ця перевага його все більше зростає внаслідок дальшого розвитку соціалізму, досягнення ним успіхів в економіці, науці, культурі й духовному житті.

Характеристика побуту (як і способу життя загалом) насамперед передбачає дослідження умов, що його формують, і аналіз його зв'язку з іншими галузями життєдіяльності, сукупність яких і складає той чи той суспільний спосіб життя. Такий підхід дає можливість виявити істотні особливості соціалістичного побуту, а також вичленити найважливіші питання його удосконалення, закріплення і розвитку головних його рис і тенденцій, які характеризують його саме як соціалістичний побут.

До цих умов належать зокрема природні. Розвиток продуктивних сил, створення штучного середовища оточує і зменшує їхній вплив на повсякденне життя, побут, однак це не означає, що природними чинниками можна нехтувати як другорядними. Досить зіставити природно-географічні умови різних країн, щоб побачити, що несхожість цих умов істотно позначається не тільки на структурі економіки, господарського комплексу, але і на побутовому житті, традиціях, культурі². Певну роль у формуванні побуту відіграють також біодемографічні чинники. Вік, стать, родинний і сімейний статус людини, як відомо, істотно впливають на побутові обов'язки і ролі людей, побутову поведінку загалом. Зміни у віковому складі населення, наприклад, відчутно позначаються на структурі матеріально-побутових потреб, організації побуту, співвідношенні витрат часу в цій сфері тощо.

² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 169.

В цілому побут визначається передусім соціально-економічними чинниками (виробничими відносинами, поділом праці, класовою структурою суспільства тощо). За соціальним характером відносини між людьми у буржуазному і соціалістичному суспільстві формуються як цілком протилежні. І хоча техніко-технологічний бік побуту за соціалізму й за капіталізму може розвиватися загалом однаково, не цей аспект є головним, домінуючим. Визначальну роль відіграє суспільний спосіб виробництва, який становить соціально-економічну основу формування побуту і по-різному впливає на нього. Матеріальні елементи побуту (наприклад, побутове обслуговування) прямо залежать від розвинутості продуктивних сил і в умовах науково-технічної революції постійно змінюються. Інші елементи та сторони побуту, наприклад, духовне споживання, пов'язані вже з виробничими відносинами, а не безпосередньо з продуктивними силами, і це слід враховувати під час аналізу соціального характеру і тенденцій розвитку побуту. Так, науково-технічна революція спричиняє за капіталізму зрушення в життєвому рівні окремих верств населення, однак істотні риси їх побуту, зумовлені капіталістичними виробничими відносинами, залишаються за своїм характером незмінними.

До визначальних чинників формування побуту належить і праця, її характер. Відмінності побуту працівників фізичної і розумової праці, промисловості і сільського господарства виявляються досить чітко. Разом з тим побут, його «спрямованість», структура та зміст вільного часу, дозвілля залежить великою мірою від ставлення до суспільної праці та участі в ній. Про це свідчать, зокрема, результати досліджень радянських соціологів³.

До основних параметрів, які визначають побут, належать також політичні та ідеологічні чинники, ступінь демократизації суспільного життя, культура. Так, культура в широкому значенні цього слова — як універсальне для специфічно людської діяльності явище — опосередковує дію всіх життєвих обставин, що зумовлюють певний уклад життя, спосіб поведінки у формі звичаїв, традицій, стереотипів тощо. В такому розумінні культура завжди накладає свій відбиток на побут. В цьому плані недоцільним є поділ об'єкта дослідження на «культуру» і «побут», що досить поширений в нашій літературі. Підкреслюючи прямий зв'язок між культурою і задоволенням потреб у повсякденному житті, К. Маркс писав: «...розмір так званих необхідних потреб, так само як і способи їх задоволення, самі являють собою продукт історії і залежать здебільшого від культурного рівня країни»⁴. Разом з тим духовна культура, виступаючи як відносно самостійне явище (система знань і норм), і собі впливає на окремі складові побуту, зумовлюючи, зокрема, особливості побуту верств населення, однакових за матеріальними, виробничими чи соціально-демографічними характеристиками.

Усі ці чинники (і передусім соціально-економічні) найбільш важливі для формування та розвитку соціалістичного побуту; саме вони визначають в цілому його характер і головні риси, конкретизуючись у багатоманітних проявах, доповнюючись певними біодемографічними, психологічними та іншими особливостями.

Побут радянської людини за своєю структурою є складним явищем. Йому притаманні загальні, особливі та індивідуальні риси. І це зрозу-

³ Див., напр.: Человек и его работа. Социологическое исследование. М., 1967; Л. А. Гордон, Е. В. Клопов. Человек после работы. Социальные проблемы быта и внеабочьего времени. М., 1972 та ін.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 169.

міло. Адже побут людини, який характеризується надзвичайним багатством форм і проявів, відображає спільні для всіх членів суспільства умови їх життєдіяльності. За соціалізму — це панування соціалістичної власності і соціалістичних суспільних відносин, марксистсько-ленінської ідеології, комуністичного світогляду, відсутність експлуатації людини людиною, класового чи національного гноблення, утвердження принципів соціалістичного інтернаціоналізму і патріотизму, колективізму і товариської взаємодопомоги.

Певною мірою побут людини за соціалізму визначається також і тим, до якого суспільного класу чи соціальної групи вона належить, проживає вона в місті чи на селі, охоплена переважно фізичною чи розумовою працею тощо. Ці чинники формують особливі риси соціалістичного побуту різних категорій населення. Нарешті, оскільки соціалізм створює найсприятливіші можливості для всебічного розвитку особи, побут кожної людини поряд з загальними і особливими рисами має і суто індивідуальні, неповторні риси.

Підкреслимо, що загальні, особливі та індивідуальні риси соціалістичного побуту певним чином підпорядковані одні одним. Визначальними виступають загальні риси, бо вони ґрунтуються на найбільш характерних — економічних і соціально-політичних рисах, притаманних як соціалізму, так і комунізму. Що ж стосується особливого у соціалістичному побуті, то воно спричинене специфікою соціалістичних виробничих і суспільних відносин, наявністю соціально-класових відмінностей в суспільстві, істотних відмінностей між містом і селом, між фізичною і розумовою працею. Нарешті, індивідуальні риси побуту виступають як різноманітні модифікації соціалістичного за своїм змістом побуту, у яких виявляються специфічно індивідуальні умови життя кожної людини.

Отже, коли ми виділяємо ті риси і особливості соціалістичного побуту, які відрізняють його від побуту інших соціально-економічних формацій, ми повинні фіксувати не лише паростки комуністичного побуту і залишки побуту минулих формацій, як це подекуди трапляється в нашій літературі з питань формування і розвитку нового побуту. Структура соціалістичного побуту включає не лише комуністичні його елементи чи ті елементи, що перейшли до нього з минулого. Соціалістичний побут, як і система соціалістичних суспільних відносин загалом, має власне соціалістичні, притаманні саме першій фазі комунізму риси. Розуміння соціалізму як тривалої стадії розвитку, котра проходить ряд етапів, що відрізняються не тільки кількісними, але і якісними особливостями, дає можливість правильно поставити і розв'язати питання про виникнення і утвердження соціалістичного побуту, його поступове переростання в побут комуністичний.

Соціалізм докорінно змінює економічні, політичні, соціальні й культурні умови життя людей, тобто сам спосіб їх життєдіяльності в його найрізноманітніших проявах. Саме на цій основі і виникає новий побут, формуються його відмінні риси.

Однією з них виступає колективістський характер соціалістичного побуту. Ця відмінність ґрунтується на найбільш глибоких економічних перетвореннях, які відбуваються під час зміни капіталістичної формації комуністичною. Кооперація праці на базі великого машинного виробництва перетворюється з ліквідацією приватної власності в загальну, воянародну кооперацію праці, ведеться суспільством загалом, за його рахунок, в масштабі всієї країни в інтересах всіх членів суспільства. Між різними ланками суспільного виробництва, між виробничими колективами пануючою стає пряма, безпосередньо суспільна, планомірна форма зв'язку, а не товарно-грошова, вартісна, опосеред-

кована. Підриваються найглибші основи панування речей над людьми. Виникає новий спосіб життя з іманентно притаманними йому побутом, що набуває безпосередньо колективного характеру і виступає умовою розквіту людської індивідуальності. За соціалізму суспільна життєдіяльність людей у формах «дійсної колективності» (К. Маркс) забезпечує універсальний розвиток кожного індивіда. Тільки в колективі людина отримує все те, що дає їй можливість всебічно виявити і реалізувати власну індивідуальність, досягти найбільшої особистої свободи. Йдеться, отже, про суспільний розвиток, який, за словами К. Маркса і Ф. Енгельса, «зумовлюється саме зв'язком індивідів, зв'язком, який полягає почасти в економічних передпосилках, почасти в необхідній солідарності вільного розвитку всіх і, нарешті, в універсальному характері діяльності індивідів на основі наявних продуктивних сил»⁵.

Отже, дальший розвиток колективістського характеру соціалістичного побуту є — стосовно окремої людини — його індивідуалізацією, збагаченням, урізноманітненням його форм.

Утвердження нового побуту як складової і невід'ємної частини соціалістичного способу життя — процес історично тривалий. Однак вже за соціалізму створюються реальні передумови для формування нового, більш високоорганізованого зв'язку між людьми, передумови для справді всебічного розвитку особи будівника комунізму. Взаємодія особи і суспільства проходить за соціалізму передуючим через вияв людської активності у соціалістичному колективі, де «формується нові, соціалістичні якості трудящих, складаються відносини дружби і товариської взаємодопомоги»⁶⁻⁷.

Людині, яка разом з усіма членами суспільства бере найактивнішу участь у розв'язанні усіх питань свого колективу і суспільства загалом, властива надзвичайно багата гама суспільних зв'язків і відносин, їй чужі індивідуалізм, замкненість чи егоїзм. Саме на основі соціалістичного колективізму розвивається своєрідність, індивідуальність особистого стилю життя. Що ж до обмежень, котрі накладає колектив на поведінку своїх членів, то вони спрямовані лише проти проявів пережитків минулого, шкідливих звичок. «Відповідальність кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного робітника — ось невід'ємна риса нашого способу життя»⁸.

Новий тип взаємовідносин між людиною і суспільством, становлення і розвиток соціалістичних людських спільностей, дружба, співробітництво і взаємодопомога — ось той соціальний ґрунт, на якому виростають справді гуманні, соціалістичні за змістом, інтернаціональні за характером форми побуту радянських людей.

Зазначимо, що всупереч буржуазним фальсифікаціям та маоїстським перекрученням в душі «казарменого комунізму», колективізм у соціалістичному суспільстві є тією рисою, яка становить умову і закономірний результат всебічного розвитку людської індивідуальності, глибокої особистої потреби кожного індивіда у якнайширшому спілкуванні і гармонійному розвитку.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії підкреслювалось, що «без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»⁹. Повсякденне життя, побут набу-

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 420.

⁶⁻⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972, стор. 92.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 94.

ває соціалістичного, а в кінцевому підсумку — й комуністичного характеру тією мірою, якою воно стає життям людей висококультурних, інтелектуально розвинутих, освідомих, духовно багатих. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що перетворення старих і виховання нових людських звичок, формування колективістської психології і поведінки можливі лише через всебічне культурне піднесення прудящих мас. Не просто догнати інші країни за рівнем «цивілізованості», а і створити нову, соціалістичну культуру, яка ввійде в плоть і кров соціалістичного укладу життя, стане його «практикою», «побутом», тобто прониже всі сфери суспільного життя — матеріальне і духовне виробництво, суспільне управління, побут, тощо, — так ставив питання В. І. Ленін.

Процес становлення і утвердження соціалістичного побуту, розпочавшись зі створенням необхідних для нього соціально-економічних і політичних передумов, переростає в процес цілеспрямованого і свідомого формування нового укладу, нового способу життя. Творча самодіяльність і свідомі дисципліна, за допомогою яких долається стихійність, користолобство, егоїзм та інші ознаки буржуазного побуту та їх пережитки — ось головні риси історичного процесу утвердження соціалістичного способу життя і нового побуту. Щоб повсюдно розвивати новий спосіб життя, соціалістичний побут людей, якому притаманні такі риси повсякденної поведінки людини, як працелюбність, сумлінність, організованість, висока моральність, висока культура споживання тощо, слід всемірно посилити виховання у радянських людей комуністичної свідомості, долати і викоринювати дармоїдство, користолобство, куліганство, пияцтво та інші пережитки минулого.

Велику роль в умовах, коли все більшого значення набувають суспільні форми задоволення потреб людей, відіграють суспільні фонди споживання. Саме у єдності з ними здійснюється за соціалізму принцип оплати за працею, який за наявності соціально-економічних відмінностей у самій праці створює відмінності у споживанні, а, отже, і в побутових умовах життя членів соціалістичного суспільства. Цей принцип зумовлює певну диференціацію можливостей для особистісного розвитку здібностей усіх членів суспільства. Якщо б матеріальні блага за соціалізму розподілялися тільки за працею, то доступ до освіти, культури, лікування й відпочинку тощо мали б передусім висококваліфіковані працівники, тобто тільки окремі верстви населення. Зрозуміло, це не забезпечило б такого культурно-технічного піднесення, яке диктується інтересами розвитку продуктивних сил нашого суспільства. Поступовий перехід до держави усіх витрат по утриманню і вихованню підростаючого покоління, досягнення всіма членами соціалістичного суспільства високого культурного рівня, створення сприятливих умов для їх праці і побуту, забезпечення тих, хто за віком чи станом едоров'я ще або вже не бере участі у суспільному виробництві, а також подолання відмінностей в матеріальній і культурній забезпеченості різних категорій населення — все це передбачає розподіл певної частки суспільних фондів споживання незалежно від якості і кількості праці. Такий розподіл дозволяє, збільшуючи реальні доходи малозабезпечених сімей, зменшувати нерівномірність у споживанні, спричинену дією принципу «кожному — по праці», а також відмінностями між розумовою і фізичною, кваліфікованою і некваліфікованою працею, відмінностями між містом і селом. Ці фонди призначені для колективного використання і сумісного задоволення потреб, завдяки чому соціалістичний розподіл наближається за своїм характером до комуністичного.

Суспільні фонди споживання у Радянському Союзі неухильно зростають. В 1965 році виплати і пільги, одержані населенням із суспіль-

них фондів, зросли до 41,9 млрд. крб. проти 4,6 млрд. у 1940 році¹⁰. 1970 року вони становили близько 63 млрд. крб., а в 1975 році ця сума досягне майже 90 млрд. крб.; на душу населення щорічні виплати і пільги за рахунок суспільних фондів за період з 1940 по 1965 роки зросли з 18 до 182 крб. У 1970 році в середньому на людину припадало виплат із суспільних фондів 262 крб. (проти 182 крб. в 1965 році), в 1973 — 310 крб., а в 1975 р. вони досягнуть 350 крб.¹¹ Більш швидке зростання суспільних фондів порівняно з фондом оплати за працю є закономірністю, яка виражає поступовий перехід нашого суспільства до комуністичних форм розподілу матеріальних та духовних благ. Бюджетні обстеження показують, що сім'ї з нижчими доходами, як звичайно, одержують із суспільних фондів більше, ніж сім'ї з досить високими доходами. Отож, суспільні фонди споживання частково регулюють забезпечення трудящих, сприяючи до певної міри досягненню більш повної фактичної рівності в процесі розподілу матеріальних і духовних благ, ліквідації культурно-побутових відмінностей різних груп і прошарків, повнішому задоволенню духовних запитів різних груп трудящих.

Підвищуючи матеріальний добробут, суспільні фонди споживання сприяють водночас виробленню здорових потреб, що дуже важливо не тільки з соціально-економічного, але й з політичного, ідеологічного боку, оскільки ще не у всіх членів соціалістичного суспільства рівень свідомості достатній для відчуття й розуміння міри, обґрунтованості й доцільності тих чи тих потреб. За соціалізми зростання матеріального добробуту несумісне з будь-якими виявами споживацьких настроїв, з необґрунтованим розширенням кола матеріальних благ на шкоду розвитку і задоволенню потреб духовних. Виділяючи великі кошти на розвиток соціалістичної культури, не ставлячи, як звичайно, розподіл культурних цінностей у пряму залежність від кількості і якості праці, соціалістичне суспільство стимулює за допомогою суспільних фондів споживання духовне зростання радянських людей, розвиває і зміцнює комуністичні начала у нашому житті, побуті.

Важливою рисою соціалістичного побуту є його інтернаціональний характер. Відзначимо, що різні його галузі інтернаціоналізуються неоднаково. Так, якщо матеріальна сторона побуту зазнає швидких і глибоких змін під впливом процесу інтернаціоналізації соціалістичної економіки, особливо в умовах сучасної науково-технічної революції, то духовна сторона побуту змінюється повільніше. І той факт, що процес інтернаціоналізації охопив у нас і такі стійкі сторони національного побуту, якими є національні побутові традиції і сімейно-шлюбні відносини, свідчить, що в нашій багатонаціональній соціалістичній державі він має закономірний, всезагальний характер¹².

Побут соціалістичних націй формується і розвивається у певних специфічних умовах і поряд із загальнолюдськими рисами має звичайно і національно-особливі моменти. Останні певною мірою спричиняють його національну специфіку, яка полягає в тому, що, засвоюючи культурно-побутові досягнення інших народів, кожна нація разом з тим створює щось нове, робить свій внесок в загальний процес. Тому не можна вважати, що національне в побуті — це те, що нібито не має відбитку інших побутових укладів (кожний побут має такий відбиток), або тим більше зводити національне лише до архаїчного. На

¹⁰ Народное хозяйство СССР в 1969 г. М., 1970, стор. 560.

¹¹ Див.: «Коммунист», 1974, № 15, стор. 8.

¹² Див.: А. И. Холмогоров. Интернациональные черты советских наций. М., 1970, стор. 62.

сучасному етапі суспільного розвитку національне аж ніяк не може обмежуватися опадком минулого, воно повсюдно включає нові традиції, звичаї тощо, які виникли за соціалізму. Дбайливо зберігаючи прогресивні здобутки минулих поколінь, соціалізм породжує новий зміст і нові форми національного розвитку. Побут соціалістичних націй, усього радянського народу розвивається у найсприятливіших історичних умовах, вбираючи усе найліпше з повсякденного життя інших народів. Відбувається відродження прогресивних елементів минулого побуту. Створюються музеї етнографії, народного побуту, дедалі частіше звертаються до національних побутових традицій архітектори, скульптори, художники; модельєри цікавляться національним одягом; національний стиль враховується при побудові житла, громадських споруд. Водночас у повсякденному житті багатьох людей поряд з новими і прогресивними соціалістичними традиціями, звичаями існують і такі, що за своїм змістом, незважаючи на традиційно-національну форму, давно вже вичерпали себе, перестали відповідати вимогам сучасності і фактично стали побутовими пережитками минулого. Прибічники старого, віджилого побуту часто намагаються протиставити сільський побут (як нібито живильний ґрунт національної культури) міському побуту, мотивуючи це тим, що індустріальне місто нібито вбиває національну самобутність. Таке протиставлення абсолютно неправомірне, об'єктивно воно відвертає увагу від розв'язання інших сучасних і актуальних проблем¹³.

В соціалістичному суспільстві, як вже підкреслювалося, дбайливо зберігаються прогресивні національно-побутові особливості. Вирішальну роль відіграє тут розвиток інтернаціонального характеру побуту, синтез загальнорадянського і національного в побуті, активне укорінювання наших спільних цінностей, нових форм поведінки, традицій. Нині дедалі більш помітними стають загальні, не залежні від соціальних і національних відмінностей, риси побуту. Цей процес відбувається різними способами — через вплив багатонаціональних трудових колективів, формування у сфері дозвілля різноманітних груп за інтересами, поширення міжнародних сімей тощо. Саме в багатонаціональних трудових колективах національні особливості найбільш повно, гармонійно поєднуються з інтернаціональними, загальнорадянськими рисами і традиціями в житті і праці, поглядах і поведінці людей, розвиваються відносини дружби і товариської взаємодопомоги, соціалістичного колективізму.

Значною мірою процесу інтернаціоналізації у сфері побуту, прискоренню його розвитку сприяють такі могутні чинники, як швидке зростання матеріального добробуту, освіти і культурного рівня трудящих. Зокрема, здійснення широкої програми житлового будівництва і масове переселення сімей із районів з однорідним національним складом активізує процес інтернаціоналізації: однакові житлові умови, спільні побутові потреби, спільна участь в житті мікрорайону зближує людей, допомагає їм ліпше пізнати одне одного. І не випадково, що кількість змішаних шлюбів саме у містах і житлових масивах з багатонаціональним складом більша. Уже за переписом 1959 року на кожну тисячу сімей 102 — тобто кожна десята — міжнародні. У деяких республіках цей процент ще вищий: в Киргизії — 123, Молдавії — 135, Україні — 150, Латвії — 159 на кожну тисячу сімей. Дослідження у цій галузі дають підстави твердити, що в міжнародних сім'ях побут має досить складний, синкретичний характер: зливаються елементи багатьох національних культур, що, зрозуміло, відбивається у

¹³ Див.: «КПСС о культуре, просвещении и науке». М., 1963, стор. 111.

звичаях, традиціях, вподобаннях тощо. Такі змішані сім'ї створюють широку основу для подолання пережитків минулого у сімейно-шлюбних відносинах, формують сприятливу атмосферу для зміцнення сім'ї, для формування й розвитку рис комуністичного побуту.

Коллективізм, гуманізм та інтернаціоналізм соціалістичного способу життя, соціалістичного побуту створюють особливо сприятливі умови для зміцнення здорової моральної та психологічної атмосфери у нашому повсякденному житті, в побуті. Великі соціально-економічні досягнення розвинутого соціалізму спрямовуються у нашому суспільстві передусім на створення для кожного трудівника юправді людських умов життя, оточення його такою увагою і турботою, які б сприяли й прискорювали його всебічний, гармонійний розвиток, виховання у нього почуття хазяїна і творця свого життя. Наше завдання — «створити таку моральну атмосферу в нашому суспільстві, яка б сприяла утвердженню в усіх ланках суспільного життя, в праці і в побуті, шанобливого і дбайливого ставлення до людини, чесності, вимогливості до себе і до інших, довіря в поєднанні з суворою відповідальністю, духу справжньої товарищескості. Словом, ми прагнули, щоб у нашій країні всім краще жилося й краще працювалося»¹⁴.

Піднесення матеріального та культурного добробуту, розвиток колективістських начал соціалістичного побуту, інтернаціонального характеру, гуманності і демократичності нашого повсякденного життя є істотними чинниками, що впливають на дальший розвиток соціалістичного способу життя. Мірою дальшого зміцнення соціалістичної економіки, удосконалення соціалістичних суспільних відносин, формування всебічно розвинутої особи розвивається і утверджується новий побут — характерна риса соціалістичного способу життя.

* * *

Всемерно повышая материальное и культурное благосостояние советских людей, зрелое социалистическое общество целенаправленно развивает социалистический образ жизни, одной из существенных черт которого является утверждение нового быта.

Наиболее общие признаки социалистического быта определены экономическим и социально-политическим развитием нашего общества, его культурой, богатством его духовной жизни. Сущностные особенности образа жизни определяется не столько количеством произведенных и накопленных материальных и культурных благ, которыми располагает общество, сколько теми целями, во имя которых они создаются и используются, способом, с помощью которого эти блага распределяются. Социалистический быт, в отличие от быта, сформировавшегося в капиталистических странах, всегда нацелен на наиболее полное удовлетворение повседневных потребностей всех трудящихся, что в конечном счете определено демократическим укладом самой жизни развитого социалистического общества.

Процесс становления социалистического быта, начавшись с создания необходимых экономических предпосылок, перерос ныне в процесс целеустремленного формирования нового жизненного уклада советских людей. Коллективистский, интернациональный характер социалистического быта, его гуманизм и демократичность способствуют постепенному перерастанию его в быт коммунистический, постепенному устранению из него отдельных элементов, перешедших из прошлого.

Развитие социалистического быта является по отношению к каждому советскому человеку процессом индивидуализации, обогащения его жизненного уклада, дальнейшим подъемом качества его жизни, созданием условий для всестороннего, гармонического развития личности.

¹⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972, стор. 96—97.

Поєднання науки з виробництвом в умовах розвинутого соціалізму

Б. Г. КУБЛАНОВ

Здійснюючи історичні накреслення XXIV з'їзду КПРС, наша країна зробила значний крок уперед в справі побудови комунізму, в створенні його матеріально-технічної бази і вихованні всебічно розвиненої людини. Значних успіхів досягнуто в галузі радянської науки, техніки, соціалістичної культури. Завершується успішне виконання дев'ятого п'ятирічного плану. Закладено міцний фундамент для успішної праці радянських людей в десятій п'ятирічці. Постанова квітневого Пленуму ЦК КПРС (1975 р.) про скликання чергового, XXV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу викликала піднесення творчої активності радянського народу у всіх сферах соціально-економічного, політичного і культурного життя нашої країни.

В боротьбі за дальше підвищення ефективності суспільного виробництва важливого значення набуває широке використання досягнень сучасної науково-технічної революції, прискорення темпів наукових досліджень і практичного опанування їх результатів. «Ще зовсім недавно ми говорили про те, — підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — що наука стане безпосередньою продуктивною силою... Сьогодні ми можемо, очевидно, сказати, що наука вже на ділі стала безпосередньою продуктивною силою, причому такою продуктивною силою, значення якої зростає день у день»¹. Поєднання досягнень сучасного науково-технічного прогресу з перевагами соціалістичного ладу відкриває широкі перспективи для прискореного розвитку народного господарства нашої країни. За цих умов зростає значення дослідження закономірностей застосування науки до виробництва.

Поєднання науки з виробництвом в умовах розвинутого соціалістичного суспільства здійснюється як діалектична єдність соціально-економічних, науково-технічних і культурних чинників прогресивного розвитку нашого суспільства на шляху до комунізму. Слід зазначити, що науково-технічна революція, яка здійснюється в умовах розвинутого соціалізму, — це процес, що поєднує: 1) розвиток наукового знання та створення на цій основі технічних засобів практичного використання природних сил і управління промисловими процесами; 2) формування людської особистості, її творчих здібностей і комуністичного світогляду. Саме орієнтація суспільного виробництва на людину, всебічне задоволення її потреб надає науково-технічній революції в умовах соціалізму якісно нової соціальної спрямованості, ніж при капіталізмі.

Науково-технічна революція в умовах імперіалізму поглиблює і загострює антагоністичні класові суперечності. Досягнення науково-

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4. К., 1974, стор. 206.

технічної революції перетворюються в експлуататорському суспільстві на засіб дальшого поневолення трудящих. «Прогрес техніки і науки означає в капіталістичному суспільстві прогрес в умінні видавлювати піт»²⁻³. За умов капіталізму науково-технічна революція не змінює характеру суспільної праці, а тільки певним чином впливає на безпосередній зміст та технічні засоби її здійснення, інакше кажучи, знаходить зміни лише технологічні прийоми праці, а не її суспільний характер, який визначається капіталістичною владою на засоби виробництва і капіталістичними виробничими відносинами. Капіталістичні суспільні відносини обмежують розвиток науково-технічної революції і застосування науково-технічних досягнень до виробництва. Ті можливості, які виникають внаслідок науково-технічної революції, використовуються буржуазією в своїх вузькокласових, монополістичних цілях. Капітал намагається підпорядкувати науку інтересам монополій, що знаходить свій вияв, зокрема, в створенні воєнно-промислових комплексів. Здійснюється процес мілітаризації науки і техніки. В зв'язку з цим поглиблюється непримиренна суперечність між потребами планомірного використання науково-технічного прогресу для розвитку продуктивних сил і анархією, стихійністю й нерівномірністю розвитку капіталістичного виробництва загалом. За капіталізму соціальні умови реалізації досягнень науки у виробництві загострюють соціальні суперечності; цей процес супроводжується зростанням безробіття, посиленням класової боротьби, поглибленням загальної кризи капіталізму.

Соціалістичний лад забезпечує гармонійне поєднання науки з виробництвом. На основі соціалістичної власності на засоби виробництва утверджуються соціалістичні виробничі відносини, які відкривають широкі можливості для розвитку продуктивних сил суспільства, визначаючи характер взаємозв'язку науки і практики. Соціалізм ставить на службу людині і виробництву всі досягнення науки, техніки і культури, забезпечує всі умови їх успішного розвитку.

З'ясування змін в структурі продуктивних сил, що виникають внаслідок застосування науки до виробництва, зокрема організаційних і технологічних форм поєднання науки з виробництвом, є важливим теоретичним завданням.

Наука застосовується до виробництва внаслідок дії продуктивних сил і опільної праці виробників матеріальних благ. Але особливість розвитку науки за соціалізму, як уже зазначалось, полягає в тому, що вона стала безпосередньою продуктивною силою. Отже, важливо дослідити особливості сучасної науки і сучасних продуктивних сил, що зумовлюють здатність науки стати безпосереднім «компонентом» суспільної праці, що завдяки їй здійснюється матеріальне і духовне виробництво. Виникає потреба з'ясувати, в якому елементі продуктивних сил наука втілюється безпосередньо. Розкриття цього питання передбачає, на нашу думку, з'ясування органічного взаємозв'язку соціологічного, гносеологічного та психологічного аспектів перетворення науки на безпосередню продуктивну силу.

Зв'язок соціального, гносеологічного та психологічного в проблемі застосування науки до виробництва простежується при аналізі впливу сучасного науково-технічного прогресу на розвиток розумових здібностей людини, а також зворотної дії практичних і духовних потенцій людини на науково-технічний прогрес. На діалектику соціального й гносеологічного аспектів взаємодії науки з виробництвом звернув свого часу

увагу Ф. Енгельс, який писав: «Виростивши нове покоління всебічно розвинених виробників, які розуміють наукові основи всього промислового виробництва і з яких кожен вивчив на практиці цілий ряд галузей виробництва від початку до кінця, суспільство тим самим створить нову продуктивну силу...»⁴.

В нашій економічній, філософській та соціологічній літературі значна увага приділяється організаційним питанням впровадження науки у виробництво. Є наукові праці, де розглядається відношення між науковими установами, що мають справу з фундаментальними науками, та галузевими науково-дослідними і проектно-конструкторськими організаціями, компетенцією яких є прикладні науки. Багато праць присвячено висвітленню ролі і місця науково-дослідних лабораторій, СКБ та інших дослідницьких заводських установ в науково-технічному прогресі та ін. Але ці питання не розв'язані остаточно. Про це свідчать дискусії про статус наукових установ, про ефективність їхньої діяльності, про способи застосування наукових відкриттів у виробничу практику. Так, наприклад, генеральний директор верстатобудівного об'єднання ім. Я. М. Свердлова Г. Кулагін пише: «Створюється враження, що ми поступово втратили чітку грань між наукою і технікою, між теоретичними та прикладними, експериментальними дослідженнями, які покликані розширювати наші пізнання, й конкретними дослідженнями, конструкторськими працями, мета яких — безпосередньо сприяти прогресу економіки»⁵. Ця обставина, на наш погляд, пов'язана з тим, що сам по собі аналіз організаційної сторони взаємозв'язку фундаментальних та прикладних наук, що здійснюється в межах взаємодії науково-дослідних та конструкторсько-технологічних установ, не забезпечує повного досягнення механізмів перетворення науки в безпосередню продуктивну силу.

Щоб вирізнити особливості цього процесу, слід виходити з положення історичного матеріалізму про те, що продуктивні сили — це створені суспільством засоби виробництва і насамперед знаряддя праці, а також люди, які приводять їх у дію і здійснюють виробництво матеріальних благ⁶. В розширеному визначенні продуктивних сил як сукупності знарядь виробництва, за допомогою яких створюються матеріальні блага, а також людей, які приводять у рух ці знаряддя і здійснюють завдяки науковим знанням, виробничому досвіду і своїм трудовим навичкам процес виробництва, є певна підстава для того, щоб визнати людину — головну продуктивну силу — об'єктом, в якому «розчиняється» наука. Це становить важливу передумову з'ясування «механізму» перетворення науки в безпосередню продуктивну силу. Відзначимо, що існують різні погляди на специфіку цього процесу. Є думка, що «наука, раніш пов'язана з безпосередньою працею людини, тепер відокремлюється від неї та діє незалежно від неї, самостійно, безпосередньо... В цьому полягає процес становлення науки безпосередньою продуктивною силою»⁷... Якщо погодитися з цим поглядом, то слід, на нашу думку, визнати, що наукове знання само по собі, безвідносно до людини-виробника, є безпосередньою функцією продуктивних сил. Існує й інший погляд, а саме: «Перетворення науки не означає, що вона стає якимось третім, самостійним елементом продуктивних сил поряд із засобами виробництва та людьми — працівниками

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 290.

⁵ Г. Кулагін. Статус прикладного інститута. «Труд», 1973, 5 квітня.

⁶ Див.: Основы марксистско-ленинской философии. М., 1972, стор. 251.

⁷ Современная научно-техническая революция (историческое исследование). М., 1970, стор. 163.

виробництва. Роль продуктивної сили наука набуває не сама по собі, а тільки через техніко-технологічне та людське її втілення»⁸. Ми вважаємо цей погляд прийнятним, бо він ґрунтується на визначенні продуктивних сил, які складаються з двох елементів: засобів виробництва та працівників—людей. Дане положення не стверджує науку третім елементом, яка ніби діє самостійно. Наука входить у продуктивні сили через працівника, розчиняючись у засобах виробництва — другому елементі продуктивних сил. Звичайно, що засоби виробництва є оречевленою наукою, але водночас і оречевленою працею людини, яка створила їх відповідно набутим науковим знанням, виробничому досвіду.

Однак і в цьому разі ми ще не маємо повного уявлення про конкретний шлях «входження» науки в безпосередню виробничу практику, про логічні, психологічні й гносеологічні механізми перетворення ідеального (науки) — в матеріальне (у виробничий процес) за допомогою знарядь виробництва та виробника. Через це незрозуміло, чому на попередніх етапах розвитку науки вона застосовувалася до виробництва, але не була безпосередньою продуктивною силою. Що виступало тоді опосереднюючими чинниками на шляху впровадження науки у продуктивні сили суспільства?

Зв'язок науки з виробництвом протягом багатьох століть був такий: фундаментальні науки — прикладні науки — конструювання — розробка технології (як спосіб реалізації конструкцій) — безпосередній акт виготовлення конкретного продукту. Як бачимо, наука (у всіх своїх модифікаціях) опосереднено входила у продуктивні сили суспільства, бо конструкторсько-технологічна діяльність сама по собі також пов'язана з наукою. Щоб з'ясувати особливості поєднання науки з виробництвом, треба з'ясувати поряд із розкриттям структури продуктивних сил суспільства і сучасної науки питання про те, чи змінилися нині гносеологічні і психологічні механізми поєднання науки з виробництвом.

Для сучасної науки характерне те, що вона має справу з неспостережуваними об'єктами, широкими запровадженнями кібернетичних та математичних методів, високим рівнем ідеалізації, формалізації і моделювання та іншими прийомами в науковому пізнанні, що свідчить про високий рівень теоретичного мислення, на основі якого здійснюється грандіозний переворот в науці. Наука за своєю гносеологічною природою у всіх своїх підрозділах належить до абстрактного мислення, а щоб набути значення безпосередньої продуктивної сили, вона має трансформуватися із суто розумової творчості в таку форму діяльності, яка притаманна виробничій практиці. Новим у сучасній науці є те, що «головним стають уже не окремі її досягнення, хоч би які вони були блискучі, а високий науково-технічний рівень усього виробництва»⁹. Це свідчить про те, що сучасна наука розвивається комплексно, для неї характерний високий рівень інтеграції, що накладає свій відбиток на характер її поєднання з технікою, з виробництвом. Комплексність вимагає, щоб перехід від одного рівня науки до другого — від теоретичного до прикладного і від них до техніки відбувався безперервно. Звідси — велика роль проектно-конструкторсько-технологічної діяльності як в безпосередньому процесі наукового пізнання, так і у виробництві.

Сучасна тенденція розвитку науки характерна тим, що в ній збільшується роль фундаментальних наук. Це зумовлює необхідність оклад-

⁸ В. Г. Афанасьев. Научно-техническая революция, управление, образование. М., 1972, стор. 35.

⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПСР. К., 1972, стор. 63—64.

них експериментів, які відбуваються за допомогою цілих технічних комплексів. Загальновизнано, що однією з характерних особливостей науково-технічної революції є те, що сама наука потребує інтенсивного і швидкого розвитку своєї експериментальної бази. Не підлягає сумніву, що широке використання, скажімо, атомної енергії потребує відповідних технічних засобів — циклотронів, синхрофазотронів і т. д. Ця особливість розвитку сучасної науки характерна для всіх галузей природничонаукового знання.

Нині поглиблюється процес взаємопроникнення, інтеграції науки і техніки, що дає можливість розв'язувати комплексні завдання, які становлять нові напрями науки: освоєння космосу, світового океану, використання ядерної енергії, створення матеріалів з заданими властивостями тощо. Л. І. Брежнєв у своїй доповіді на XXIV з'їзді КПРС зазначив: «Важко і навіть практично неможливо назвати всі ті напрями, в яких розвиваються у нас наукові дослідження, перелічити хоча б навіть основні успіхи фундаментальних і прикладних наук.

Першокласні автоматичні лінії і лазерна техніка, нові типи електронно-обчислювальних машин, відкриття найбільших родовищ корисних копалин — все це і багато іншого дали Батьківщині радянські вчені за останні роки»¹⁰.

Взаємодія і взаємопроникнення науки і техніки в сучасному науковому пізнанні ставить питання про необхідність дослідження діалектики переходу від теорії до експерименту, від останнього до прикладних наук, а від них до техніки. Важливим щодо цього є аналіз «сходження» від абстрактного до конкретного в ході реалізації наукової теорії в експерименті.

Гносеологічна функція експерименту полягає в тому, що експеримент об'єктивує, відтворює певну сукупність одиничного, з якого утворилося загальне в теорії, складний ланцюг явищ, з яких виділена суть, що її сформулювала теорія; експеримент певною мірою є «мисленням в дії»¹¹. Разом з тим експеримент ще не є запровадженням науки в безпосереднє виробництво, і тому його не можна трактувати як один із безпосередніх чинників застосування науки як безпосередньо продуктивної сили. Експеримент належить до сфери науки, а не до сфери безпосереднього виробництва, оскільки обслуговує наукове пізнання і виробнича практика пов'язана з ним опосередковано через конструкторсько-технологічну діяльність.

Прикладна наука покликана застосовувати теоретичні та експериментальні дані фундаментальних наук в окремих ланках наукового пізнання, які мають справу з конкретними об'єктами. Загальні теорії та експериментальні дані основних наук перетворюються в теоріях та експериментах окремих наук у вихідні принципи розвитку прикладних наук.

Прикладна наука безпосередньо реалізується в техніці, конструкторсько-технологічній діяльності. Техніка, за допомогою якої здійснюється сучасне наукове пізнання, не завжди і не повністю стає засобом виробництва. Конструкторсько-технологічна діяльність, що обслуговує науку, не реалізує безпосередньо наукове знання у виробничу практику. Процес «входження» науки в продуктивні сили суспільства, якщо врахувати комплексний характер сучасного наукового пізнання, супроводжується ще однією проміжною ланкою — інтегруванням даних усіх підрозділів наук у цілісну систему, що дає можливість розв'язувати

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 98.

¹¹ Докладніше про це див.: Б. Кубланов. Гносеологическая природа литературы и искусства. Вид-во Львівського ун-ту, 1958, стор. 147.

безпосередні завдання практики. Проектно-конструкторсько-технологічна діяльність об'єктивується не у формі кінцевого продукту безпосередньо виробничої діяльності, а у певних «технологічних рішеннях», що набувають значення тільки в процесі дії продуктивних сил. Такими є проекти, креслення, схеми, розрахунки тощо. Останні перетворюються в матеріальні продукти, тобто набирають форми конкретно-чуттєвих предметів і речей внаслідок дії продуктивних сил тільки в процесі виробництва.

Науково-технічна революція докорінно змінила відношення між структурними елементами продуктивних сил, видозмінила функцію людини у взаємодії між предметом і знаряддям праці. Ця зміна виявилася передусім в автоматизації як новому принципі виробництва.

Принцип автоматизації полягає насамперед у тому, що в процесі виробництва взаємодію між предметом і знаряддям праці регулює технічний прилад, машина. Складні автоматизовані агрегати та їх комплекси поєднують в собі функції виконавчі та розпорядчі, управління та інформації. Аналіз цих функцій показує, що в них органічно поєднані оречевлення абстрактного наукового знання з безпосереднім виробничим процесом. Безперечно, автоматизація не усуває людини з виробничого процесу, не виключає її з продуктивних сил, а тільки змінює її виробничі функції. Людина в процесі виробництва дедалі більше виконує організаційні та контрольні функції. Це стало можливим внаслідок розвитку суспільної практики, науки, техніки і людини.

Підкреслимо, що сучасні продуктивні сили є оречевленою наукою: у засобах виробництва реалізовані дані усіх рівнів наукового пізнання, але в машинах та приладах оречевлена також праця людей. Отже, наука втілюється в обох елементах сучасних продуктивних сил.

Посилення ролі конструкторсько-технологічної діяльності в процесі здійснення наукового пізнання і реалізації його здобутків зумовило потребу у дослідженні так званого «конструкторського мислення». Загальновідомо, що внаслідок інтенсивного розвитку науки, широкої механізації і автоматизації усіх галузей виробництва розширився масштаб конструкторської діяльності. Про це свідчить широка мережа конструкторських бюро, науково-дослідних проектних інститутів і лабораторій, а також плани і перспективи їх дальшого розвитку. Розширення конструкторської діяльності потребує збільшення кількості людей, що вміють конструювати та втілювати у виробництво конструкторські задуми і наукові відкриття. Дослідження «конструкторського мислення» має три взаємозв'язаних аспекти: соціальний, гносеологічний та психологічний. Соціальний аспект полягає в розв'язанні питання про кількісні і якісні параметри підготовки інженерних кадрів — конструкторів, технологів, про рівень їх кваліфікації. Це може бути здійснене за умови виховання здатності до конструкторсько-технологічної творчості і передбачає дослідження гносеологічних і психологічних механізмів розумового процесу. «Конструкторське мислення» — певна здатність людини, різновид її розумової творчості, функція якої полягає у перетворенні образного уявлення передбачуваної технологічної конструкції в промислово-технологічний засіб праці. Така здатність зумовлена творчою уявою. Конструкторська діяльність невіддільна від сформованої здібності образного бачення світу, асоціативного мислення. Будь-яка, найабстрактніша конструкція створюється за якоюсь аналогією і має бути представлена в конкретно-чуттєвій формі. Багато сучасних машин і приладів запозичені з «конструкцій» самої природи, вони створені за аналогією функцій живих організмів та процесів, що відбуваються в природі. Як відомо, виникла спеціальна наука — біоніка,

яка вивчає і втілює в практику виробництва «конструкторські рішення» самої природи.

Певні конструкції потребують і відповідної технології їх виготовлення, яка також вимагає здібності образного бачення, розвинутої уяви, творчої фантазії. Звичайно, що в конструкторській і технологічній діяльності є багато суто технічних аспектів, але провідною, визначальною в конструюванні є здатність до «конструкторського мислення».

Комплексний характер сучасного наукового пізнання, поєднання науки з виробництвом ставить такі завдання: 1) посилення здатностей теоретичного мислення; 2) розвиток здатностей, притаманних чуттєвому пізнанню — образному баченню світу. Цілком справедливою є думка П. В. Копніна, що проблеми вивчення мислення, окрім свого теоретичного значення, є також важливим народногосподарським завданням, від розв'язання якого значною мірою залежать темпи технічного прогресу і успіхи в справі розвитку освіти¹².

«Конструкторське мислення» — ця специфічна особливість розумової творчості людини вивчена ще недостатньо. Аналіз літератури з цієї галузі знання показує, що в більшості праць з даної проблеми розкриваються переважно індивідуальні наслідки конструкторських та технологічних рішень, а не психо-психологічні механізми «конструкторського мислення» загалом. Мало досліджений механізм перетворення сенсорного в моторне, в якому об'єктивуються наслідки «конструкторського мислення» (креслення, інструкції), їх втілення в дії продуктивних сил.

Проблема всебічного розвитку людини, її продуктивних здібностей і творчих обдарувань є важливим завданням комуністичного будівництва. В резолюції XXIV з'їзду КПРС відзначено: «З'їзд вважає важливим завданням далі удосконалення всієї системи освіти відповідно до потреб розвитку економіки, науки і культури, науково-технічної революції»¹³.

Проблема вдосконалення здібностей теоретичного мислення розв'язується в нашій країні на рівні загальнодержавної планової системи виховання, навчання і освіти. Тов. Л. І. Брежнев у доповіді на XXIV з'їзді зазначав, що «проведено також велику роботу по оновленню змісту самого навчального процесу в наших школах і вузах. Він приводиться у відповідність з вимогами науково-технічного прогресу, з загальним рівнем сучасних наукових знань»¹⁴. Це оновлення здійснюється у вдосконаленні на науковій основі нових форм і методів виховання і навчання, які сприяють більш ефективному, всебічному розвитку у людини здібностей до творчої праці.

У Московському державному університеті уже кілька років працює група психологів, яка вивчає проблеми мислення, зокрема методи розкриття у людини творчих здібностей і обдарувань, виховання у неї культури розумової діяльності. У Тбіліському інституті кібернетики додержуються думки, що «дослідник, розв'язуючи своє локальне завдання, має уявляти собі цілком усю проблему, яку вивчає спілка вчених різних фахів: винахідників, конструкторів та інженерів»¹⁵. Таким об'єктом комплексного вивчення обрано розумову роботу людини, її інтелектуальну і емоційну сфери. Практичною метою комплексного дослідження відображувальної діяльності людини має бути розкриття механізмів творчого процесу. Так, у Тбіліському інституті кібернетики

¹² Див.: П. В. Копнин. Проблемы мышления в современной науке. М., 1964, стор. 3.

¹³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972, стор. 231.

¹⁴ Там же, стор. 97.

¹⁵ И. Клямкин. Эффект ПИГ. Журн. «Молодой коммунист», 1972, № 6, стор. 106.

був поставлений експеримент для виявлення, посилення і свідомого управління ефектом ПІГ — ефектом психоінтелектуальної генерації¹⁶. В Баку створений промадський інститут винахідницької творчості.

У формуванні здатності образного бачення світу, широкої творчої уяви, високого рівня теоретичного осмислення дійсності важливе значення має також естетичне та художнє виховання. Одним із дієвих засобів художнього виховання є широке залучення людини до творчого освоєння скарбів мистецтва, які розвивають у людини здатність до образного освоєння світу, сприяючи водночас розвитку здібностей до теоретичного мислення. Мистецтво безпосередньо діє на сферу почуттів людини і опосередковано — через почуття і переживання — на інтелект. Воно є могутнім чинником виховання розумових здібностей людини в широкому діапазоні: від образного мислення і відповідного йому освоєння світу до глибоких теоретичних узагальнень. Мистецтво є немов би з'єднуючою ланкою між розумом і почуттями, здійснює активний вплив на формування творчої уяви. Воно є важливим чинником у формуванні тих здібностей, на яких ґрунтується наукова творчість, зокрема здатності людини пізнавати дійсність за допомогою чуттєвих образів, понять; вміння зіставляти, порівнювати і узагальнювати цей процес.

Отже, дослідження процесу перетворення науки на безпосередню продуктивну силу в соціологічному, гносеологічному і психологічному аспектах потребує комплексного підходу.

* * *

В статье рассматривается ряд социальных, гносеологических и психологических вопросов, связанных с применением науки в качестве непосредственной производительной силы; показываются конкретные пути «вхождения» науки в производство. Автор выясняет также механизмы превращения научных теорий в конструкторские и технологические решения, пути их «овеществления» в непосредственной производительной деятельности и, в связи с этим, ставит вопрос об исследовании «конструкторского мышления», его значения в творческом процессе. В работе анализируется также роль искусства в формировании творческих способностей личности.

¹⁶ Див. т а м же, стор. 106.

Естетичний зміст предметно-практичної діяльності

М. Ф. ТАРАСЕНКО

На сучасному етапі комуністичного будівництва, коли відбувається процес інтенсивного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання, великого значення набуває формування у кожного індивіда здатності до творчої праці. З огляду на це важливо, на нашу думку, досліджувати працю як багатогранне соціально-культурне явище, розвиток якої полягає, поряд із зростанням продуктивності, в посиленні значущості її моральних та естетичних цінностей.

З'ясування естетичної цінності праці сприяє виявленню об'єктивних джерел естетичної діяльності, розкриттю останньої як одного з важливих компонентів самої праці.

Дослідження цих джерел є комплексною проблемою, розробка якої потребує опільних зусиль філософів, естетиків, мистецтвознавців, літературознавців та ін. Адже естетичне пов'язане з різноманітними сферами суспільної практики, не вичерпуючись лише художньою творчістю або науково-пізнавальною діяльністю.

Щоб розкрити природу естетичного, важливо дослідити його особливості крізь призму праці. В якій же формі слід розглядати суспільну працю як об'єкт філософського аналізу, щоб збагнути загальну і необхідну сутність естетичного, його об'єктивну значущість і цінність?

Це питання пов'язане з висвітленням специфіки естетичного не просто як такої форми суспільної свідомості, що відображує дійсність в чуттєвих образах (це лише один з його найхарактерніших моментів), а насамперед як певного способу життєдіяльності, за допомогою якого людина освоює природу, формує себе як особистість. Отже, йдеться не просто про розрізнення об'єкта естетичного сприймання і форми його відображення в мисленні суб'єкта, а передусім про таку специфіку предметно-практичної діяльності, яка визначає спосіб даності світу людині, засоби його освоєння, форми сприймання, міру знання та практичного використання. Естетичне відношення, в його найзагальнішому розумінні, є специфічною здатністю людини перетворювати і сприймати природну і соціальну дійсність в життєво значущій для себе формі, адекватній суспільній праці. Справжню суть естетичного можна збагнути тільки за умови визнання суспільної практики його основою.

Естетичне слід розглядати не лише як духовне і виробничо-технологічне відношення людини до дійсності (останнє є важливим моментом естетичного, але не вичерпує його), а й як життєдіяльність, змістом якої є саме відношення людини до природи та суспільства, опосередковане працею. В межах цього відношення природа виступає як предмет і матеріал людської діяльності. Відповідно суб'єктом даної діяльності є колективна, усупільнена праця людей, що визначає характер цієї життєдіяльності, певний спосіб матеріального і духовного освоєння людиною природної і суспільно-історичної дійсності. Адже предметно-практичне відношення людини до дійсності опосередковується характером суспільних відносин, а природна своєрідність людини формується суспільним чином, розвиваючись у багатоманітність людських здатностей.

зокрема — у здатність до естетичного творення. Отже, дослідження естетичного має своєю передумовою аналіз суспільної діяльності під кутом зору соціальних форм виробничого спілкування людей, а ці форми є безпосереднім буттям праці, виявленням її предметного змісту і суспільного характеру. Саме на це звертав увагу К. Маркс, зазначаючи, що «сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин»¹. Марксове розуміння людської суспільної сутності, зумовленої працею, дає підстави твердити, що об'єкт естетичного за формами своєї даності має відповідати характерові суспільної праці, а отже, і суспільній сутності людини. Таким об'єктом є не окремо взяті природа і людина, праця або предмет праці, а саме відношення «людина — праця — природа», процес адекватного втілення людської праці в природній і історичній дійсності відповідно до її об'єктивних закономірностей і закономірностей реалізації суспільного характеру праці, до певного ступеня історичного взаємозв'язку людей у виробництві.

Слід підкреслити, що передумовою естетичного є об'єктивна, незалежна від людини природа. Оскільки ж в процесі предметно-практичної діяльності людина перетворює природу і формує свої людські здатності, виявляє свою природну і суспільну своєрідність, об'єктивні предмети природи стають предметами праці і об'єктами пізнання, набувають різних суспільних значень, серед них — і естетичних, лише в сфері практики. Навіть не освоєна людиною природа «несе» в собі естетичний зміст лише тому, що вона є потенціальним об'єктом практики². Крім того, здійснення процесу праці відповідно до її суспільного характеру є практичним показником міри свободи людини, виявленням суспільно сформованих людських здатностей до універсального творення за законами краси.

Історично спосіб виникнення і функціонування естетичного відношення людини до дійсності органічно пов'язаний з процесом становлення суспільної форми праці³.

У процесі суспільно-корисної праці людина відноситься до природи і своєї життєдіяльності як до чогось такого, що існує об'єктивно і разом з тим стає її внутрішнім надбанням. В єдності цих моментів праця є засобом, що перетворює природу і історичну дійсність в належну для людини форму існування, і водночас проявом суспільної сутності людини, яка надає цій дійсності предметно-чуттєвої, зокрема естетичної, цінності.

В естетиці даний аспект розглядуваної проблеми досліджений переважно щодо художньої творчості. Але К. Маркс, характеризуючи людську діяльність як «діяльність за законами краси», має на увазі не окремий різновид праці (скажімо, мистецтво, науку тощо), а суспільне виробництво загалом, в якому сама художня творчість є одним із компонентів «діяльності за законами краси».

Думка про те, що естетичне — це осягнення дійсності за допомогою чуттєвих образів⁴, фіксує лише спосіб сприйняття, споглядання естетичного. Такий підхід має бути доповнений розглядом людини не через призму окремих, уже сформованих здатностей, а щодо предмет-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 2—3.

² Докладніше про це див.: О. Г. Дробницький. Природа и границы сферы общественного бытия человека. У кн.: Проблема человека в современной философии. М., 1969, стор. 195.

³ Див.: А. Д. Столяр. О генезисе изобразительной деятельности и ее роли в становлении сознания. У кн.: Ранние формы искусства. М., 1972, стор. 71.

⁴ Див.: И. Б. Астахов. О специфике искусства и литературы. У кн.: Эстетика и современность. М., 1965, стор. 22.

но-практичної діяльності загалом, яка формує людину як цілісного суб'єкта, її чуття й мислення.

Основою естетичного відношення людини до дійсності становить суспільний спосіб її життя, а чуття і мислення є виявом її здатності перетворювати світ природи і утверджувати себе в ньому як суспільну істоту. Суть людської чуттєвості полягає в тому, що вона є відображенням безпосередньої єдності предметності людської істоти і суспільної форми її діяльності.

Як же розуміти цю єдність? Чуттєвий образ як результат і загальна умова людської праці «несе» в собі не тільки те, що оброблялося, відображає не тільки предмет, а й того, хто обробляв, тобто людину. Це означає, що він відтворює людину як з боку її природної предметності, так і з боку її суспільної сутності, тобто здатності до праці. Тому образ зовнішнього предмета є як відображенням природних властивостей людини, так і абстрактним відтворенням діяльності, у формі якої опрацьовується предмет. Як відображення зовнішнього предмета він виявляє предмет праці, «матеріал» чуттєвої даності, а як відображення діяльності є «живим» втіленням активності праці. Отже, він «віддзеркалює» єдність предмета споглядання у тій формі чуттєвої діяльності, в якій даний предмет опрацьовується, становить абстраговану форму людської праці⁵.

Відповідно до цього чуттєвий образ є не пасивним відображенням об'єкта, а виявом впливу людської дії на об'єкт, овоєрідною оцінкою цієї дії. Як такий він становить один із неодмінних компонентів предметно-практичної діяльності, пізнання дійсності і самопізнання людини. Саме тому чуттєвий образ може розглядатися комплексно: в практично-світглядному (зокрема, аксеологічному) і гносеологічному аспектах. Розуміння чуттєвого образу як абстрагованої форми людської праці дозволяє, на наш погляд, збагнути активність чуттєвого відображення дійсності, дослідити специфіку чуттєво-предметної діяльності взагалі і естетичної зокрема. В процесі праці за допомогою чуттєвого образу людина відображає предметний світ у всій його багатоманітності. Однак це зовсім не означає, що в чуттєвому образі стихійно, «автоматично» розкривається дійсність як естетична цінність. Праця, реалізуючи мету в створюваному предметі, зумовлює доцільність його чуттєвого відображення, яке вона формує, робить предметно зорієнтованим. Тому в підсумку таке відображення постає і як жива предметна визначеність людини, і як практичне вираження свідомо поставленої людської мети. Людська праця, будучи реалізованою у предметному продукті, виявляється у сприйманні його форми, переходить у споглядуваний образ. Останній є наслідком чуттєвого відображення процесу закріплення «згортання» праці в предметному продукті. Так, скажімо, естетично сприймана предметна форма певного архітектурного ансамблю, на перший погляд, здається такою, що притаманна самій будові, яка становить об'єкт безпосереднього споглядання. Але при глибшому аналізі виявляється, що естетична форма предметного сприймання не обмежується об'єктом споглядання, вона спричинена також і тією предметно-доцільною працею людей, які брали участь у створенні даного об'єкта. Адже саме предметна колективна праця зод-

⁵ Щодо цього певний сенс має твердження про те, що образ як спосіб даності предмета для суб'єкта є «поняттям в собі», «формою просторової сумісності матеріального», але, звичайно, за умови, що під образом розуміють не «простий елемент поняття», а згорнутий до чуттєвого відображення процес людської праці, який людині належить розгорнути в системі логічних визначень (див.: Гегель. Сочинення, т. 2. М.—Л., 1934, стор. 209, 445).

чих, зречевлюючись у відповідному «матеріалі» природи, набирає в кінцевому продукті такої предметної властивості, яка й характеризує об'єкт як архітектурний ансамбль. В даному разі предметна праця визначає форму буття даного об'єкта і, водночас, спосіб його існування для людини. Це означає, що естетичний образ — не тільки форма вияву самого предмета, але й втілення історично визначеної форми людської праці, що реалізує і добирає в предметі потрібне для людини⁶. В естетичному дійсності відтворюється з боку її належності людині; інакше кажучи, відображуються наявне буття і те, чим це буття має стати в процесі практики. Завдяки цьому естетичне є одним із виявів вільного утвердження людини в предметному світі, відображенням цього світу не просто як сукупності даних від природи властивостей речей, а й як втілення усвідомлених людських потреб.

Специфічність естетичного полягає в тому, що завдяки йому, з одного боку, пов'язується абстрактна діяльність людської свідомості з дійсністю, уособленою в матеріальному виробництві, репрезентується нероздільність чуттєво-матеріальних і ідеально-смыслових моментів людської праці⁷, а з другого — виявляється детермінованість чуттєвого самоутвердження людини в процесі праці суспільними умовами життєдіяльності, соціальною необхідністю.

Уявлення про те, що естетичне чуття дане людині самою природою до здійснення процесу праці, походить від абсолютизації «природного» в людині (це, зокрема, спостерігалось вже у Фейєрбаха) і є недооцінкою ролі суспільної практики у формуванні людської чуттєвості. Естетичне чуття не має свого природного органу на зразок, скажімо, зору або слуху. «Органом» естетичного чуття є суспільна практика.

Отже, для розкриття специфіки естетичного слід розглянути характер взаємозв'язку людини з суспільними умовами її життєдіяльності. Адже естетичне походить не просто від способу сприймання предмета (зокрема, відображення предмета в уяві), а, передусім, визначається певним типом взаємозв'язку суб'єкта з предметом, залежно від суспільно-даних умов людського існування.

В естетичній літературі нерідко подибуємо некритично сприйняте положення Канта про те, що естетичний предмет і відповідне йому чуття не повинні мати своєю визначальною передумовою інтерес. Але Кант, розглядаючи естетичне з ідеалістичних позицій, поза зв'язком з реальною історичною практикою, зводячи його буття до суджень чуттєвості і рефлексії, не виявив справжньої основи естетичного, якою є предметно-практична діяльність, що формує естетичний предмет як предмет людської потреби і, через це, визначає й спосіб його сприймання⁸.

⁶ «Історично людина повинна була вміти відтворювати форму з продуктах праці раніше, ніж навчилася сприймати й цінувати її в неосвоєній природі». (В. Л. Іванов. Практика і естетична свідомість. К., 1971, стор. 121).

⁷ Завдяки цій специфіці естетичне, на думку А. Лосева, «посідає, так би мовити, проміжне положення між окремими матеріальними предметами і сферою абстрактної думки» (А. Лосев. Эстетика. Философская энциклопедия, т. 5, М., 1970, стор. 575).

⁸ Кант розглядає людину суто антропологічно, а суспільну практику в ідеалістично звуженому обсязі і тому аналізує чуттєві і пізнавальні здібності окремої людини, а не суспільну діяльність в цілому, яка формує людину як людину. Через це предметність людини і загально-суспільна форма її життєдіяльності у нього роз'єднані, мислення і чуття людини відірвані від їхньої безпосередньої основи — суспільно-історичної практики. Таким чином Кант формально оголює суперечність між чуттєвістю окремої людини і загальною, по суті, надіндивідуальною формою її виявлення. Звідси випливало, що предмет сприймається людиною естетично тільки за допомогою чуття, тоді як «загальне» діяльності (а загальне як форма і є, в розумінні Канта, прекрасне) не усвідомлюється. Кант робить з цього висновок, що в процесі діяльності

Насправді ж предмет естетичного, оскільки його визначальною передумовою є суспільна практика, повинен мати в собі певну основу, за допомогою якої вільне від інтересу естетичне чуття має закономірно узгоджуватися з предметом. Основою, за допомогою якої естетичне чуття узгоджується з предметом, відповідає закономірностям предмета і умовам реалізації життєдіяльності людини, є суспільна форма праці. Саме в ній зосереджується це узгодження, яке й становить певний інтерес. Внаслідок цього людина не може ставитися естетично до предмета, не знаходячи водночас в ньому для себе й інтересу.

Суспільна форма праці репрезентує історично певний тип відношення людей до предметного світу, яке визначається суспільним характером їх взаємозв'язку з об'єктивними і суб'єктивними умовами життєдіяльності. Суспільна форма праці становить необхідну передумову естетичного і щодо нього є об'єктивним процесом. Це спричинене передусім тим, що праця, завдяки якій людина перетворює предмети природи в матеріальні чинники виробництва і засоби задоволення своїх потреб, опосередковує чуттєвий зв'язок людини з природою і створеним нею світом, через неї здійснюється трансформація властивостей предмета у відчуття людини. Отже, сама чуттєва даність предмета виявляється як згасла властивість здійснюваної нею праці.

Водночас, уречевлюючись в предметі, праця визначає суспільну форму його існування. Предмет, зроблений однією людиною, стає засобом задоволення її власної потреби, а також потреби іншої людини. Інакше кажучи, праця зумовлює можливість передавати матеріалізовані в предметі діяльність і чуття однієї людини іншій як предмет її чуттєвого присвоєння (а також і як об'єкт безпосереднього споглядання). Через це предмет, що має естетичну цінність, є загальнозначущим предметом, не тільки об'єктом чуттєвого споглядання, але й засобом, що узгоджує працю однієї людини з працею інших людей. Саме ж естетичне чуття є відображенням взаємозв'язку людини з природною дійсністю, а також взаємозв'язку людини з людиною, через який розкривається відношення людини до суспільних умов своєї життєдіяльності. Внаслідок цього предмет естетичного і відповідне йому чуття виражають не тільки даність предмета людині і здатність останньої до його сприйняття, а й суспільну форму реалізації праці, її безпосередньо колективний характер. Отже, естетичне чуття відповідає і закономірностям предмета, відображенням якого є, і закономірностям реалізації суспільного характеру праці, яка формує даний предмет, розкриваючи природну і суспільну сутність людини. Об'єктивно естетичне чуття є моментом самої праці, суспільно сформованим засобом продукування і відтворення людиною предметного світу відповідно до його закономірностей і мети людської життєдіяльності. Суб'єктивно естетичне чуття є відображенням духовно-практичного самоствердження людини в процесі праці, розкриттям людської здатності присвоювати чуттєвим чином все багатство форм суспільної практики і природної дійсності через її властиву працю.

Наскільки реальна людська праця є естетичною, або має для людини естетичну цінність, залежить передусім від характеру суспільних умов виробництва, в якому здійснюється людська життєдіяльність, а також від здібностей людини до того чи іншого суспільного різновиду праці.

наші чуття відображають лише предмет естетичного, а не його загальну форму. Остання лишається поза чуттєвим досвідом. Тому мірою естетичного у Канта є особливе, вільне від інтересу, відчуття людини. (Див.: И. Кант. Соч. в 6-ти томах, т. 5, М., 1966, стор. 310).

Щоб естетичний предмет і відповідні йому чуття, що формуються працею і опосередковані нею, могли узгоджуватися між собою, суспільна праця, яку здійснює людина, має відповідати її особистим здібностям, бути сферою розкриття її творчих обдарувань. Інакше кажучи, щоб звичайне чуття людини могло відображувати предмет в його об'єктивних зв'язках та закономірностях і, водночас, закономірності реалізації суспільної праці, набувати таким чином естетичного значення, суспільна форма праці має виступати способом самознаходження і самореалізації людської особистості.

Як саме здібності індивіда збігаються зі сферою їх прикладання, і, отже, яку естетичну цінність має для нього його праця — це визначається характером соціально-економічного базису виробництва в цілому, який зумовлює історично певний тип взаємозв'язку людей з працею і умовами її здійснення.

За умов капіталістичного виробництва узгодження певної форми суспільної праці та здатності до неї окремої людини визначається не самою працею, а відносинами приватної власності, класовими відносинами загалом. Людина, перш ніж вступити у виробниче відношення до певного різновиду суспільної праці, має вступити в залежність від власника знарядь виробництва. Праця стає для неї засобом поневолення і експлуатації. Людські особисті здібності і уміння виступають чимось абстрактним, байдужим щодо здійснюваного виробничого процесу. А сама праця теж стає байдужою до своєї особливий форми і того, хто її здійснює. Так знецінення праці збігається із знеособленням людини.

Капіталістичний поділ праці породжує розрив між діяльним буттям людини і предметно-практичною сферою його реалізації. Це знаходить своє вираження як у безпосередній практиці і свідомості людини, так і в людських чуттях, в характері і способі чуттєвого присвоєння людиною дійсності. Приватна власність, зазначав К. Маркс, зробила людину такою нерозумною і односторонньою, що якийсь предмет вона вважає своїм лише тоді, коли володіє ним безпосередньо, тобто коли він існує для неї як капітал⁹. Безпосереднє володіння уявляється людині єдиною метою життя й існування. Тому, твердить К. Маркс, замість фізичних і духовних чуттів у людини виробилося просте відчуження їх — чуття володіння. Останнє стає для людини мірилом всіх її потреб, своєрідною призмою, кризою яку вона сприймає і оцінює світ. Внаслідок цього чуттєва потреба гіпертрофується: естетичне вбачається не в реальній життєдіяльності людини, а поза працею. На рівні теорії воно зводиться переважно до предмета свідомості, обмежується сферою мистецтва і духовної культури, тоді як реальний спосіб життєдіяльності людини вважається таким, що відбувається поза естетичним досвідом.

Процес дегуманізації людини в капіталістичному суспільстві дістає своє спотворене відображення в деградації буржуазного мистецтва, зокрема в плюралістичних «теоріях індивідуального бачення»: абстракціонізмі, попарті, авангардизмі, «реальному мистецтві» та ін. В цих «теоріях» естетичне відношення людини до світу цілком відокремлюється від безпосередньої живої праці, науки, техніки, політики і суспільних умов життєдіяльності людини. Вони є вираженням тих антинаукових поглядів, за якими естетичне — це розвага, яка починається там, де кінчається праця, своєрідний засіб, який допомагає забути тяготи життя, «утекти» від дійсності, короткочасне пристановище в сфері духу, тобто дещо таке, що не має нічого спільного з безпосередньою

⁹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 550.

працею людини, соціальною і політичною боротьбою¹⁰. Претендуючи на дослідження дійсності в широкому контексті «життя», ці теорії насправді відмежовуються від нього, намагаються надати естетичному удаваній «автономії» щодо соціальних, конкретно-історичних способів освоєння людиною світу¹¹.

Праця за капіталізмом не виражає внутрішньої потреби людини, а тому виключається із сфери естетичного відношення до дійсності. Її естетична цінність виявляється не в єдності з суспільно-практичним життям людини, а навпаки, як граничне вираження останнього, як виняток,— в творчості тих людей, сфера діяльності яких відповідає їхнім здібностям,— переважно в мистецтві і науці, а також в діяльності окремих «народних умільців». В буржуазному суспільстві праця, що має естетичну цінність, є опорадичним явищем, а не соціальною необхідністю кожної людини. Відповідно до цього знецінення праці виключається з неї і естетичне.

Зазначимо, що процес набуття людською працею в масовому масштабі естетичного значення слід розглядати не з погляду індивідуального буття людини, а під кутом зору способу життя суспільства в цілому, що становить об'єктивну умову реалізації продуктивних здібностей кожного.

Можливість всебічно стверджувати своє існування як універсальну здатність до виробництва люди дістають краще за соціалізму. Панування суспільної власності на засоби і предмети праці створює передумову для свідомого, планового розподілу сфер прикладання здібностей людини в межах всього виробництва. Суспільна власність повертає людині результати її діяльності — уречевлені продукти праці; вона закладає також соціальні підвалини подолання старого поділу праці. На основі соціалістичної власності на засоби виробництва, яка зумовлює єдність корінних інтересів всіх трудящих, усуваються класові антагонізми в самому способі виробництва, складаються справді гуманні колективістські відносини між людьми, утверджується соціалістичний спосіб життя. Складаються соціалістичні виробничі відносини і відповідні їм форми організації трудової діяльності людей, принципово змінюються соціальне значення праці, науки, техніки; характер використання матеріальної і духовної культури; створюється нова суспільна організація і дисципліна праці, виникають нові форми залучення людей до трудової діяльності і суспільні зв'язки між людьми, практичним вираженням яких є колективне співробітництво, соціалістичний колективізм, товариський обмін виробничим досвідом, зростання продуктивності праці, її загальної і професійної культури. Зазнають змін також сама людина, її соціальний і виробничий статус, а також людська свідомість; змінюється характер ставлення людини до праці і загальносуспільних надбань, форми задоволення нею своїх матеріальних і духовних потреб. Відбувається небачений злет культурної творчості трудящих, творча діяльність в галузі культури втрачає елітарний характер; розширюється її зміст. Отже, за соціалізму формується єдиний для всіх членів суспільства спосіб життя, метою якого є «забезпечення повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства»¹². Людина дістає змогу втілювати свою здатність до праці в тих формах суспільно корисної діяльності, які щонайповніше відповідають її особистим здібностям і об-

¹⁰ Див.: Ролан Леруа. Рабочий класс и культура. «Коммунист», 1974, № 13, стор. 62.

¹¹ Див.: D. W. Peetz. The Autonomy of Aesthetics. "The British Journal of Aesthetics", Vol. 8, No. 2, 1968.

¹² В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 6, стор. 218.

даруванням. Колективна праця набуває цілеспрямованого характеру як з погляду виробництва і відтворення її об'єктивних чинників, так і з погляду розвитку фізичних і духовних здібностей кожного члена суспільства. Праця людини втрачає примусовий характер і поєднаного в неї емоційно-чуттєвого стану; стає способом утвердження її індивідуальності, «її власних сутнісних сил», природної і суспільної овоєридності.

Приведення способу існування продукту колективної праці у відповідність зі способом його створення (колективна діяльність і колективне користування) є реальною передумовою *емансипації* всіх сфер самоутвердження людини, в тому числі і людської здатності до естетичного світосприймання і світовідчуження¹³. Речі, створені колективом і усупільнені ним, стають його надбанням, суспільним засобом виробництва, а всебічний розвиток людини, у тому числі й її чуттєвої здатності — метою людського виробництва.

Звичайно, в загальній структурі соціалістичного способу життя в міру розвитку об'єктивних і суб'єктивних чинників соціалістичного виробництва праця набуває естетичної цінності в найширших масштабах. Естетизація людської діяльності здійснюється тут як за рахунок збапачення її творчими елементами на основі застосування новітніх досягнень науки і техніки, так і завдяки наповненню її новим соціальним змістом (змінюється характер суспільної організації праці, неухильно зростає значення праці в суспільстві і житті людини, іншою метою праці; посилюється роль моральних начал праці). Праця на себе і на суспільство змінює всі принципи організації суспільного життя, а серед них практичне, духовне і чуттєве ставлення людини до праці. Естетична цінність праці визначається тут передусім метою праці, її загальносуспільною значущістю. Скажімо, за способами і засобами її виконання праця може бути фізично важкою і не завжди насиченою творчими елементами, але за своїм соціальним змістом — безперечно естетичною. Адже саме за соціалізму праця вперше в історії розвитку суспільства по-справжньому набирає безпосередньо суспільного характеру. Утвердження суспільної праці як естетичної цінності людини має своєю необхідною передумовою оновлення її соціального змісту, гармонійне поєднання усіх тих компонентів, що становлять соціалістичний спосіб життєдіяльності.

Соціалістичне виробництво, поєднуючи об'єктивні умови реалізації праці з всебічним розвитком людини, формує чинники, завдяки яким людські чуття поновлюють свою справжню суспільну природу і в безпосередній практиці стають «теоретиками». Зауважимо, що чуття людини набувають такого значення не тому, що стають «тотожними» мисленню. «Теоретичність» чуття виявляється в тому, що людина починає ставитись до праці і її продукту не як до засобу задоволення лише своєї безпосередньо фізичної потреби, а як до усвідомленої необхідності реалізувати себе як людину, ствердити свою індивідуальну особистість.

У колективному творенні та споживанні людина не обмежується безпосередньо індивідуальним привласненням продукту праці як предмету особистої потреби (останнє розуміється само собою і регулюється відповідно до кількості і якості праці), а ставиться до нього як до уречевленої здатності людей виробляти колективно, спільно. З погляду суспільної діяльності специфіка предмета чуттєвої потреби зумовлюється специфікою колективного способу його створення. В цьому розумінні відношення «людина — предмет чуттєвої потреби» є одним із

¹³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 550.

моментів багатогранного відношення «людина — праця — людина». Інакше кажучи, відношення людини до предмета чуттєвої потреби є виявленням відношення людини до праці, і через це, — до іншої людини і до самої себе. Суспільна власність і відповідний поділ праці визначають загальний суспільний характер чуттєвої потреби людини, роблять її безпосереднім вираженням колективності, потреби усього суспільства. Внаслідок цього безпосередньо «моя» чуттєва потреба в речі здатна виявити себе, не втрачаючи людського характеру, лише тоді, коли вона виражатиме собою потребу «всіх». Із дійсним утвердженням колективної власності, наголошує К. Маркс, потреби користування речами, що дісталися нам у спадщину від передісторії людства, втрачають «свою егоїстичну природу»¹⁴. Оскільки річ стає суспільним надбанням, то її користь сприймається як загальнолюдська.

Людина в цьому разі привласнює собі дійсність всебічно, як цілісна людина. Вона присвоює не просто предмет як такий, але й спосіб його створення, тобто «предмет як дійсність людських сутнісних сил». Щоб людське чуття могло відображувати предмет відповідно до його природи, не порушувало буття предмета, не втрачаючи при цьому цілісності, людина повинна осягнути оречевлену в предметі суспільну діяльність як своє власне надбання, як невід'ємну частку самої себе. Чуттєве відношення людини до предмета виступає тут як діяльне відношення. Чуття, яке перебуває в полоні у грубій практичній потребі, має лише обмежений смисл; для нього предмет потреби існує не в справжній суспільній формі, а тільки як абстрактне фетишизоване буття. Суспільна діяльність, що становить істотну визначеність предмета, при цьому не сприймається. Прикладом може бути розкриття К. Марксом почуття «нужденної», «пригніченої турботами» людини, а також «мінералогічне почуття» у торговця мінералами¹⁵. Характер суспільної власності та відповідний розподіл сфер формування і прикладання здібностей людини сприяють всебічному розгортанню предметного багатства людської істоти. Завдяки їм, зазначає К. Маркс, «розвивається, а частково і вперше з'являється, багатство суб'єктивної людської чуттєвості... коротше кажучи, такі почуття, які здатні до людських насолод і які утверджують себе як людські сутнісні сили»¹⁶.

В умовах соціалістичного виробництва безпосередніми підвалинами формування і розвитку людської чуттєвості виступають ті суспільні форми матеріального і духовного виробництва, що продукують як предмети чуттєвої потреби, так і саму чуттєву потребу. Ставлення людини до предмета чуттєвої потреби опосередковується її відношенням до тієї форми діяльності, в процесі якої створюється даний предмет і водночас розкривається людська здатність до праці. Збіг чуттєвої потреби у відповідному предметі з продуктивною формою виявлення і ствердження людської здатності до праці надає чуттям людини активного значення, а людській індивідуальності — всебічного розвитку. Праця, відзначав К. Маркс, набуває естетичного характеру тоді, коли вона «захоплює робітника своїм змістом і способом виконання», коли робітник «втішається працею як грою фізичних і інтелектуальних сил»¹⁷.

Діяльність, що розкриває і стверджує людські здібності до праці, є самодіяльністю. В ній людина дістає практичну можливість розкри-

¹⁴ Там же, стор. 550.

¹⁵ Там же, стор. 552.

¹⁶ Там же, стор. 551.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 176.

вати не лише свою індивідуальність як виконавця певної виробничої функції, але й суспільний спосіб своєї життєдіяльності, тобто суспільно сформоване вміння людини діяти так, як діє колектив загалом. Тому в кінцевому — в уречевленому — продукті сукупної діяльності чуттєвість окремої людини представлена як тотальність способу дії всього колективу (суб'єкта), як дещо безпосередньо універсальне. Останнє й відображується у відчуттях людини як естетичне, тобто як предметний вияв її власної особливої індивідуальності.

Отже, в процесі праці естетичне чуття відображує безпосередню єдність певної суспільної форми діяльності та здатності до неї окремої людини¹⁸. В цьому розумінні воно характеризує творчий процес людської праці, в якому людина ставиться до природи і своєї життєдіяльності не просто з погляду своєї безпосередньої потреби, але й щодо перспективних можливостей, що криються в природі і праці. Естетичне є відображенням праці як виявлення міри свободи людини в сфері соціальної і природної необхідності, воно орієнтує на такий характер виробничих відносин, за яких в діяльності однієї людини враховується прагнення і бажання іншої. Реалізація естетичного відношення людини до дійсності має своїм змістом такий спосіб життєдіяльності, який долає відособленість людей у виробництві і стверджує працю як взаємну людську потребу. В продукті цієї діяльності чуттєвість людини немовби виноситься назовні і, утримуючи в собі особливість праці його творця, стає предметом присвоєння іншою людиною, об'єктом її споглядання і відчуження. Те, що предмет як продукт праці однієї людини чуттєво присвоюється іншою людиною, стає її власним надбанням і об'єктом естетичної насолоди, залежить як від природи самого предмета, так і від певної суб'єктивної здатності людини, що привласнює його. Особливість відношення природи предмета і людської здатності й зумовлює специфіку чуттєвого способу утвердження людини в предметному світі, своєрідність її буття як певної продуктивної сили.

Предмет чуттєвого присвоєння має бути присвоєний відповідно до своїх конкретних особливостей певним способом. Цей спосіб об'єктивно визначається самим предметом, що надає присвоєнню завершеності. В свою чергу, оскільки чуття відображує предмет як предмет своєї потреби, виникає спонукка до його споживання, розвивається сама чуттєва здатність до його присвоєння. З приводу цього К. Маркс зазначав: «Предмет мистецтва — щось подібне відбувається з усяким іншим продуктом — створює публіку, яка розуміє мистецтво і здатна втішатися красою. Виробництво створює через це не тільки предмет для суб'єкта, але також і суб'єкт для предмета»¹⁹. Предмет має певне естетичне значення і розкривається людині лише відповідно до того, як розвинута її чуттєва здатність. «Людське око, — наголошує К. Маркс, — сприймає і насолоджується інакше, ніж грубе нелюдське око, людське вухо — інакше, ніж грубе, нерозвинене вухо, і т. д.»²⁰.

Як бачимо, продукт праці, не створений людиною безпосередньо, може існувати щодо неї тільки так, як існує для себе її продуктивна сила як суб'єктивна здатність. Щоб людина мала змогу присвоювати суспільну і природну дійсність всебічно чуттєвим чином, а, отже, і естетично, потрібно теоретично і практично, з одного боку, олюднити чуття людини, тобто повернути їм справжню суспільну природу, а з другого — створити людське чуття, яке б відповідало усьому багатству

¹⁸ Це не залежить від того, є суспільна діяльність формою художнього освоєння людиною дійсності, чи галуззю науки, техніки, філософії тощо.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 676.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 551.

суспільно-історичної практики людства. Здійснення цього передбачає перетворення усіх матеріальних і духовних цінностей в надбання народу, в засіб розвитку і задоволення його естетичних потреб, а самого народу — в безпосереднього суб'єкта художньої творчості²¹.

Безпосередньою основою реалізації даного завдання є комуністична праця як найперша життєва потреба, тобто праця як вияв творчих можливостей і здібностей людини. Щоб естетична діяльність була не винятковим і випадковим явищем, а мала загальне і необхідне значення для кожної людини, праця повинна досягти вищого ступеня свого історичного розвитку, набути якісно нової форми, перетворитися із способу поновлення і відтворення переважно фізичного життя людини в «орган» виявлення її потреб у творчій праці. Розв'язанню цього завдання сприяє нині науково-технічна революція, зокрема ті її наслідки в галузі промислової технології і автоматизації управління виробництвом, які докорінно змінюють характер і темпи розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства і слугують однією з матеріально-технічних передумов розвитку суспільної праці і творчої працездатності людини. Розвинуте соціалістичне суспільство, здійснюючи побудову матеріально-технічної бази комунізму та цілеспрямоване виховання нової всебічно розвинутої людини, комплексно використовує ці здобутки, спрямовуючи їх на розвиток і вдосконалення суспільного виробництва. Поєднання досягнень сучасної науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання розширює можливості якісної зміни безпосереднього змісту і способу здійснення живої праці, насичує її науковими і творчими елементами. Розвиток соціалістичних відносин та їх переростання в комуністичні наповнює якісно новим змістом процес соціалізації людини, розкриває небачені раніш можливості людини творити універсально, відповідно до суспільних форм колективної праці і розвитку матеріально-технічної бази виробництва. Слід підкреслити, що саме в цілісності цього процесу народжуються за умов соціалізму і міцніють в ході комуністичного будівництва соціальні, матеріальні і духовні умови забезпечення всебічного розвитку творчих сил людини, перетворення її праці у справжню творчість.

Праця людини стає естетичною, коли вона свідомо здійснюється в інтересах всього суспільства і має науковий, творчий характер. В цьому разі вона є позитивно-творчою і відбувається за законами краси, тобто виступає як така діяльність, що здійснюється на основі наукового знання і пізнання дійсності (діяльність як об'єктивний і науковий процес), відповідає людським здібностям і потребам (в цьому розумінні вона є працею на себе, оскільки формує людську особистість) і водночас реалізує загальнолюдську потребу (є виявленням свого суспільного змісту). В єдності цих моментів творча праця індивіда є органом прояву його життя і одним із способів завоювання людського життя взагалі²². У процесі такої діяльності людина практично і духовно освоює світ, створює предмети чуттєвої потреби, стверджує свою природу і суспільну своєрідність і, через взаємообмін певними видами суспільної праці, присвоює суспільну сутність інших людей. В загально-суспільних масштабах це означає здійснення в процесі праці масового розвитку людських здатностей до творення, а також утвердження самої праці як найвищої естетичної цінності. Саме ж присвоєння людиною відповідного предмета чуттєвої потреби виступає моментом взаємо-

²¹ Див.: В. І. Шинкарук. Роль художньої культури у формуванні нової людини. У зб.: Естетичні проблеми сучасності. К., 1971, стор. 7.

²² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 551.

обміну особливими видами суспільної праці, становить певну сторону суспільно-історичної практики²³.

Взаємообмін особливими видами діяльності сприяє безпосередньому поєднанню індивідуальної праці з сукупністю форм суспільної практики, розширює суспільні зв'язки індивіда, в яких він розкриває своє життя і, так би мовити, подовжує себе практично і духовно до рівня цілого суспільства. Через суспільні зв'язки відбувається певна взаємодія індивідуальних проявів суспільної праці, наслідком якої є практичне, духовне і чуттєве взаємозбагачення виробників. Провідне місце посідає тут взаємообмін різновидами суспільної праці індивідів, їхніми особистими здібностями, формами задоволення потреб, а також культурними цінностями. Завдяки цьому в процесі праці відбувається взаємодобряження людських потреб і засобів їх задоволення, внаслідок чого почуття однієї людини стають надбанням інших людей, суспільства загалом. Цей момент гармонійності, внутрішньої і зовнішньої узгодженості всіх особливостей людини як суспільного індивіда і є власне естетичним змістом творчості за законами краси²⁴. Людина виступає при цьому як цілісний індивід, зберігаючи і розвиваючи все багатство свого суспільного змісту.

Марксове твердження про те, що на відміну від тварини, яка «формує матерію тільки відповідно до мірки і потреби того виду, до якого вона належить...», людина вміє виробляти за мірками всякого виду і всюди вона вміє прикладати до предмета відповідну мірку; через це людина формує матерію також і за законами краси²⁵, слід розуміти так, що метою справжньої людської діяльності є всебічний розвиток людини, суспільна праця якої здійснюється згідно з особистими природними задатками, здібностями і обдарованнями кожного, завдяки чому стає самодіяльністю, творчістю. У цьому розумінні творча праця є родовим мірилом природної і суспільної своєрідності людини, а в загальнолюдських масштабах — як безпосередньо суспільна, колективна — вона реалізує в природі універсальну людську сутність. В гармонійному поєднанні цих моментів і полягає естетичний зміст праці як творчої діяльності.

* * *

В статті аналізується соціальна специфіка естетическої діяльності, проявлення її особливості в преобразованні об'єктивного мира в формах, що відповідають соціальному базису виробництва. В цій зв'язі естетическе розглядається як необхідний і всеобщий момент соціальної практики в цілому, окремі види якої (художественне, наукове творчество и т. д.) являються одним из компонентів людської «діяльності по законам краси». Розкривається положення про те, що естетическа діяльність — це «самотивована» соціально дана діяльність, в якій людина реалізує себе універсальним образом, згідно своєї природної індивідуальності і соціальної сутності.

²³ «Уся історія, — підкреслював К. Маркс, — є підготовкою до того, щоб «людина» стала предметом чуттєвої свідомості і щоб потреба «людини як людини» стала (природною, чуттєвою) потребою». (К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 554).

²⁴ Див.: В. І. Мазепа. Художня творчість як пізнання. К., 1974, стор. 181.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 527.

Наукове пояснення і його роль у пізнанні

Є. П. НІКІТІН

У буденному житті під поясненням ми здебільшого розуміємо тлумачення чи навіть просто повідомлення, виклад будь-кому чогось такого, що відоме або зрозуміле нам самим. Принципово іншого значення набуває термін «пояснення» у логіці і гносеології науки, де ним позначається певна функція наукового дослідження. Пояснення — функція науки. Це нині майже загальноприйняте положення маємо одразу ж уточнити, щоб уникнути можливих непорозумінь. Воно не означає ні того, що пояснення є функцією тільки науки, ні того, що лише пояснення є функцією науки. Пояснення становить, мабуть, важливе завдання людського пізнання загалом, у яких завгодно його формах і різновидах, чи є то звичайна свідомість, чи філософія, природознавство або суспільствознавство. Водночас у науковому дослідженні здійснюється не тільки пояснення, але й чимало інших функцій (скажімо, передбачення, доведення, опис, уніфікація, підтвердження, класифікація та ін.). Чимало із цих функцій, серед них і пояснення, можуть, на нашу думку, розглядатися як різновид однієї надзвичайно поширеної процедури, яку ми називаємо «обгрунтуванням».

Короткий екскурс в історію проблеми

Проблема пояснення стала об'єктом спеціального філософського інтересу лише з XIX ст. Дж. Ст. Мілль присвятив їй три розділи своєї «Системи логіки»¹. Ця проблема привернула увагу О. Конта, У. Уевелла, У. С. Джевонса.

Спочатку, немов за таємною домовленістю, проблема пояснення була оголошена компетенцією формальної логіки. Розділи про пояснення входили до багатьох підручників логіки². Це зумовлювалось тією обставиною, що логіка, зародившись у надрах філософії, тривалий час розвивалася у її межах. Поряд з тими проблемами, які ми відповідно до сучасних критеріїв залічуємо до власне логічних, вона включала до себе також низку проблем, які тепер розглядаються як не логічні. До них належали багато питань загальної гносеології (які й донині є частиною філософії) і гносеології (методології) науки. Цим пояснюється не тільки те, чому розділи про пояснення вводилися до багатьох учбових і систематичних дослідницьких книжок з формальної логіки, але й те, чому в цих розділах звичайно подавався весь комплекс проблем наукового пояснення, а не лише проблема його логічної структури.

Уже позитивісти оголосили пояснення особливою логічною проблемою, хоча аналізуючи її, вони не змогли домогтися хоч якихось серйозних результатів. Це не випадково. Виходячи у своєму тлумаченні знання із загальних принципів феноменалізму й емпіризму, позитивісти так інтерпретували пояснення, що воно фактично втратило всяку якісну специфіку і виявилось по суті таким, що не відрізняється від

¹ Див.: Дж. Мілль. Система логіки силлогистической и индуктивной. М., 1914, кн. 3, розд. 12—14.

² Див., напр.: Г. Струве. Элементарная логика. Варшава, 1874, розд. 4, § 22; розд. 6, § 37; Г. И. Челпанов. Учебник логики. М., 1946, розд. 21.

процедури опису. Отже, визнання позитивізмом пояснення як важливої функції науки було суто формальним, словесним.

Е. Мах відмовився навіть і від такого формального визнання пояснення, як основної функції наукового пізнання. Він довів феноменалізм і емпіризм до їхнього логічного кінця, а саме до концепції дескриптивізму, згідно з якою єдиною функцією науки є опис явищ, а пояснення — лише окремих, винайдених з метою економії мислення різновид опису. Появі цієї концепції сприяв ряд обставин, а саме: поширення емпіричних досліджень (зокрема, опису) тих принципово нових типів об'єктів, аналіз яких фізика розпочала на рубежі ХІХ—ХХ ст.; незастосовність механічних пояснень до таких об'єктів і відсутність практики побудови немеханічних пояснень у колишній науці; розуміння математики як мови, що використовується нібито лише для опису, але не для пояснення об'єктів, і відповідно — розуміння бурхливого процесу математизації науки як процесу її «дескриптивізації».

Однак уже на початку ХХ ст. розвиток науки досить швидко ліквідував усі ті обставини: виникали нові пояснювальні теорії, які більш-менш істотно відрізнялися від класичної механіки, формулювали пояснення мовою математики. За цих умов уже неможливо було захищати концепцію дескриптивізму.

Важливе значення у викритті дескриптивізму відіграла марксистсько-ленінська критика філософської концепції позитивізму. Крах дескриптивізму став очевидним також у зв'язку з розвитком найновітнішого природознавства, під натиском якого деякі буржуазні вчені виступили з обґрунтуванням необхідності теоретичної процедури пояснення. При цьому вони почали піддавати сумніву методологічні настанови позитивізму. Зокрема, 1919 р. англійський філософ Ч. Д. Бродд публікує одну із перших у світовій літературі спеціальних праць з проблеми пояснення — «Механічне пояснення і його альтернативи»³. Певне значення щодо цього мала дискусія з проблеми «опис і пояснення», що проходила 1910 р. польським журналом «Przegląd Filozoficzny».

У зв'язку з бурхливим прогресом теоретичного аналізу нових явищ у фізичних науках навіть серед фізиків, що стояли на махістських позиціях, починається поступова реабілітація наукового пояснення. Така тенденція виявляється у працях Н. Кемпбелла, Г. Маргенау, А. Едінгтона та інших учених⁴. Однак визнання пояснення цими природодослідниками є ще формальним, суто словесним, бо воно здійснюється у рамках феноменалізму й емпіризму.

Справжнє визнання цінності й усвідомлення значення наукового пояснення як однієї з основних функцій науки починається лише в 30-і роки. Дослідники звертаються до розкриття логічної структури пояснення. У книжці «Логіка дослідження» (1935 р.) К. Поппер спеціально розібрав схему дедуктивного пояснення поодинокій події⁵. Згодом ця схема була докладніше опрацьована К. Гемпелем у статті «Функція загальних законів в історії» (1942 р.)⁶, найґрунтовніше — К. Гемпелем і П. Оппенгеймом у праці «Дослідження з логіки пояснення» (1948 р.)⁷.

³ Див.: C. D. Broad. Mechanical Explanation and its Alternatives. "Proceedings of the Aristotelian Society", 1919, vol. 19.

⁴ Див.: N. R. Campbell. Physics. The Elements. Cambridge, 1920, Chs. 5, 6; H. Margenau. The Problem of Physical Explanation. "Monist", 1929, vol. 39, No. 3; A. C. Eddington. The Nature of the Physical World. Cambridge, 1928.

⁵ Див.: K. R. Popper. Logik der Forschung. Wien, 1935, § 12.

⁶ Див.: C. G. Hempel. The Function of General Laws in History. "The Journal of Philosophy", 1942, vol. 39, No. 2.

⁷ Див.: C. G. Hempel, P. Oppenheim. Studies in the Logic of Explanation. "Philosophy of Science", 1948, vol. 15, No. 2.

Остання стаття викликала до життя низку широких і досить по-жвавлених дискусій, з'являється чимало спеціальних книжок і статей. 50—60-і роки були періодом овеєрідного «тріумфального походу» проблеми пояснення в логіко-гносеологічній літературі⁸.

Широкий інтерес до згаданої проблеми зумовлений такими обставинами. У ХХ ст. багато наук досягло такого рівня розвитку, коли «анатомія» наукового знання і дослідницького процесу стала вимальовуватися порівняно чітко і виразно. Дальший прогрес у ряді галузей природознавства був немислимий без конкретного аналізу логіки наукового дослідження, його засобів, функцій, методів, зокрема функції пояснення. Отже, прогрес наукового знання в ХХ ст. потребує створення логічних теорій структури наукового пояснення. Розробка таких теорій набула не лише теоретичного, але й практичного (прикладного) значення.

Водночас підкреслимо, що однобічне захоплення структурним аналізом наукового пояснення призводить до нехтування такими важливими змістовими проблемами, як смисл (роль, призначення, об'єкт) пояснення, типологія пояснень, їх генезис, розвиток, історія, взаємовідношення пояснення з іншими функціями науки і матеріально-практичною діяльністю.

Загальне поняття пояснення

Якщо характеризувати наукове пояснення в загальному значенні, то можна сказати, що воно є функція науки, яка виконується на теоретичному рівні дослідження і полягає в розкритті суті досліджуваного об'єкта.

Сутність — це певним чином організована сукупність таких характеристик об'єкта, елімінування яких (кожної зокрема чи всіх разом) рівнозначне знищенню об'єкта. Гадаємо, при такому визначенні термін «сутність» дістає досить точний смисл, що дозволяє більш-менш коректно показати ті характеристики предмета, які становлять денотат даного терміна. Витлумачення пояснення у термінах категорії «сутність» внаслідок його абстрактності і загальності дає можливість уніфікувати такі досить відмінні, на перший погляд, різновиди дослідницької діяльності, як розкриття причини об'єкта, аналіз його структури, встановлення функцій та ін.; кожний із них може бути поясненням.

Однак, підкреслюючи позитивне уніфікуюче значення згаданого тлумачення пояснення, слід мати на увазі, що це тлумачення має і певні незручності. Одна із них полягає в тому, що високий ступінь абстрактності і загальності категорії «сутність» звичайно не дозволяє безпосередньо застосовувати таке розуміння пояснення до конкретних випадків пояснень у науці. Постає потреба у непрямій інтерпретації, тобто у введенні деяких інших гносеологічних термінів, більш конкретних, ніж термін «сутність». До них слід залічити насамперед категорію «закон».

Сутність виявляється в її внутрішніх відношеннях чи у відношеннях до інших сутностей; тільки через ці відношення вона може бути досліджена і розкрита. А ці сутнісні відношення, за визначенням В. І. Лєніна, становлять закони. Тому пояснити якийсь об'єкт, розкрити його сутність — означає показати, що він існує (виникає, зникає, змінюється, функціонує, має властивості та ін.) відповідно до певного закону

⁸ Див.: R. B. Braithwaite. *Scientific Explanation. A Study of the Function of Theory, Probability and Law in Science.* Cambridge University Press, 1953; E. Nagel. *The Structure of Science. Problems in the Logic of Scientific Explanation.* N. Y., 1961; Minnesota Studies in the Philosophy of Science, vol. 3. *Scientific Explanation, Space and Time.* University of Minnesota Press, 1962; C. G. Hempel. *Aspects of Scientific Explanation and other Essays in the Philosophy of Science.* N. Y., 1965; N. Rescher. *Scientific Explanation.* N. Y., 1970 та ін.

(законів). Або, коротко сказавши, пояснити об'єкт — значить підвести його під якийсь закон. Отже, зв'язок між функцією пояснення і законом науки є найтіснішим.

Категорія «закон», будучи однорідною з категорією «сутність», водночас є більш конкретною. Цим і пояснюється та обставина, що представник конкретної науки, характеризуючи виконуваний ним дослідницькі процедури, зокрема процедури пояснення, звичайно послуговується терміном «закон» і рідше — «сутність».

Наведемо деякі приклади пояснень у науці.

1. Надпровідність металів (тобто практична відсутність опору в металах, охолоджених нижче відповідної — критичної — температури) пояснюється взаємодією електронів надпровідника з квантованими коливаннями кристалічної решітки — фононами. Пари електронів, що виникають внаслідок цієї взаємодії, поведуться подібно до атомів гелію під час спостережуваного в ньому явища надтекучості.

2. Існування зворотного зв'язку в складних динамічних системах пояснюється необхідністю виконання цими системами функції управління.

3. Дифракційна картина, яка виникає внаслідок пропускання рентгенівських променів через кристал, пояснюється за допомогою апелюючи до хвильової структури рентгенівських променів і до відповідного розміщення частинок у кристалі (кристалічна решітка).

4. Камінь падає на землю внаслідок дії закону тяжіння і відсутності підтримки у каменя.

Як неважко помітити, четвертий приклад має пряий зв'язок з науковим законом, в даному разі з законом всесвітнього тяжіння. Що ж до трьох перших прикладів, то і в них ми звертаємось до законів науки, хоча, на перший погляд, це і не виступає явно. Річ у тім, що у всіх чотирьох випадках пояснення записані у «згорнутій формі»; наведені приклади — це скоріше резюме пояснень, а не цілісні пояснювальні процедури. Деякі елементи, обов'язкові для повних пояснень, тут опущені. Так, у прикладі (3) основу пояснення становлять закони будови рентгенівських променів і кристалів (наприклад, такий: «Для всякого x , якщо x — рентгенівські промені, то x мають хвильову структуру»); у прикладі (2) необхідно використовується закон, що відображає істотне відношення між зворотним зв'язком і управлінням (скажімо, такий: «Для всякого x , якщо x — система, що самоуправляється, то x має зворотний зв'язок»). Нарешті, у прикладі (1) ми маємо справу з цілим «ансамблем» законів науки.

Отже, пояснення об'єкта є розкриття його сутності, чи, що те саме, — його закономірності. Однак показати, що об'єкт закономірний, підпорядковується певному законові чи сукупності законів, — означає показати, що цей об'єкт має характеристики, які відповідають усім основним атрибутам закону. До цих атрибутів звичайно належать такі: 1) всезагальність (універсальність); 2) необхідність (аподиктичність) і 3) інваріантність (самототожність).

Отже, пояснення показує, по-перше, що пояснюваний об'єкт є елемент (момент) всезагального універсального відношення. У ході пояснення здійснюється процедура уніфікації знання. Вона полягає у тому, що знання про пояснюваний об'єкт пов'язується із законом науки і тому вводиться у систему наукового знання, в теорію, бо науковий закон (у вузькому, строгому значенні) завжди є елементом якоїсь теорії⁹.

⁹ У реальній дослідницькій практиці звичайно користуються висловом «закон науки» у менш строгому значенні, так що під нього підпадають і окремо (від теорії) існуючі універсальні положення. Логіка і гносеологія науки не можуть не зважати на цю обставину.

Однак процедура пояснення аж ніяк не тотожна процедурі уніфікації знання. З одного боку, уніфікація знання може виконуватися й іншими способами, зокрема, як самостійна наукова операція. Більше того, ця процедура не завжди виконується на теоретичному рівні дослідження, але може бути здійснена і на емпіричному рівні. З другого боку, та уніфікація знання, яка відбувається в процесі пояснення, не вичерпує всього змісту цього процесу, а є лише один із його компонентів.

По-друге, пояснення показує, що пояснюваний об'єкт необхідний. Будь-який об'єкт реальності прямо чи непрямо пов'язаний з великою кількістю інших об'єктів. Інакше кажучи, він включений до нескінченної множини фізичних систем і сукупностей, кожна з яких становить відносно замкнене і автономне утворення. У багатьох із них даний об'єкт є випадковим, тобто може існувати у такій системі, а може і не існувати, інакше кажучи, з його вилученням система (сукупність) не перестає існувати. Однак завжди є принаймні одна система об'єктів, у якій даний об'єкт існує необхідно. Це означає, що у такій системі реалізовані необхідні достатні умови даного об'єкта. Завдання пояснення і полягає в тому, щоб знайти для пояснюваного об'єкта таку систему.

Коли перед дослідником ставиться завдання пояснити якийсь об'єкт, то само собою зрозуміло, що цей об'єкт існує. Так, якщо потрібно пояснити, чому на фотографіях Марса спостерігаються прямі лінії, то на цих фотографіях насправді мають бути такі лінії. Отже, на початку пояснювального процесу відомо, що пояснюваний об'єкт існує; завдання ж полягає в тому, щоб показати, що він у таких умовах існує необхідно. Якщо тепер згадати дану нами на початку статті характеристику пояснення як різновиду обґрунтування, то можна твердити, що специфіка цього різновиду полягає в обґрунтуванні необхідності досліджуваного об'єкта, але не в обґрунтуванні його існування чи, скажімо, можливості. Відповідно і знання про досліджуваний об'єкт, що має на початку процедури пояснення статус існування, дістає в кінці цієї процедури статус необхідності.

І нарешті, пояснення розкриває самототожність, відносну стійкість досліджуваного об'єкта.

Отже, категорія «сутність» дозволяє в'ясувати природу наукового пояснення, тобто дати його обґрунтування за допомогою зазначення об'єкта (призначення, мети) цієї процедури. Категорія «закон» і собі, даючи конкретнішу характеристику пояснення, дозволяє проаналізувати його принциповий загальний механізм.

Структура пояснення

Дослідження структури пояснення в логіко-методологічній літературі, здійснене в 40—50-і роки, показало, що пояснення складається з двох частин: експланандума — положення чи сукупності положень, що відображають пояснюваний об'єкт, та експлананса — сукупності пояснюючих положень. При цьому передбачається, що частини пояснення завжди пов'язані відношенням логічного слідування. Звідси випливає, що пояснення за своєю логічною структурою завжди є умовисновком; воно не може бути виражене ні окремим терміном, ні окремим висловлюванням. Здебільшого експлананс збігається з посилками, а експланандум — з висновком, однак існують і такі структури, в яких експлананс складається із висновку і деяких посилок, а експланандум включений до посилок. Тому тезу про зв'язок структури пояснення з відношенням логічного слідування не можна розуміти так, що експланандум завжди слідує із експлананса. Існують випадки і зворотного на-

пряму слідування: експлананс (точніше — одне із його положень) слідує із експланандума (і деяких інших положень експлананса).

Логічні структури пояснення розрізняються залежно як від характеру умовисновку (дедуктивний, різні типи індуктивних), так і від характеру експланандума. У ролі експланандума може виступати фактуальне положення (положення про індивідуальний об'єкт чи про кінцеву групу таких об'єктів), закон науки чи навіть теорія. Згідно з цим ми розрізняємо фактологічні, номологічні і теоріологічні пояснення.

К. Гемпель і П. Оппенгейм спробували подати структуру пояснення через таку схему, відповідно до якої експлананс поділяється на два підкласи: C_1, C_2, \dots, C_k — фактуальні положення, що описують конкретні умови пояснюваного об'єкта; L_1, L_2, \dots, L_r — закони науки. Експлананс у цьому поясненні збігається з посилками, із яких дедуктивно виводиться експланандум — фактуальне положення E , що описує пояснюваний індивідуальний об'єкт.

Аналізуючи структуру пояснення, підкреслимо, що воно не зводиться і не може зводитися до суто формальної процедури дедукування одних висловлювань з інших. Воно є однією зі змістових процедур, виконуваних конкретними науками. Уже сама схема пояснення, крім символічних позначень висловлювань і зв'язку між ними, містить у собі також і певну інтерпретацію: одні висловлювання характеризуються як фактуальні, чи просто факти (положення про конкретні умови і експланандум), інші — як закони науки. Цю інтерпретацію можна було б назвати гносеологічною, оскільки вона виконується в термінах гносеології науки («факт», «закон науки»). Вона в даному разі необхідна, бо без неї схема виражала б лише дедуктивний висновок одних висловлювань (позначених як E) із інших (позначених як $C_1, C_2, \dots, C_k, L_1, L_2, \dots, L_r$), але не пояснення.

Щоправда, будучи потрібною, така інтерпретація все ж виявляється недостатньою для однозначного відображення структури пояснення. Як було показано в логіко-методологічній літературі, наведена схема є адекватною також і структурі дедуктивного фактологічного завбачення, підтвердження й інших процедур. Тому інтерпретація, що міститься у схемі, має потребу в певних доповненнях.

Разом з тим згадана інтерпретація така, якою вона була дана К. Поппером, К. Гемпелем і П. Оппенгеймом, містить деякі зайві моменти. Маємо на увазі, що висловлювання C_1, C_2, \dots, C_k інтерпретувалися як такі, що описують причину (і умови її дій), а висловлювання E — як такі, що описують наслідок¹⁰. Інакше кажучи, К. Поппер, К. Гемпель і О. Оппенгейм витлумачували згадану схему як таку, що відображає структуру дедуктивного причинного фактологічного пояснення. Однак причинне пояснення є лише один із багатьох різновидів пояснення (у змістовій класифікації) поряд з такими, як наслідкове (зокрема, функціональне), структурне, субстанційне, атрибутивне та ін. І кожне з них може бути і дедуктивним і фактологічним, тобто відповідати наведеній схемі. Обмеження розглядуваної схеми лише причинними поясненнями, на наш погляд, нічим не виправдане. Насправді ця схема відображає структуру будь-якого дедуктивного фактологічного пояснення.

Іншим зайвим елементом, введеним К. Гемпелем і К. Поппером в інтерпретацію схеми дедуктивного фактологічного пояснення, є витлумачення пояснюваних об'єктів як подій. Це обмеження також є надто жорстке. Пояснюваними об'єктами можуть бути не тільки пооди-

¹⁰ Звідси і символіка: « C » — від «cause» — причина; « E » — від «effect» — наслідок, дія, результат.

нокі події, але й властивості, речі, процеси, субстрати та інші типи об'єктів. При цьому структура пояснення інваріантна щодо типу пояснюваного одиничного об'єкта.

Однак схема Поппера — Гемпеля (так її звичайно називають) не є не лише універсальною схемою структури пояснення взагалі, але й навіть універсальною схемою структури дедуктивного пояснення. Річ у тім, що вона відображає будову дедуктивного фактологічного пояснення. Але експланандумом, як ми зазначали, може бути не тільки факт, але й закон науки (номологічне пояснення).

Проте структура дедуктивного номологічного пояснення істотно відрізняється від структури дедуктивного фактологічного пояснення. При номологічному поясненні до складу експлананса входять лише закони науки і не входять положення про конкретні умови.

Крім того, схема Поппера — Гемпеля не є універсальною схемою структури пояснення ще й тому, що поряд з дедуктивними в науці досить часто (і можливо, навіть частіше) виконуються індуктивні пояснення. Справді, для виконання дедуктивного пояснення конче потрібно: щоб наука до моменту процедури пояснення уже мала в своєму розпорядженні всі необхідні для даного експлананса закони; щоб ці закони формулювали достатні умови пояснюваного об'єкта і щоб ці закони, будучи включені до експлананса, дозволяли вивести із нього експланандум з необхідністю, тобто згідно з правилами тієї системи логіки, у рамках якої виконується процедура пояснення. Однак така ситуація є, мабуть, скоріше щасливим винятком, ніж загальним правилом. Частіше за все виявляється, що в науці або зовсім не сформульовані закони пояснюваного об'єкта, або, якщо вони сформульовані, зазначають не достатні (а, припустимо, лише необхідні) умови цього об'єкта, чи, нарешті, вказують достатні умови об'єкта, але включення цих законів у експлананс не дозволяє логічно (з необхідністю) вивести експланандум. У таких випадках виконуються різні види індуктивних пояснень.

Роль і значення наукового пояснення

У загальній структурі дослідницького процесу пояснення посідає центральне місце. Воно виходить із результатів емпіричного дослідження — спостереження, експерименту, опису та ін., ставлячи своїм завданням розкриття сутності, закономірності, необхідності спостережуваних об'єктів. Водночас пояснення створює передумови для розв'язання такого завдання дослідження, як завбачення нових об'єктів і законів. Для того, щоб з'ясувати роль і місце пояснення в науці, розберемо (хоча б коротко) його відношення з «найближчими сусідами» за загальною структурою дослідницького процесу, тобто з описом, з одного боку, і завбаченням, з другого.

Опис і пояснення — істотно відмінні процедури. Їхнє поплутання і ототожнення поряд з іншими причинами нерідко викликалося тим, що як філософи, так і представники конкретних наук часто вживають багатозначне слово «опис» у його гранично широкому розумінні: як «відображення в мові будь-яких результатів і процесів пізнання», через що і пояснення і практично всі інші дослідницькі процедури є різновидами опису. Нам, однак, уявляється, що використовуючи слово «опис» у логіці і епістемології науки як термін, треба брати його у найвужчому, власному значенні — як фіксацію результатів досліду (експерименту чи спостереження) з допомогою обраних у даній науці систем позначень і тим самим як вираження цих результатів у поняттях науки, пов'язаних з даними системами позначень.

Безпосереднім завданням опису (фігурально висловлюючись) є «переклад» даних досліду на мову науки (наукової теорії), тобто таке «оформлення» цих даних, яке дозволяє вченому здійснювати з ними різні теоретичні операції. Опис не ставить своїм завданням розкриття сутності описуваного, а лише фіксує об'єкти такими, якими вони дані безпосередньо у досліді. Так, описуючи акустичні явища, пов'язані з ефектом Доплера, дослідник складає таблицю значень (віддалі між спостерігачем і джерелом звука, висоти тона, кута, створеного лінією спостереження і лінією руху джерела звука та ін.), що відповідають певним часовим моментам. При цьому він може навіть вивести загальне (але тільки для даної експериментальної ситуації з відповідним джерелом звука і спостерігачем) положення, наприклад, таке: «У нашому досліді при наближенні джерела звука до спостерігача висота тона підвищується, а при віддаленні — знижується». І в таблиці значень і в цьому загальному положенні ми маємо тільки констатацію результатів досліду чи процедури, безпосередньо пов'язаних з нею.

Пояснення виникає тільки тоді, коли досліднику вдається показати, що сутність цього явища полягає в тому, що, скажімо, при взаємному наближенні джерела звука і спостерігача звукові хвилі рухаються щодо спостерігача зі швидкістю, яка дорівнює $V + v$, де V — швидкість звука стосовно середовища, а v — швидкість взаємного наближення спостерігача і джерела. Внаслідок цього спостерігач за одиницю часу сприймає більше число коливань (порівняно з тим випадком, коли спостерігач і джерело перебувають у спокої один щодо одного); отже, висота тону підвищується. А універсальний фундамент для пояснення (для будь-яких випадків взаємного руху спостерігача і джерела — наближення чи віддалення, для яких завжди кутів між лінією спостереження і лінією взаємного руху, для будь-яких хвильових явищ, а не тільки для звука) буде одержано, якщо дослідник введе загальний закон, виражений формулою $\gamma = v_0 \cdot (1 - \frac{v}{c} \cos \alpha)$, де v — частота хвиль, що сприймається спостерігачем, v_0 — частота коливань джерела, v — відносна швидкість джерела і спостерігача, c — швидкість хвиль, α — кут між лінією взаємного руху і лінією спостереження.

Однак, незважаючи на всі принципові відмінності між ними, опис і пояснення тісно пов'язані у дослідженні. Пояснення неможливе без опису, що передувало йому. Власне кажучи, опис у скільки-небудь цілісному дослідженні здійснюється саме для наступного пояснення досліджуваних об'єктів. Тому вже на етапі опису намагаються використати мову такої наукової теорії, з допомогою якої (як передбачалося) описуваний об'єкт може бути пояснений згодом. Водночас справді науковий опис неможливий без пояснення, що йому передувало. Річ у тім, що, мабуть, єдиним критерієм науковості опису може бути використання в процесі його здійснення певної наукової мови. У свою чергу єдиним критерієм науковості мови, напевне, є формулювання в допомогою цієї мови якоїсь наукової теорії, тобто пояснення (пояснень).

Існування тісного зв'язку між описом і поясненням наводить деяких дослідників на думку, що, хоча ці функції науки і не тотожні, вони, проте, можуть у процесі дослідження перетворюватися один в одного. Гадаємо, що це твердження неточне: сам по собі опис не є і не може бути поясненням, так само як і пояснення, взяте як цілісна структура, не може стати описом. Насправді відбувається взаємоперетворення лише деяких елементів пояснень (відповідного типу) і опису. Так, фактуальні положення (результати опису), як ми уже бачили, можуть входити у деякі пояснювальні системи (фактологічні пояснен-

ня) на правах їх елементів. Отже, опис може ставати елементом пояснення. І навпаки, фактуальні положення, будучи вилучені із експлананса пояснення і перетворені в самостійні положення, перестають бути тими, що пояснюють, і стають просто такими, що описують. Інакше кажучи, деякі елементи пояснення можуть перетворюватися в описи.

У відношеннях пояснення і завбачення найістотнішим є те, що перше становить основу, створює передумови для другого. Як ми намагалися уже показати, пояснення в науці передбачає використання наукового закону (законів) у складі експлананса. Науковий закон завжди такий, що він відображає (пояснює) об'єкти деякої досить загальної предметної області. Але спотережувана частина цієї області неминуче конечна. Отже, для будь-якого встановленого наукового закону існує неспотережувана частина відображеної ним предметної області. За винятком тих випадків, коли ця неспотережувана частина належить лише до віту минулого, науковий закон має потенціальну завбачувальну силу. Завдяки тому, що науковий закон пояснює предметну область великої загальності, він здатний (за згаданим винятком) бути основою завбачення об'єктів неспотережуваної частини цієї області, тобто пояснення становить ґрунт для завбачення.

Звідси, однак, ще не випливає, що пояснення «служить не практичним цілям»¹¹, а лише дає інтелектуальне задоволення. Річ у тім, що створення передумов для завбачення — це лише безпосереднє завдання пояснення; ґрунтуючись на поясненні, завбачення і собі створює пізнавальні передумови, основи для матеріально-практичної діяльності людини. Останнє завдання, будучи безпосереднім для завбачення, стає опосередкованим для пояснення. Незважаючи на його опосередкований характер, зв'язок між поясненням і практикою є вищою мірою істотним і конче потрібним. Людина не змогла б ефективно управляти навколишнім середовищем, створювати матеріальні й духовні цінності, якщо б обмежилася пізнанням тільки фактів і не прагнула повсякчас установлювати закони, що їх пояснюють.

* * *

Объяснение — функция науки, выполняемая на теоретическом уровне и состоящая в раскрытии сущности исследуемого объекта. Объяснение определенных объектов означает познание законов, детерминирующих их. Оно предполагает раскрытие поведения объектов в атрибутах законосообразности, что означает (1) выделение характеристик объектов как элементов всеобщих отношений, (2) нахождение необходимых оснований существования этих объектов, (3) установление их относительной устойчивости, инвариантности.

Объяснение состоит из двух составных частей: экпланандума (совокупности положений, отображающих объясняемый объект) и экплананса (совокупности объясняющих положений). Поскольку эти части связаны отношением логического следования, объяснение по своей логической структуре является умозаключением.

Структура объяснения не является формальной, но предполагает содержательные интерпретации в гносеологических понятиях «факт», «закон», «причина», «субстрат» и т. д. Одностороннее увлечение структурным анализом объяснения в зарубежной, в особенности позитивистской, литературе ведет к серьезным теоретическим издержкам, к игнорированию таких важных проблем, как смысл объяснения, его генезис, взаимоотношение с другими функциями науки, связь с материально-производственной практикой.

¹¹ A. Blumberg. Emile Meyerson's Critique of Positivism. "Monist", 1932, vol. 42, No. 1, p. 74.

Соціальні резерви підвищення ефективності виробництва

В. Г. ПОДМАРКОВ

Докорінний перелом у розвитку виробничих відносин, здійснений соціалістичною революцією, вплинув насамперед на соціальні умови матеріального виробництва. Суспільна власність на засоби виробництва, планомірне ведення господарства та інші притаманні соціалізму риси зумовили надзвичайно інтенсивний розвиток виробництва, завдяки чому протягом короткого історичного терміну наша країна перетворилася на могутню індустріальну державу. Знищення експлуатації людини людиною, рівність у відношенні до праці, що виявляється у винагороді за кількістю і якістю останньої, — ці й інші умови за соціалізму сприяють прискореній реалізації резервів виробництва.

Ці резерви відповідно до основних умов виробничого процесу можна поділити на три великі групи — технічні, економічні, соціальні. Технічні системи (обладнання), економічні чинники і люди, зайняті працею, — такі найважливіші елементи виробництва, наявні на кожному підприємстві.

Комуністична партія і Радянська держава постійно дбають про зростання ефективності виробництва, вдосконалення його технічної бази і технологічної культури. В останні роки помітно посилилась увага до економічних питань виробництва, його економічної культури, тобто до пошуку і використання економічних резервів ефективності. І, нарешті, на основі дедалі зростаючого рівня техніко-економічної культури соціалістичного виробництва, природно, виникає завдання наукового вивчення і широкого використання соціальних резервів зростання його ефективності.

У доповіді на XXIV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев зазначав: «Сучасне виробництво ставить швидкозростаючі вимоги не до самих лише машин, техніки, але і насамперед до самих працівників, до тих, хто ці машини створює і цією технікою управляє. Спеціальні знання, висока професійна підготовка, загальна культура людини перетворюються в обов'язкову умову успішної праці дедалі ширших верств працівників»¹.

К. Маркс наголошував, що «всі людські відносини і функції, в якій би формі і в чому б вони не проявлялись, впливають на матеріальне виробництво і більш або менш визначально діють на нього»². Завдання нині полягає у тому, щоб ширше розгорнути конкретні дослідження ролі і місця робітника у виробництві і на цій основі правильно оцінювати значення внутріколективних зв'язків, ділових і особистих якостей виконавців, глибоко аналізувати мотиви, механізми адаптації

¹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 47.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. 1, стор. 265.

за умов виробництва тощо. Беручи участь у виробництві, люди впливають на нього своїми діями, відносинами, емоціями, поліпшуючи або погіршуючи робочу ситуацію. Історії відомі спроби розглядати робітника як частину чи елемент виробничого механізму, як простого функціонального виконавця без урахування всіх інших, суто людських його сторін. Такі погляди завжди зазнавали фіаско. Була відкинута й концепція «Ното оесопотісус» («економічної людини»), за якою робітник розглядався як носій самих лише економічних інтересів. У працях радянських соціологів останніх років було доведено, зокрема, що зміст праці як стимул діяльності має пріоритет перед заробітною платою, тому що людина насамперед намагається реалізувати своє прагнення до цікавої праці³.

У системі «людина — виробництво» існує складний ланцюг взаємозв'язаних умов, жодна з яких не може бути ізольована і перетворена на єдиний чинник впливу на працівника. Багато з них добре відомі, вивчені і можуть бути використані в інтересах підвищення ефективності виробництва. Керівники лєнінградського виробничого об'єднання «Красногвардеец» підраховали, що збільшення ефективності виробництва в об'єднанні протягом 1965—1970 років на 30—40 процентів було зумовлене соціальними причинами. Підрахунки, зроблені на Московському верстатобудівному заводі «Красный пролетарий», показали, що завдяки використанню соціальних резервів підприємство щорічно одержує близько 650 тисяч карбованців додаткового прибутку. Цілковито зрозуміло, що оцінювались лише ті резерви, що піддаються безпосередньому обліку. А є ще багато соціальних чинників, які помітно впливають на виробничий процес, на морально-психологічний клімат колективу, але їх неможливо обчислити у карбованцях економічної ефективності. Адже існують довгострокові складні тенденції соціального розвитку, правильне регулювання яких неодмінно приведе до загального поліпшення справ на підприємстві, зокрема до зростання його економічної ефективності.

Соціологічна наука, на жаль, ще не спроможна у повному комплексі визначити соціальні чинники підвищення ефективності виробництва. Дальшої серйозної розробки потребує й методика підрахування такої ефективності. Проте деякі проблеми вже поставлені й розв'язуються. Відомо, що існує зв'язок між стосунками в колективі, задоволенням працею і продуктивністю праці. Дослідження, проведене в 1970—1971 роках на ряді красноярських підприємств, показало, що 74 проценти робітників, яким до вподоби колектив, висловили задоволення й роботою.

Плинність кадрів є інтегральним показником недостатнього або невмілого використання умов, що впливають на людину праці. Вона (плинність) залежить від багатьох чинників, у тому числі — від змісту й організації праці, винагороди, престижу (роботи, професії або підприємства), задоволення не виробничих потреб робітників тощо.

Велике значення має трудова орієнтація особи, що передбачає збіг життєвого трудового плану і його реалізації. На жаль, загальноосвітня школа і сім'я все ще вельми однобічно орієнтують лідростаюче покоління у світі професій, що є однією з причин нестабільності профорієнтаційних оцінок. Саме ця нестабільність і лежить в основі зміни місця роботи або навіть професії значною кількістю працівників.

Ефективність сучасного виробництва, повторюємо, залежить від різних чинників. Це не тільки високі показники виробітку, але й дос-

³ Див.: Человек и его работа. М., 1967.

конала техніка, що створює комфортні умови праці, раціональна організація праці і виробництва, дійові форми управління і контролю, стабільність внутріколективних зв'язків, задоволення працею тощо. Більшого виробітку можна домогтися надмірною інтенсифікацією праці,— саме в цьому полягає капіталістична раціоналізація. Проте соціалізм у принципі відкидає ефективність, здобуту шляхом фізичного нівечення робітників. За соціалізму ефективність виробництва досягається з допомогою послідовного використання єдиної системи резервів її підвищення. Оскільки у виробництві беруть участь люди, багатоманітність потреб та інтересів яких ніколи не можна звести до вузькофахових, до простого виконання виробничих функцій, діяльність виробничого колективу має розглядатися як специфічна сфера, зміст якої не може бути обмежений техніко-економічними аспектами. У колективі розвиваються особливі механізми взаємодії, пов'язані зі станом та інтересами його учасників. Ці механізми впливають на виробничий процес і водночас мають самостійне значення як елемент загальної системи відносин даного суспільства. Регулювання цих механізмів (спосіб управління) здійснюється за допомогою двох процесів — організації і забезпечення. Підбір і розстановка робітників залежно від їх кваліфікації, освіти і прагнень, створення умов для продуктивної праці, інакше кажучи, все те, що входить до соціального контексту організації праці,— з одного боку; забезпечення умов для задоволення матеріальних і духовних потреб робітників — з другого,— такі два найважливіших аспекти управління соціальними процесами. Йдеться, звичайно, про раціональне управління, що враховує інтереси виробництва і робітника, а не про голе маніпулювання, що нехтує особливий зміст і значення «людського чинника» і намагається перетворити його на просту деталь виробництва. «Одна з найважливіших переваг соціалістичних виробничих відносин,— відзначається в журналі «Коммунист»,— полягає саме у тому, що ці дві сторони ефективності (економічна і соціальна) діють в одному напрямі і не суперечать одна одній»⁴.

З чого ж складається група соціальних резервів підвищення ефективності виробництва? Це, по-перше, соціально-демографічні резерви. Правильний підбір і розстановка кадрів за статтю й віком є найраціональнішим напрямом формування виробничого колективу. Адже використання тільки чоловічої або тільки жіночої праці, поверхове розуміння специфічних вимог молоді — все це негативно позначається на роботі підприємств, надто там, де не вживають заходів для збалансування демографічного розвитку підприємств і регіонів. Центри гірничорудної промисловості, особливо на Півночі й Північному Сході, де переважає чоловіче населення, райони текстильної промисловості, скажімо, у Поволжі, в яких більшість становлять жінки, постійно відчують напруженість виробничої обстановки. Те ж саме спостерігається і в деяких інших районах. Отже, демографічна збалансованість на підприємстві і в регіоні є важливим чинником підвищення ефективності виробництва. Те ж саме можна сказати й про раціональне використання праці молоді.

До соціальних резервів підвищення ефективності виробництва належать, по-друге, функціональні резерви. Зміст праці робітника становить система трудових функцій. Їх удосконалення, поліпшення умов праці — ось один з найважливіших засобів збільшення ефективності виробництва. Адже деякі підрахунки свідчать, що на кожний карбованець, витрачений на поліпшення умов праці, припадає на 5—7 карбованців додаткової продукції, одержаної внаслідок зростання продуктив-

⁴ «Коммунист», 1974, № 18, стор. 38.

ності праці. Зміст і умови праці істотно впливають на зацікавленість робітника у праці. Усунення важкої, монотонної, ручної праці, здебільшого на допоміжних операціях, є головним напрямом підвищення ефективності виробництва.

На фоні загального зростання освітнього рівня і кваліфікації робітничого класу, збільшення його соціальної мобільності змістовність праці виступає одним із основних чинників, що визначають зв'язок робітника з працею. Якщо зважити на те, що питома вага конвейерно-поточного виробництва збільшується і монотонні операції складають уже близько чверті усіх операцій в промисловості, то стане зрозуміло, що функціональні резерви зростання ефективності виробництва використовуються ще дуже мало. Багатьма дослідженнями було доведено, що саме цікава, змістова робота є провідним мотивом залучення людей до праці. У лєнінградському дослідженні, узагальненому в книжці «Людина і її праця», було виявлено «стійке мотиваційне ядро» — сукупність основних мотивів зв'язку людини з працею, перше і основне місце в якому посідає мотив «зміст праці». Це підтверджують результати досліджень учених НДР і ЧССР. Перетворити інтерес людини до самого процесу праці на резерв підвищення ефективності виробництва — надзвичайно актуальне, науково обгрунтоване завдання, яке потребує практичного розв'язання.

Значний вплив на зростання ефективності виробництва справляють також професійні резерви. Професія — це сукупність спеціальних знань і виробничих навичок робітника. Цілком зрозуміло, що розвиток сучасної системи професійної підготовки є великим резервом зростання ефективності виробництва. Ця система складається з раціональної профорієнтації молоді, розгалуженої мережі училищ, курсів, навчальних центрів, підбору і розстановки кадрів, з курсів підвищення кваліфікації тощо. Технічний прогрес спонукає до безперервної зміни професійного складу, постійного навчання кожного робітника. Доведено, що в сучасних умовах кожний робітник для збереження службового статусу повинен протягом трудового життя 4—5 разів міняти зміст професії. Професія визначає придатність і готовність робітника до виконання своїх обов'язків, тому поліпшення фахової підготовки становить важливий резерв розвитку виробництва.

Четвертим складником групи соціальних резервів підвищення ефективності виробництва є соціально-психологічні чинники. Потреби робітника у відповідному соціальному статусі, міжособовому спілкуванні, повазі й визнанні відбиваються в динаміці внутріколективних зв'язків, мотивацій і задоволеності. У соціологічній науці точними експериментами було доведено, що зміцнення внутріколективних зв'язків веде до зростання продуктивності праці, зменшення плинності кадрів, поліпшення виробничої обстановки. Навпаки, послаблення внутрішньої згуртованості колективу є причиною зниження виробітку та зростання плинності кадрів.

Соціально-психологічні дослідження свідчать, що за однакових умов праці і подібного професійно-освітнього складу виробничих колективів у тих із них, де згуртованість була більша, спостерігались вищі і стабільніші показники продуктивності праці. При цьому різниця у показниках залежно від рівня згуртованості колективу становила 8—10 процентів, а в окремих випадках — навіть 50—60 процентів⁵. Ознакою згуртованості колективу є, зокрема, висока стабільність його складу. Кількість тих, хто бажає перейти на іншу роботу, тут не перевищує

⁵ Соціологія в СССР. М., 1966, т. 1, стор. 447.

10 процентів його членів, тимчасом як у роз'єднаному колективі потенціальна плинність дорівнює 80 процентам і більше⁶. Між соціально-психологічними чинниками і показниками виробітку простежується міцний і постійний зв'язок, який виявляється в таких формах, як морально-психологічний клімат підприємства або робочий настрій працівників. Точно визначити і виміряти соціально-психологічні чинники і знайти шляхи їх планомірного регулювання дуже важко. Тут наявні такі тонкі і складні явища, як, наприклад, стосунки між людьми чи робочий настрій того чи того члена колективу, де директивний вплив взагалі непридатний, а потрібна система заходів з орієнтацією на бажані зміни. Лише за цих умов соціально-психологічні чинники можна успішно використати для підвищення ефективності виробництва.

Великі резерви підвищення ефективності виробництва криються у вдосконаленні управління ним. XXIV з'їзд КПРС цим питанням приділив велику увагу, що спонукало соціологів активізувати дослідження проблем управління взагалі й управління виробництвом зокрема. Радянською наукою визначаються оптимальні ділові й особисті якості керівників, вивчаються питання кадрової політики, відповідність керівників і виконавців, форми, методи, стиль керівництва колективом. Доведено, що найбільшого успіху досягає той керівник, який не тільки добре знає діло і має організаторські навички, але й постійно радиться з колективом з усіх основних питань, дбає про людей, має високу загальну культуру, вміє грамотно і точно висловлювати свої думки. Значення має навіть його вміння одягатись, вчасно пожартувати, бути рівним і ввічливим у поводженні з підлеглими. Правильне, кваліфіковане керівництво людьми дозволяє значно підвищити виробничі показники колективу. Отож, першорядного значення набуває соціологічна освіта керівних кадрів. Деякі союзні міністерства вже запровадили систематичне навчання з соціології керівників виробництва. За даними досліджень близько 70 процентів робочого часу лінійних керівників (від директора заводу до майстра) витрачається на розв'язання соціальних проблем — роботу з кадрами. Спеціальні соціологічні знання допоможуть їм приймати оптимальні рішення, сприятимуть поліпшенню стилю керівництва, а отже — підвищенню ефективності управління.

Значним соціальним резервом підвищення ефективності виробництва є й раціональна організація громадської діяльності на підприємствах. Партиї та інші громадські організації накопичили величезний досвід роботи з людьми, досягають значних успіхів у мобілізації трудящих на виконання рішень партії та уряду. Систематизувати цей досвід, зробити його надбанням кожного колективу — велике і відповідальне завдання. Потрібно поміж форм масової діяльності трудящих відібрати найефективніші, усунути формалізм, запровадити систему наукових досліджень ефективності ідеологічної роботи, різноманітних форм комуністичного виховання. Саме на це звернено особливу увагу в постанові ЦК КПРС «Про роботу по добору та вихованню ідеологічних кадрів у партійних організаціях Білорусії». У Постанові наголошується, що належить «повніше використовувати планування соціального розвитку трудової та громадської активності трудящих, ефективності ідейно-політичного виховання»⁷.

І, нарешті, значному підвищенню ефективності виробництва сприятиме й використання так званих невиробничих резервів. Неабияке значення для зростання ефективності виробництва має раціональне ви-

⁶ Е. С. Кузьмин. Основы социальной психологии. Л., 1967, стор. 90.

⁷ «Коммунист», 1974, № 13, стор. 6.

користання трудящими вільного і позаробочого часу. Те, як поводить себе робітник у вільний час, безпосередньо відбивається на його виробничій діяльності, культурному рівні, навіть сімейному благополуччі. Доведено, що існує прямий зв'язок між змістом і структурою вільного часу робітників і ефективністю виробництва. Навчання, підвищення кваліфікації, громадська і раціоналізаторська діяльність, спорт тощо позитивно впливають на ставлення людей до своєї діяльності. Велика увага приділяється цим питанням, наприклад, на Запорізькому титано-магнієвому комбінаті. Палац культури, сучасне молодіжне кафе, спортивні бази, відмінно оснащені цехові червоні кутки,— усе це сприяє тому, що молодь прагне працювати на цьому підприємстві. Виробничі показники комбінату досить високі.

Чітко простежується й залежність показників виробництва від рівня задоволення невиробничих потреб робітників, у тому числі потреб у житлі, дитячих закладах, торговельному, побутовому і медичному обслуговуванні тощо. Часто-густо задоволення невиробничих вимог є засобом урегулювання власне виробничих проблем. На одному з підмосковних хімзаводів, наприклад, були створені цілком сприятливі умови праці і матеріального стимулювання. Робітники охоче йшли працювати на цей завод. А на розташованій поруч швейній фабриці з гіршими умовами праці і зарплати, зрозуміло, була й більша плінність кадрів, а показники виробітку — нижчі, ніж на заводі. За порадою спеціалістів, на фабриці були створені найкращі у районі дитячі заклади, і оскільки там працюють в основному жінки, стан справ значно поліпшився. Робітниці краще працюють, тому що спокійні за своїх дітей. Тепер на фабрику почали приходити навіть жінки з інших підприємств району.

Це яскравий зразок компенсації за менш сприятливі умови праці на підприємстві. Під час обчислення порівняльної ефективності витрат на різні цілі виробництва слід зважувати на цей феномен. Отже, розумне задоволення невиробничих потреб трудящих формує умови для більш продуктивної та ефективної діяльності робітників.

Слід зауважити, що поділ соціальних резервів підвищення ефективності виробництва, що ми його запропонували в статті, є суто аналітичним. Насправді всі чинники підвищення ефективності, про які йшлося вище, тісно взаємопов'язані і взаємопроникні й у чистому вигляді виявляються дуже рідко. Тому для їх використання треба розробляти єдиний комплекс заходів, що охоплюють усі групи резервів, а не лише один із них. Ефективність виробництва не є також єдиною метою або результатом праці трудового колективу. Не менш важливе завдання — всебічний розвиток робітника як особи. Те й інше пов'язані між собою і становлять єдиний комплекс умов і результатів. Ці міркування дозволяють нам перейти до питання про планомірне розв'язання соціальних завдань виробництва, або до питання про соціальне планування у зв'язку з проблемою виробничої ефективності.

У наш час плани соціального розвитку є майже на 25 тисячах підприємств, у багатьох районах та містах країни. Проте в підході до цієї справи виявилась певна односторонність, що полягає у виділенні як мети соціального плану невиробничих завдань трудового колективу, насамперед всебічного розвитку особи. Аніскільки не применшуючи значення цієї мети, хочемо відзначити, що її досягнення не повинно протиставлятися пошукам соціальних резервів зростання ефективності виробництва. Якщо доведено, що такі резерви існують усередині підприємства, то чому не можна домагатися їх планомірного використання? Найважливіший аспект соціального планування якраз і полягає у систематич-

ному і планомірному використанні соціальних резервів, в органічному поєднанні виробничих і соціальних завдань трудового колективу. Кращі з планів соціального розвитку підприємства відзначаються саме єдністю таких завдань. Наприклад, план соціального розвитку, складений на московському верстатобудівному заводі «Красный пролетарий», передбачає підрахунок виробничої ефективності соціальних заходів і водночас урахування соціальних наслідків технологічних змін на основі суцільного масиву інформації, що включає відомості про кожного працівника і кожний первинний колектив.

Включення соціальних резервів у план розвитку колективу передбачає активну участь кожного робітника у справах підприємства. Доведено, що така участь тим ширша, чим більше поінформовані люди про справи колективу, чим краще вони знають один одного. Проте на деяких підприємствах коефіцієнт взаємної інформованості (частка від поділу тих, хто знає один одного за якоюсь ознакою, наприклад, виробітком або участю в громадських справах, на загальне число членів колективу, помножена на 100) нерідко не перевищує 20—30 процентів. Все ще мало застосовуються у нас різні форми уважного ставлення до працівника: поздоровлення з сімейним святом, співчуття з приводу втрати близької людини, недорогі розваги під час перерв тощо.

Потреба у вивченні соціальних резервів підвищення ефективності виробництва відчувається дедалі гостріше. Гострота ця пов'язана з усвідомленням величезних можливостей, наявних у цій сфері, але досліджених зовсім недостатньо, із визнанням того факту, що головною і наймогутнішою продуктивною силою лишається сама людина, творець усіх матеріальних і духовних благ.

* * *

Непрерывное возрастание эффективности социалистического производства — одно из неперемных условий успешного строительства коммунистического общества. Преимущества социалистической системы ведения хозяйства благоприятствуют ускоренной реализации резервов производства, которые, в соответствии с основными условиями производственного процесса, можно поделить на три большие группы — технические, экономические, социальные.

Актуальной задачей социологической науки, считает автор статьи, является изучение социальных факторов повышения эффективности производства, правильное использование которых, как свидетельствует практика, приводит к резкому повышению производительности труда.

Разделив социальные резервы повышения эффективности производства на социально-демографические, функциональные, профессиональные, социально-психологические, управленческие, общественные (деятельность общественных организаций) и непродуцированные, автор анализирует значение и методы использования каждого из них. Он указывает на необходимость систематического и планомерного использования социальных резервов, органического сочетания производственных и социальных задач трудового коллектива в планах социального развития предприятия.

Евристична ситуація в навчальному процесі

І. Д. КОВАЛЬОВА

За останні роки проблемам викладання марксистсько-ленінської філософії надається значна увага. Проведено чимало всесоюзних і республіканських семінарів і нарад з питань викладання суспільних наук у вищій школі, надрукована бібліографія методичної літератури, інформаційним центром вищої школи публікується реферативна інформація «Актуальні проблеми методики викладання суспільних наук», бібліографічні матеріали — «Вища школа за рубежом» тощо. Багатьма вузівськими кафедрами філософії видаються статті і збірники з методики викладання марксистсько-ленінської філософії. Журнал «Философские науки» розпочав публікацію циклу статей «На допомогу викладачам марксистсько-ленінської філософії». Корисне обговорення з проблем викладання філософії провадиться і в журналі «Філософська думка»¹.

Посилена увага до методики викладання марксистсько-ленінської філософії пояснюється тим, що соціальні функції вищої освіти у наш час значно ускладнюються. Л. І. Брежнев зазначив, що від того, чого і як навчать студентів тепер, «багато в чому залежатиме прогрес нашого суспільства в майбутньому. Ще в давнину говорили, що учень — це не посудина, яку треба наповнити, а факел, який треба запалити. Завдання полягає в тому, щоб навчити молодих людей творчо мислити, підготувати їх до життя, до практичної роботи»².

Нині не можна відокремлювати наукову роботу студента від усього навчального процесу у вузі, від того суспільного і життєвого досвіду, які він набуває тут. «Процес навчання, — указував Л. І. Брежнев на Всесоюзному зльоті студентів 19 жовтня 1971 року, — сьогодні все більше спирається на самостійну, близьку до дослідницької, діяльність студента»³.

Отже, завдання полягає в тому, щоб вивчення суспільних наук сприяло розвитку творчого мислення молодих спеціалістів, дальшому підвищенню теоретичного рівня досліджень, удосконаленню комуністичного виховання молоді.

У зв'язку з цим виникає ряд питань щодо шляхів посилення ефективності викладання філософії. Продовжимо обговорення цих проблем, розпочате А. Т. Нелепом, В. Є. Давидовичем і В. В. Бабенком на сторінках журналу⁴.

Погоджуючись з авторами у їхньому підході до характеристики методики викладання, спинимося на аналізі евристичної ситуації, яка може бути створена і використана викладачем і яку можна розглядати як важливу ланку в загальному механізмі зближення навчального процесу і науково-дослідницької діяльності, як спосіб зв'язку між ними.

¹ Див., наприклад, 1971, № 3, 1972, № 4, 1973, № 3, 1974, № 4.

² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, К., 1971, стор. 550.

³ Там же, т. 3, стор. 408.

⁴ Див.: «Філософська думка», 1971, № 3; 1972, № 4; 1973, № 3; 1974, № 4.

«Кажучи про наукові дослідження кафедр суспільних наук вузів країни,— підкреслив М. А. Суслов,— слід відзначити, що вони мають на меті не тільки розвиток самої науки, розв'язання тої чи іншої наукової проблеми, але й збагачення навчального процесу, підвищення його теоретичного рівня, удосконалення методики викладання. Природно, що навчальний процес має повною мірою враховувати нові дані, досягнуті в галузі суспільних, природничих і технічних наук, актуальні проблеми розвитку сучасного суспільства, практики комуністичного будівництва»⁵.

Форми зв'язку науки й методики викладання різноманітні. З одного боку, наука, що розвивається, дає розмаїті дані, які треба враховувати в процесі викладання; з другого — окремі елементи наукових методів дослідження за певної інтерпретації можуть бути введені безпосередньо до арсеналу методичних засобів і прийомів, що сприяє посиленню наукової основи викладання.

Досліджуючи евристичну ситуацію в навчальному процесі, ми виходимо з того, що методика викладання філософії не може бути зведена до вузьких рекомендацій, а має орієнтувати на творчий метод з урахуванням наукових інтересів, індивідуальних особливостей студентів і водночас давати достатньо строгу і струнку систему основних принципів і установок.

Безперечно, розмова була б більш конкретною, коли б йшлося про те, як здійснюється реалізація евристичної ситуації залежно від змісту кожної конкретної теми марксистсько-ленінської філософії. Але це тема подальшого вивчення. В цьому разі ми зосереджуємо основну увагу на особливостях евристичної ситуації в навчальному процесі, який є не тільки передачею інформації, але й складним соціально-психологічним процесом інтелектуальної взаємодії студентів і викладачів.

Введення евристичної ситуації до навчального процесу викладання марксистсько-ленінської філософії пов'язане з тим, що евристична ситуація створює додаткові можливості для перетворення знань марксистсько-ленінської філософії в переконання, у метод революційного перетворення дійсності. У цих умовах виникає потреба постійно дбати про поглиблення інтересу до філософії.

Евристична ситуація — важливий момент у розвитку творчої атмосфери навчання. Її особливості полягають у тому, що в педагогічному процесі створюються умови, сприятливі для включення в нього специфічних прийомів, знайдених і апробованих у науково-дослідницькій роботі, прийомів, які в умовах семінару чи лекції свідомо вводяться до арсеналу методичних засобів і, з одного боку, забезпечують глибоке засвоєння філософських знань, а з другого — сприяють перетворенню їх у переконання, збагачуючи творче мислення студентів.

Евристична ситуація як елемент навчального процесу соціально детермінована. Вона пов'язана з сучасним етапом розвитку науково-технічної революції, з перетворенням науки в безпосередню продуктивну силу, з підвищенням її ролі і значення, зі зростанням інтелектуального і наукового потенціалу, який виступає одним із критеріїв соціально-економічної зрілості соціалізму, з процесом швидкого «старіння» і поновлення спеціальних знань. Донедавна вважалося, що набутих знань учням майстра, молоді, яка навчається в технікумі, студентам вузу «вистачає» на весь період виробничої діяльності, тобто на 30—40 років. Тепер же цей строк — п'ять — десять років. Статистика показує, що середній інтервал періоду підвищення кваліфікації робітника у про-

⁵ М. А. Сулов. Общественные науки — боевое оружие партии в строительстве коммунизма. «Коммунист», 1972, № 1, стор. 18.

мисловості дорівнює чотири з половиною роки, а в таких галузях, як енергетика, хімія, електроніка,— два з половиною— три з половиною роки. Інакше кажучи, за 25 років трудової діяльності робітник поновлює свої знання вісім—десять разів⁶.

У цих умовах завдання поліпшення якості викладання набуває особливого значення. Тому ще актуальнішим є поліпшення викладання марксистсько-ленінської філософії. Ми згодні з А. Т. Нелепом в тому, що в центрі уваги методичних досліджень має бути зміст навчання. «Без дотримання цієї умови методика викладання філософії не може ефективно розв'язувати завдання, які стоять перед нею. Не можна розкрити закономірності навчання і виробити педагогічні засоби, що відповідають їм, у відриві їх від цілей освіти. Цілі перед викладачем ставить суспільство. Вони мають бути усвідомлені і конкретизовані методикою викладання»⁷.

Як справедливо зауважує міністр вищої та середньої спеціальної освіти СРСР В. П. Єлютін, вища школа потребує насамперед творчого сприймання навчального матеріалу: тут не стільки учать, скільки допомагають учитися. Створення проблемних ситуацій, постановка питань, пошук невідомого—необхідні елементи процесу навчання, що мають спільні психологічні основи з процесом творчого, дослідницького мислення⁸.

Можливості усвідомленого використання евристичної ситуації нині набагато зростають завдяки значним успіхам у розробці проблем активності суб'єкта, у вивченні творчості. Тут накреслилося чимало підходів: психологічні дослідження; розробки у рамках самої евристики, яка досліджує закони творчої діяльності та умови її моделювання; вивчення творчості як пізнання—як загалом, так і стосовно окремих сфер духовної діяльності⁹.

Практичні можливості введення евристичної ситуації до навчального процесу багато в чому пов'язані з тим, що за останні роки широко розвивалися конкретно-соціологічні дослідження, які, з одного боку, дають нам науково-обгрунтоване уявлення про сучасне студентство, його плани, ідеали, інтереси тощо, а з другого—показують конкретні шляхи розвитку творчого мислення студентів.

Творче ставлення до методики викладання марксистсько-ленінської філософії неможливе без врахування сучасного рівня розвитку самої науки, бо евристичний момент у процесі викладання тісно пов'язаний з необхідністю творчого підходу до розв'язання суспільствознавчих проблем загалом. Відомо, що структура і хід навчального процесу і навіть його організаційні форми і засоби значною мірою залежать від якості і структури викладу самого матеріалу. «Максимальної активності можна досягти тільки в тому разі, коли до раціонально відібраного змісту застосовувати найбільш адекватні методи, організаційні засоби і форми навчання»¹⁰.

Однією з визначальних особливостей сучасного розвитку нашого соціалістичного суспільства є планомірний розвиток творчих здібностей усіх членів суспільства. В цьому процесі особлива роль належить марксистсько-ленінській філософії, яка озброює молодь знанням най-

⁶ Див.: Основные направления научно-технического прогресса и передовой опыт промышленного производства и строительства. М., 1972, стор. 29.

⁷ А. Т. Нелеп. Теоретические проблемы методики преподавания марксистско-ленинской философии. К., 1973, стор. 23—24.

⁸ Див.: «Вестник высшей школы», 1971, № 12, стор. 5.

⁹ Див.: «Философские науки», 1973, № 6, стор. 116—117.

¹⁰ В. Оконь. Основы проблемного обучения. М., 1968, стор. 5.

більш загальних закономірностей розвитку природи, суспільства і мислення. В аудиторіях вищих учбових закладів студенти мають «зарядитися» науковою проблематикою, по-справжньому «захворіти» творчістю, відчувши ті високі вимоги, які ставить до молодого спеціаліста життя сьогодні і буде ставити завтра.

Наукова творчість студентів широко розвинута у вузах України, нею охоплена значна частина молоді. В самому лише V Всесоюзному конкурсі студентських праць з питань суспільних наук взяло участь близько 1,5 мільйона студентів.

Опитування студентів Харківського державного університету показує, що вони високо оцінюють творчий характер праці, саме цей чинник дістає найвищу оцінку — 5 балів. Що ж стосується першокурсників, то, за нашими даними, до 55,2 процента прагне стати науковими співробітниками. На питання: «Як Ви ставитесь до участі студентів у науковій роботі?» 46,6 процента відповіли, що вважають це дуже потрібним і важливим; 49,3 процента, — що участь студентів у науковій роботі бажана, але не обов'язкова; тільки 3,8 процента заявили, що не бачать в цьому ніякої необхідності.

Іншу картину дає опитування з питання «А чи берете Ви участь у роботі студентського наукового товариства?». Відповіді: 26,9 процента — «так»; 67,64 процента — «ні». Як бачимо, є всі підстави говорити про деяку суперечність між бажанням студентів присвятити себе високо престижній науковій діяльності у студентському науковому товаристві й практичною реалізацією їхніх бажань і прагнень.

Таке положення, як нам здається, ще раз підтверджує, яка велика роль евристичної ситуації в процесі навчання, оскільки саме в таких ситуаціях і через них студент прилучається до наукової діяльності, переходить від примітивного заучування до творчого використання здобутих знань.

З другого боку, відсутність евристичної ситуації в процесі навчання завжди відбивається на успішності студентів. Зокрема, з цим пов'язана так звана проблема трієчників, оскільки велика кількість їх майже завжди свідчить про методичні прогалини у навчанні — і насамперед про неуважність викладача до ролі евристичного моменту в педагогічному процесі. Наприклад, у Харківському університеті кількість «чистих трієчників» хитається від 12 до 15 процентів, тоді як частка трійок серед оцінок, одержаних студентами, становить, як звичайно, 20—30 процентів. Показово, що самі студенти, висловлюючи свої міркування щодо того, як підвищити успішність, вважають, що насамперед «студента слід навчити працювати», часто застерігаючи при цьому, що вони мають на увазі навчання студентів творчої праці.

Педагогічний досвід і багаторічне спілкування з викладачами і студентами переконали нас у тому, що забезпечити студентів необхідною ерудицією, виробити у них потребу в глибокому оволодінні знаннями, розвинути прагнення до його безперервного поповнення і поновлення можна тільки в тому разі, якщо науковий інтерес самого викладача тим чи іншим способом реалізується в навчальному процесі. Використання наукового інтересу викладача доцільне не лише тому, що дає студенту більш глибокі знання у тій чи тій галузі науки. Водночас викладач, як показало опитування студентів Харківського державного університету і Харківського політехнічного інституту, є найбільш імовірним джерелом інформації, під впливом якого у студентів формується ставлення до науки. Активне послуговування науковим інтересом викладача видається нам одним із вирішальних чинників для створення евристичної ситуації в навчальному процесі. Воно дозволяє готувати спеціалістів з широким теоретичним кругозором, високою професійною

кваліфікацією, спеціалістів, здатних у всеозброєнні знань марксистсько-ленінської науки виступити провідниками науково-технічного прогресу. Уміло знайдені форми і способи реалізації наукового інтересу в навчальному процесі — одна із умов успішного створення евристичної ситуації. При цьому активізується сам процес пізнання, успішніше розв'язуються педагогічні завдання; з другого боку, на основі науково-дослідницької діяльності виробляються специфічні прийоми викладання.

Успіх педагогічної діяльності визначається можливістю показати студентам малодосліджені наукові проблеми. Одна із галузей науки стосовно іншої обертається при цьому своєю методологічною стороною, саме ця методологічна взаємоспрямованість наук і створює ситуацію евристичної взаємодії, сприяючи народженню нових ідей¹¹.

«Розуміючи, що далеко не кожний студент володіє необхідними здатностями для проведення науково-дослідницької роботи, — відзначає О. П. Шептулін, — міністерство, проте, вважає, що слід кожного студента прилучити до науково-дослідницької діяльності, бо їхня участь у наукових дослідженнях тих чи інших соціальних і світоглядних проблем сприяє глибокому засвоєнню марксистсько-ленінського учення і перетворенню знань його принципів у власні переконання»¹². Це завдання можна розв'язати тільки в тому разі, якщо сам навчальний процес буде органічно включати в себе елементи науково-дослідницької діяльності.

Вважаючи, що реалізація наукового інтересу викладача є важливою умовою створення евристичної ситуації, ми провели опитування серед викладачів кафедри марксистсько-ленінської філософії Харківського державного університету, з'ясовуючи, а чи робить вплив їхня наукова робота на методику викладання? Аналіз відповідей переконує, що більшість викладачів відповідає на це питання ствердно. При цьому підкреслюється, що науковий інтерес і наукова робота можуть позначатись на структурі, послідовності, глибині, змістовності викладу лекційного матеріалу, дозволяють найліпше його осмислити, дати додаткові критерії для його відбору. Все ж ступінь усвідомлення цього взаємозв'язку в різних випадках неоднаковий (іноді він навіть заперечується).

Реалізація наукового інтересу викладача в навчальному процесі — це резерв якісного поліпшення усієї методичної роботи, величезне джерело посилення творчого начала в навчальному процесі.

Аналіз навчального процесу і досвіду методичної роботи викладачів показує, що в тому разі, коли немає органічного взаємозв'язку наукової і педагогічної діяльності, а інтерес до методики викладання є формальним, то знання чи практичне застосування вимог методики не створює творчої атмосфери самого навчального процесу.

Потреба організаційного забезпечення евристичної ситуації в навчальному процесі примушує по-новому подивитися на питання про методи навчання. Ми поділяємо позицію А. Т. Нелепа в тому, що виробити і широко запровадити в навчальний процес справді оптимальні методи навчання — веління часу. «У літературі й педагогічній практиці частіше за все існує стихійний, інтуїтивний підхід до методів навчання... Нерозробленість проблеми методів навчання в науково-методичній літературі з філософії знаходить своє відображення у методич-

¹¹ Див.: Матеріалістическая диалектика и методы естественных наук. М., 1968, стор. 30.

¹² А. П. Шептулин. Задачи кафедр общественных наук на современном этапе. «Философские науки», 1974, № 6, стор. 10—11.

ній роботі вузівських кафедр філософії. Обговорюючи методику читання лекцій, проведення семінарських занять та ін., вони, звичайно, зосереджують увагу лише на змісті навчального матеріалу і на його логіці. Що ж стосується методів навчання, то вони, як правило, лишаються поза полем зору кафедр»¹³. Введення евристичної ситуації в навчальний процес, реалізація через неї наукового інтересу викладача забезпечують безпосередній зв'язок методів навчання і методів дослідження науки, що викладається, активне прирощування наукових знань і педагогічного досвіду.

Сучасна наука не може не робити вирішального впливу на процес дальшого розвитку методики викладання. Зрозуміло, що і сучасні методи навчання марксистсько-ленінської філософії повинні акумулювати в собі як усталені, аксіоматичні елементи наукового знання, так і багато дечого із того, що сьогодні тільки входить в арсенал методики і техніки досліджень, проводжуваних представниками конкретних наук. Це один із можливих способів збагачення і удосконалення методів навчання.

Досвід показує, що до вивчення марксистсько-ленінської філософії школяр, студент, а в подальшому — і молодий спеціаліст звертається неодноразово. У школі — це значний розділ суспільствознавства, у вузі — курс марксистсько-ленінської філософії, який оцінюється іспитом; і нарешті, значна частина випускників — аспіранти, молоді спеціалісти — складають кандидатські іспити, а потім ще удосконалюють свої філософські знання в системі політнавчання. Поки що це багаторазове звернення до вивчення марксистсько-ленінської філософії ще нехтується методичною літературою. Водночас очевидно, що при зростанні потоці інформації елемент повторюваності, наявний у ній, не можна не враховувати.

Тому певний інтерес становлять дослідження і висновки соціологів про те, що значна група понять (в даному разі йдеться про понятійний словник школярів старших класів з питань морального виховання) засвоюється у формі стереотипів, без глибокого розуміння, що моральна пропаганда, пов'язана з використанням цих понять, має передбачати їх «дестереотипізацію», тобто розвиток реального, глибокого змісту понять. Завдання — замінити засвоєння готових стереотипів їх конструюванням, побудовою, які приводять до глибшої їх інтеріоризації, — може бути виконане, якщо застосувати такий методичний прийом, як визначення понять. Відвівши 15—20 хвилин на семінарі і запропонувавши студентам дати визначення низки понять (звичайно дається п'ять хвилин на письмове визначення одного із понять) і пізніше аналізуючи ці поняття, ми можемо показати риси засвоєного студентами стереотипу (причому часто виявлялося, що навіть добре відомі учням поняття засвоюються надзвичайно поверхово). Такий аналіз дає можливість зосередити роботу педагога й студентів на руйнуванні цього стереотипу і створенні нового поняття, яке повніше відображає справжній зміст. Вводячи до методики навчальної роботи елемент вивчення понятійного словника студентів, переконуємося, що цей досить простий і цілком прийнятний в навчальному процесі прийом дозволяє з'ясувати як ступінь підготовленості аудиторії, так і результати навчальної роботи.

Доручаючи самим студентам аналізувати одержані відповіді, відсилаючи їх до додаткової літератури, що характеризує сприймання неординарними соціальними групами різних видів пропаганди, ми прилуча-

¹³ Див.: А. Т. Нелєп. Теоретические проблемы методики преподавания марксистско-ленинской философии. К., 1973, стор. 156—157.

емо їх до наукового аналізу. Тут нам вдається привести в рух сам навчальний процес і забезпечити йому необхідний рівень інтенсивності.

Вивчення понятійного словника студентів, що оволодівають марксистсько-ленінською філософією, є перспективним з погляду зв'язку з новими вимогами школи. Як відомо, мета навчання школярів полягає: у створенні у їхній свідомості моделі навколишнього світу. «Інакше кажучи, учень має опановувати систему понять з їх істотними зв'язками, так званий тезаурус. Формування тезаурусу й умінь користуватися ним під час розв'язання навчальних завдань і проблем — це і є, на думку теоретиків педагогічної науки, метою навчання в школі»¹⁴. Розроблені і способи перевірки засвоєння матеріалу, які засновані на контролі знання понять і знання зв'язків між ними.

Для перевірки умінь користуватися тезаурусом створюється кваліфікаційна шкала навчальних завдань за їх об'єктивною складністю (чим складнішим є розв'язуване завдання, тим вища якість навчання).

Творчий характер знань передбачає умінь орієнтуватися не тільки у типових ситуаціях, але й у нових, незнайомих. «Не обмежувати пізнавальної активності «розумними межами», а всемірно розвивати її у кожної молодої людини; не затискати її у вузькому професіоналізмі, а прагнути до всебічного творчого розвитку особи — це аксіоми соціалізму».¹⁵

Як конкретний приклад розглянемо можливість використання у навчальному процесі портретних характеристик з різними моральними індексами. У науковій літературі до цього методу звертається, зокрема, В. Б. Ольшанський, розбираючи проблему: особистість і соціальні цінності¹⁶. Розглядаючи мораль як форму суспільної свідомості, висвітлюючи питання комуністичного виховання, ми часто зацікавлені в тому, щоб мати якийсь конкретний матеріал, що характеризує дану аудиторію. Саме тут нам на допомогу можуть прийти портретні характеристики з різними моральними індексами, їх оцінка, аналіз одержаних результатів. При цьому можна, з одного боку, послуговуватися уже наявними у науковій літературі портретними характеристиками і тоді можна порівняти результати оцінок у різній аудиторії. З другого боку, самі студенти можуть виробити портретні характеристики з неоднаковими моральними індексами, найтипівішими для студентської аудиторії. І в тому і в іншому випадку необхідна творчість, знання не тільки основної, але й додаткової літератури, навички наукового аналізу. Все це дозволяє нам через створення евристичної ситуації в навчальному процесі посилити моральне виховання студентів. При цьому ми виходимо із того, що існує відповідна цілісність самого навчального процесу, безпосередніми компонентами якого є рівень знань і науковий інтерес викладачів, їхня педагогічна майстерність, рівень підготовки студентів, їхня професійна спрямованість та інтерес до марксистсько-ленінської філософії.

Ми звертаємо увагу на зміцнення засобів, які забезпечують моральне виховання студентства, у зв'язку з тим, що це одне з найактуальніших питань сьогодення. XXIV з'їзд КПРС підкреслював, що справа освіти і виховання молоді має забезпечувати формування у неї комуністичного світогляду і моралі, безмежної відданості соціалістичній Батьківщині. Це відповідальне завдання потребує від викладача умін-

¹⁴ А. М. Арсен'єв. Стратегія обучения. «Молодой коммунист», 1973, № 8, стор. 86.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Див.: В. Б. Ольшанский. Личность и социальные ценности. «Социология в СССР». М., 1966, стор. 479—480.

ня спрямувати сили на створення такої моральної та інтелектуальної обстановки, яка б сприяла найактивнішому сприйманню всього навчального матеріалу. Процес навчання тільки тоді має в собі необхідний виховний потенціал, коли перед людиною постають завдання для неї значні, притягальні, які вона вважає своїми, у розв'язання яких активно включається.

Велике значення для підвищення ефективності навчального процесу має пошук оптимального співвідношення різних форм проведення семінарських занять. Щоб з'ясувати, чи вдало пройшов семінар, яка орієнтація студентів на ту чи іншу форму заняття, яка їх зацікавленість в проблематиці, лабораторією конкретносоціологічних досліджень розроблені анкети, аналіз яких дозволяє забезпечити відповідну динамічність навчального процесу.

Одержання конкретного матеріалу може бути зіставленим з результатами дослідження М. Федрової, яка, вивчаючи способи підвищення ефективності роботи системи політичної освіти у заводських умовах, дійшла висновку, що з підвищенням загальноосвітнього рівня слухачів більш ефективним стає раціонально-дискусійний метод впливу порівняно з наочно-емоційним¹⁷.

Становить певний інтерес і дослідження В. Т. Лісовського «Методологія і методика вивчення ідеалів і життєвих планів молоді», де розглядається важливість диспуту як методу соціологічного дослідження суспільної думки, дається типологічна характеристика промовців. Аналіз анкет, особових карток, матеріалів диспутів дає можливість автору зробити висновок, що більшість промовців є лідерами певних груп людей, у своїх виступах вони тою чи іншою мірою відображають їх думку.

Практичне здійснення евристичної ситуації потребує від нас постійного пошуку, а в зв'язку з цим особливого значення набуває педагогічний експеримент як один із засобів методики викладання. Експеримент є складним, комплексним методом наукового пізнання, який проводиться за спеціально розробленою науковою програмою, що визначає мету дослідження, дає визначення основних понять, формулює головні гіпотези.

Здійснення педагогічного експерименту включає цілеспрямовані спостереження і узагальнення результатів, соціометричні виміри, анкетування, вивчення творчого процесу, організацію окремих різновидів групової й індивідуальної діяльності. Експеримент як один із засобів методики викладання дозволяє здійснювати цілеспрямований розвиток навчально-виховного процесу. Тривалість підготовчого періоду складання програми, організації і проведення експерименту залежать від багатьох чинників: якості складеної програми, психологічної підготовленості викладача й аудиторії тощо. Включаючи експеримент до системи методичних засобів, водночас зазначимо, що методика застосування цього засобу ще недостатньо розроблена, тому тут необхідне творче, новаторське ставлення самого викладача до справи. Підготовка і проведення педагогічного експерименту потребують особливого психологічного і морального клімату. До речі, саме в цій сфері можливе активне творче змагання. Гадаємо, що тут, як і в ряді інших випадків, викладач сам опиняється у евристичній ситуації. «Не слід цей метод оцінювати песимістично. Сучасна наука визнає здоровий глузд і інтуїцію ученого так, як і емоції, що виникають у нього в ході творчої роботи,

¹⁷ Див.: М. Федрова. Исследование путей повышения эффективности работы системы политического просвещения в заводских условиях. Автореферат канд. дис., Л., 1968.

правомірними науковими інструментами під час оцінки найскладніших завдань і положень, де нерідко незрозумілі навіть способи підходу до оцінки»¹⁸.

Теоретичний аналіз питань евристичної ситуації і формування наукового світогляду пов'язані з гострою потребою теоретичного дослідження методичних основ проблемного навчання з метою виходу за межі системи знань, що засвоєна раніше, і з'ясування гносеологічних і логічних закономірностей пізнавальної діяльності студента.

Включення евристичної ситуації в педагогічний процес ліквідує суто інформаційне сприймання матеріалу, розвиває у студентів активне, творче ставлення до навчання, забезпечуючи успішне формування наукового світогляду студентства.

* * *

Эффективность преподавания марксистско-ленинской философии в современных условиях во многом определяется тем, что процесс обучения в вузе сегодня все больше и больше опирается на самостоятельную, близкую к исследовательской, деятельность студентов. В связи с этим предъявляются особые требования к методике преподавания философии, которая должна не просто обеспечить передачу информации, определить объем и структуру излагаемых знаний, но и разрабатывать пути превращения этих знаний в убеждения, научить мыслить, выработать у студентов потребность в самостоятельном активном поиске, в непрерывном обновлении научного багажа.

Включение эвристической ситуации в учебный процесс преподавания марксистско-ленинской философии и является одним из способов решения этих задач. Эвристическая ситуация как элемент учебного процесса социально обусловлена современным этапом развития научно-технической революции, превращением науки в непосредственную производительную силу, возрастанием интеллектуального и научного потенциала.

Возможность введения эвристической ситуации в учебный процесс во многом определяется тем, что достигнуты значительные успехи в разработке проблемы активности субъекта, в изучении творчества, а также в исследовании студенчества, как социальной группы, его планов, идеалов, интересов и т. д. Одним из условий создания эвристической ситуации является реализация научного интереса студентов. Это позволяет активизировать сам процесс познания, дает возможность решения сложных и творческих задач в самом учебном процессе.

¹⁸ В. А. Ж а м и н. Производительная сила науки, М., 1974, стор. 52.

Гегель і проблема сутності життя

Н. Т. КОСТЮК

Видатний німецький філософ Гегель, розвиваючи в систематичній формі діалектичний метод мислення, звертався до багатьох методологічних питань конкретних галузей наукового пізнання, зокрема науки про життя. Проте він дав їм об'єктивно-ідеалістичну інтерпретацію, зумовлену загальним спрямуванням його філософської системи. Тут, як і в розв'язанні інших проблем, виявилась суперечливість філософії Гегеля, бо його ідеалізм був діалектичний. Діалектика і дала змогу мислителю висловити низку геніальних здогадок, які виходять за межі ідеалістичного світогляду і досі зберігають актуальність.

Природодослідники взагалі відкидали натурфілософію Гегеля, бо в реальній практиці для них був неприйнятний його ідеалістичний світогляд. Тільки триумф діалектико-матеріалістичної методології в сучасній науці загострив увагу до історичних передумов становлення діалектичних ідей в науковому пізнанні, серед них і до натурфілософських здогадок Гегеля. Беручи активну участь у підготовці до Міжнародного гегелівського конгресу (має відбутися 1976 року), філософи-марксистки здійснюють дослідження діалектичного аспекту гегелівської традиції, пов'язаної, зокрема, з боротьбою проти механіцизму і метафізики в природознавстві. Аналіз цих проблем дає можливість розкрити історичні переваги діалектичного методу в пізнанні, показати неспроможність віталізму, що успадкував саме ідеалістичну сторону гегелівського тлумачення методологічних питань біології.

У XVII—XVIII ст. з розвитком механіки і фізики у філософії і природознавстві поширилася думка, що саме ці галузі наукового пізнання здатні пояснити всі процеси і явища об'єктивного світу, поміж них і життя. В законах механіки і фізики вбачався ключ до розкриття сутності усіх без винятку явищ дійсності. З позицій механістичного принципу причинності намагались зрозуміти життєві процеси Гоббс, Декарт, Ламетрі та інші філософи-матеріалісти. Але механістичний детермінізм, який вони часто-густо вдало припасовували до пояснення явищ неживої природи, хоч і відіграв загалом позитивну роль у критиці релігійних та ідеалістичних уявлень про природу, проте виявив цілковиту неспроможність у розв'язанні питань про походження та сутність життя. Нездоланні труднощі постали перед дослідниками зокрема у спробах зрозуміти з позицій механіцизму явища злагожденості в структурі і функціонуванні живого, які кваліфікувались ними як «доцільні», а у випадках, коли йшлося про спадковість — як «цілеспрямовані».

Одним із перших, хто констатував неможливість пояснення органічної еволюції з позицій механістичного матеріалізму, був І. Кант. У праці «Всезагальна історія і теорія неба» він писав, що «простіше зрозуміти утворення всіх небесних тіл і причину їх руху, коротше кажу-

чи, походження усїєї сучасної світобудови, аніж з'ясувати на основі механіки виникнення хоч би однієї билінки або гусені»¹.

Механіцизм, виступаючи по суті як різновид метафізики, що на той час посіла панівне становище у філософії і природознавстві, перетворився на гальмо їх розвитку. Для метафізики в біології була характерна абсолютизація спільності живого з неживим й ігнорування специфічних властивостей живого, безперервного руху і новоутворень в процесі індивідуального й історичного буття живого. Тому з розвитком біологічної науки дедалі більше виявлялася протилежність між метафізичним способом мислення і складним діалектичним характером об'єктивних процесів, що здійснюються в живій природі.

За панування механіцизму і метафізики в науці про життя безсумнівною заслугою Гегеля було те, що він застосував у біології ідею діалектичного, закономірного розвитку ще до того, як вона була всебічно, на великому фактичному матеріалі обґрунтована в еволюційній теорії Ч. Дарвіна. Гегель констатував ідею розвитку, узагальнюючи здобуті наукою знання про індивідуальне буття організмів. Так, у передмові до «Феноменології духу» Гегель, аналізуючи онтогенез рослин, намагався розкрити в ньому загальні закономірності процесу розвитку: суперечливість, заперечення старого і виникнення нового тощо. «Брунька зникає з розвитком квітки, — писав він, — і можна було б сказати, що вона заперечується квіткою; так само з появою плоду вже квітка може розглядатись як хибне наявне буття рослини... Ці форми не тільки різняться між собою, але й витісняють одна одну як несумісні. Однак їх плінна природа робить їх водночас моментами органічної єдності, в якій вони не тільки суперечать одна одній, але обидві виступають як необхідні; і тільки ця загальна необхідність окладає життя цілого»².

Важко переоцінити значення ідеї розвитку для науки про життя, бо в історії біології вона стала тим стрижнем, навколо якого здійснювались узагальнення здобутих знань і відбувалося формування основних біологічних понять. Загалом можна сказати, що застосування Гегелем ідеї розвитку (нехай часто-густо й у вельми обмеженому розумінні) у розгляді біологічних явищ сприяло утвердженню діалектики в науці про життя. Невипадково механіцизм у біології до цього часу вважає діалектику Гегеля своїм супротивником. Адже вона становила важливу передумову для формування діалектико-матеріалістичної концепції розвитку.

Долаючи ідеалістичні та метафізичні уявлення про розвиток, матеріалістична діалектика, що дістала у ХХ столітті всебічне обґрунтування у працях В. І. Леніна, зробилася філософською, методологічною основою прогресу сучасного природничо-наукового пізнання, включаючи біологічне. В умовах дедалі зростаючого впливу діалектико-матеріалістичної методології на наукове пізнання буржуазні теоретики докладають чимало зусиль для спростування цього факту. Так, нещодавно з'явилася праця відомого французького біолога Ж. Моно «Необхідність і випадковість», в якій автор, помітно тяжіючи до механіцизму, намагається принизити методологічне значення діалектико-матеріалістичної концепції розвитку для сучасної біології, а водночас — і діалектичних ідей Гегеля. Характеризуючи генетичну систему, Ж. Моно підкреслює, що «ця система з усіма її властивостями, що функціонує подібно до мікроскопічного часового механізму... повністю не підлягає діалектич-

¹ И. Кант. Соч., т. 1, М., 1969, стор. 127.

² Гегель. Соч., т. 4, М., 1959, стор. 2.

ному описові. Вона є по суті картезіанською, а не гегелівською. Клітина — це машина»³. Вельми цікаво, що Ж. Моно і тепер змушений полегізувати з діалектикою Гегеля, а це знову ж таки свідчить про її вплив на розвиток біологічного пізнання.

З ідеєю розвитку як процесу якісних новоутворень міцно пов'язана розроблювана Гепелем ідея про незвідність якісно вищих форм буття до нижчих. Стосовно біологічного пізнання вона разом з іншими була розвинута у критиці механістичних і метафізичних ідей редуccionізму.

З погляду метафізичного, механістичного матеріалізму XVII—XVIII ст., який абсолютизував спільність живого з неживим, саме через цю спільність і повинна визначатись сутність живого. Характеризуючи якісну специфічність живого порівняно з неживим, Гегель критикував механістичний підхід до розв'язання цієї проблеми, який зводить сутність органічного до «механізму» і «хімізму». Він обстоював думку, що відношення органічного і фізико-хімічного «за своїм змістом аж ніяк не вичерпує обсягу органічного»⁴. Коли хімік, писав він, досліджуючи м'ясо в реторті, доводить, що воно складається з вуглецю, водню, кисню тощо, він водночас переконується, що в сумі ці елементи ще не складають м'яса.

Діалектичний в своїй основі підхід Гегеля до осмислення проблеми співвідношення біологічного і фізичного та хімічного становить інтерес і для нашого часу. Гегель заперечує редуccionістську ідею як шлях до пізнання сутності життя, показує хибність ігнорування якісної специфічності живого порівняно з неживим. Редуccionізм абсолютизує метод аналізу в процесі пізнання і не доповнює його синтезом, властивості цілого зводить до суми властивостей частин. На цих характерних рисах редуccionізму натолошуємо тому, що й нині навіть окремі філософи-марксисты вважають його єдиним шляхом до розкриття сутності живого. Оскільки живе виникло з неживого, то з допомогою редуccionі, гадають вони, можна простежити виникнення складного — біологічного із простішого — фізичного, хімічного, механічного. Але ж пізнання сутності біологічного явища — це не тільки «сходження» від біологічного до хімічного, фізичного, механічного, але й «повернення» до цілісного, біологічного. Хоч живе виникло з неживого, воно становить якісно нове явище, так само якісно новим явищем порівняно з біологічним є соціальне, в пізнанні якого неприпустиме редуccionістське зведення його сутності до біологічного. Ф. Енгельс підкреслював, що «організм є, безперечно, вища єдність, яка зв'язує в собі в одне ціле механіку, фізику і хімію, так що цю трійцю не можна більше роз'єднати»⁵.

Для Ф. Енгельса не існувало альтернативи — або редуccionізм або ідеалізм. Коли в наш час неотомісти наполягають на існуванні такої альтернативи, то це робиться ними насамперед з метою фальсифікації діалектико-матеріалістичної методології і ототожнення її з методологією старого домарксистського матеріалізму. «Найкомічніше — це те, що прирівняння «матеріалістичного» і «механічного», — писав Енгельс, — йде від Гегеля, який хотів принизити матеріалізм епітетом «механічний». Але річ у тому, що критикований Гегелем матеріалізм — французький матеріалізм XVIII століття — був справді виключно механічним, і з тієї вельми природної причини, що в той час фізика,

³ J. Моно. Le Hasard et la Necessite. Essaisur la philophie naturelle de la biologie moderne. Paris, 1970, p. 125.

⁴ Гегель. Соч., т. 4, стор. 138.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 524.

хімія і біологія були ще в пелюшках і аж ніяк не могли правити за основу для якогось загального погляду на природу»⁶.

Відмежування Гегеля від редуціонізму в розкритті сутності життя однак зовсім не означало применшення ним значення хімічних, фізичних і механічних процесів, що відбуваються в організмі. Акцентуючи увагу на якісній специфічності «органічного» порівняно зі «стихийним» (хімічним, фізичним, механічним) Гегель водночас відзначав їх зв'язок, особливо органічного з хімічним. Розглядаючи життєві процеси в аспекті їх зв'язку з хімічними і намагаючись пояснити їх динаміку, Гегель характеризував життя як «увіковічений хімічний процес»⁷.

У цьому визначенні міститься здогадка Гегеля про те, що самооновлення хімічного складу організму є однією з найважливіших умов життя. Гегель висловив також продуктивні міркування про відмінність живого від неживого, про багатоякісність природи життя, про злагодженість частин в живому організмі як цілісному утворенні, про самозбереження живого як його характерну ознаку.

Інтерес становлять також намагання Гегеля виділити основні ознаки життя. До їх числа він залічує чуттєвість, подразнення і відтворення. Відтворення розглядається ним як властивість самозбереження. «Відтворення, — пише він, — ...є дія... рефлексованого в собі організму в цілому, є діяльність організму як самомета, або рід, коли індивід, отже, відштовхує себе від самого себе, знову відтворює або свої органічні частини або цілий індивід»⁸. Відзначаючи самозбереження живого як характерну ознаку життя, Гегель писав: «Органічне виявляє себе як дещо, що само себе зберігає і що в себе повертається і повернулось»⁹.

Цікаво, що останнім часом з'явилися дослідження, в яких підкреслюється значення закономірності самозбереження в живій природі для пізнання сутності життєвих процесів. Явища повторюваності в процесі філо- і онтогенезу структурної і функціональної організації живого, самовідтворення як родовий процес, що значною мірою зумовлений генетичним механізмом матричного синтезу, розглядаються як вияви збереження в живій природі. Тепер дослідники роблять спроби глибше розкрити вияви збереження і сформулювати відповідні закони стосовно біології. Пошуки законів збереження треба розглядати як важливу умову побудови теоретичної біології.

Самозбереження передбачає самозміну, і ця єдність дає змогу через співвідношення самозбереження і самозміни відобразити суперечність, що характеризує, на думку деяких дослідників, сутність життя¹⁰. У понятті «самооновлення», покладеному Ф. Енгельсом в основу визначення життя, вперше послідовно відбилася ця «самість» у здійсненні процесів життєдіяльності, а також суперечність між самозміною і самозбереженням. Зазначимо, що і в працях Гегеля була висловлена здогадка про значення властивості самозбереження як однієї з найважливіших рис життя.

На думку Г. Клауса і Р. Рохгаузена (НДР), Гегелю належить також здогадка про саморегулювання в живих організмах. «Гегелем геніально розпізнана переважна в органічному світі циклічність і по-

⁶ Там же, стор. 527.

⁷ Гегель. Соч., т. 2. М.—Л., 1934, стор. 338.

⁸ Гегель. Соч., т. 4, стор. 143.

⁹ Там же, стор. 141.

¹⁰ Див.: И. Л. Андреева. Принцип сохранения и его методологическая роль в биологических исследованиях. Автореферат канд. диссертации. М., 1971; Ю. А. Урманцев. Изометрия в живой природе. «Ботанический журнал», 1970, № 2.

в'язана з нею регуляція»¹¹, — пише Р. Рохгаузен. Явища саморегулювання в живих організмах почали вивчати порівняно недавно, з розвитком кібернетичних методів дослідження. Саморегулювання живих систем якнайтісніше пов'язане з їх самозміною і самозбереженням, дослідження його особливостей дозволяє заглибитись у пізнання сутності життя.

Маємо, проте, відзначити, що непослідовність Гегеля в розв'язанні цих питань значною мірою пов'язана з їх загально-філософською інтерпретацією в дусі об'єктивного ідеалізму. Особливо помітні його непослідовність й ідеалістичний підхід, співзвучний телеологізму, у розгляді питань доцільності, органічного детермінізму загалом.

Він поділяв пануючий в ідеалістичній філософії погляд, що причину і сутність процесів життєдіяльності треба шукати в нематеріальному началі, якійсь вищій меті, яка зумовила виникнення життя і всі його особливості, включаючи «механізм» і «хімізм» живого. Гегель вважав, що «механізм» і «хімізм» живого — це лише зовнішні вияви вищого начала, «внутрішньої мети». Ф. Енгельс підкреслював, що Гегель «у своїй «Логіці» — у вченні про поняття — робить перехід від хімізму до життя за допомогою телеології, або вчення про мету»¹².

Свого часу І. Кант, аналізуючи злагодженість і координованість «частин» в організмі, широко використовував поняття «мета». Даючи йому суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення, він підкреслював, що джерело мети і доцільності треба шукати у свідомості, у її трансцендентальній аперцепції, яка є умовою всякого пізнання.

Поняття мети і доцільності, але в дещо іншій інтерпретації, ніж у І. Канта, було використане і Гегелем. Він слушно відзначав суб'єктивістську обмеженість філософії І. Канта, зокрема у розумінні доцільності. Кант, на думку Гегеля, необгрунтовано виводить поняття доцільності тільки з глибин розуму суб'єкта. На противагу йому Гегель підкреслює, що в дійсності поняття доцільності існує «несвідомо», «в собі» і внутрішньо визначає закономірності буття живого. У людській свідомості воно поступово вириває з глибин універсума і усвідомлюється людиною.

Відкидаючи механіцизм, Гегель, як і Кант, вважав, що сутність життя слід шукати у певній меті і доцільності живого. «Якщо тільки не згадане нами співвідношення органічного зі стихійною природою, — писав Гегель, — не виражає сутності органічного, то, навпаки, в понятті мети ця сутність знаходиться»¹³. Але в Канта мета — це судження про доцільне в природі, що відповідає апіорним формам розуму, а Гегель, виходячи із визнання тотожності об'єкта і суб'єкта, вважає, що органічне насправді є сама реальна мета, бо, зберігаючи себе у співвідношенні з іншим, воно є саме тією природною сутністю, в якій природа рефлектується в поняття»¹⁴. Гегель неодноразово підкреслював, що поняття мети — це і є сутність життя.

Гегелівське тлумачення мети цілком не збігається з телеологічним. Характеризуючи підхід Гегеля до розуміння мети і доцільності, Ф. Енгельс писав, що тут наявне застосування «такої мети, якої не заносить у природу сторонній елемент, що діє з наміром, наприклад мудрість провидіння, але яка закладена в необхідності самого предмета...»¹⁵.

¹¹ Р. Рохгаузен. Критика основных идеалистических и метафизических концепций в проблеме целостности в биологии. М., 1968, стор. 271.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 63.

¹³ Гегель. Соч., т. 4, стор. 139.

¹⁴ Там же.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 64.

Механіцизм і телеологія абсолютизували окремі моменти детермінації біологічних явищ: механіцизм — зовнішні причини, телеологія — внутрішні, які зводились врешті-решт, до визнання надприродної основи явищ. Розрізняючи поняття «casual efficiens» («механічно діючу причину») і «casual finalis» («доцільно діючу причину»), Гегель намагався подолати однобічність у погляді на них. Ф. Енгельс підкреслював з цього приводу, що протиставлення зазначених видів причин для Гегеля було «перевершеною точкою зору...»¹⁶. До того ж Гегель тлумачив мету як внутрішню визначеність речей.

Німецький дослідник Г. Клаус писав, що Гегель вирізняв позитивні сторони механістичного матеріалізму і розкрив негативні, «метафізичні» сторони телеологічного способу розгляду¹⁷. Про спробу Гегеля знайти позитивне в механіцизмі свідчить, на думку Г. Клауса, така теза мислителя: «Механізм показує себе прагненням до тотальності вже тим, що він старається зрозуміти природу саму по собі як якесь ціле, що не потребує для свого розуміння нічого іншого, — тотальність, що не має місця в меті і в зв'язаному з нею позасвітовому розумі»¹⁸.

Водночас, розглядаючи речі в їх цілісності, Гегель враховував те, що «той чи інший момент тотальності завжди лежить в деякому зовнішньому». Тому «тотальність», за Гегелем, включає як систему, так і її оточення. Це положення, якщо абстрагуватись від його ідеалістичного тлумачення, набуває значення для біологічного пізнання, бо орієнтує на необхідність враховувати зв'язок організму і середовища.

Але критикуючи механіцизм в розумінні доцільності і телеологічну, суб'єктивно-ідеалістичну її інтерпретацію, Гегель, однак, не зміг правильно розв'язати цю проблему. Доцільність і мета як вираз сутності живого, на його думку, мають духовно-логічну природу. Ф. Енгельс відзначав, що «внутрішня мета в організмі прокладає собі... згідно з Гегелем., шлях через посередництво *потягу*... Потяг повинен, за Гегелем, привести окрему живу істоту більш-менш у гармонію з її поняттям»¹⁹. Отож, робиться висновок, що гегелівське розуміння «внутрішньої мети» ідентичне ламарківському. «Звідси ясно, — пише Ф. Енгельс, — наскільки вся ця *внутрішня мета* сама є ідеологічним визначенням. І все-таки в цьому суть Ламарка»²⁰.

Ідеалістична позиція Гегеля в розумінні доцільності і мети, що лише формально може вважатись протилежною телеології, імпонувала деяким формам неовіталізму, зокрема такій, як холізм. Вони відмежовуються від механістичних і відверто телеологічних концепцій, але використовують більш гнучкі ідеалістичні інтерпретації проблеми біологічного детермінізму, ніж традиційні форми віталізму. Наприклад, основоположник холізму Я. Сметс у трактуванні сутності так званого «холістичного поля», що на його думку, визначає цілісність живого, стверджує, що «холістичне поле» подібне до «абсолютного духу» Гегеля, який визначає буття.

Виявляючи неспослідовність у ставленні до телеології, Гегель не зміг стати на шлях наукового розв'язання проблеми доцільності в живій природі. Не можна, на нашу думку, погодитись з твердженням Г. Клауса, що Гегель начебто підійшов до розуміння доцільності як

¹⁶ Там же, стор. 527.

¹⁷ Див.: Г. Клаус. Кибернетика и философия. М., 1963, стор. 318.

¹⁸ Цит. за: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 488.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 488.

²⁰ Там же.

вияву певних форм взаємодії і що саме ця гегелівська ідея дістала у кібернетиці «свій конкретно-науковий і технічний еквівалент»²¹.

Гегель справді висловив окремі геніальні діалектичні здогадки, які справили вплив на розвиток філософського і природничонаукового пізнання, але на його інтерпретації мети і доцільності позначилися певні телеологічні уявлення. Підкреслюючи цю обставину, ще Л. Фейербах писав, що спекулятивне гегелівське розуміння доцільності, це «телеологічний вислів для нескінченного взаємного зв'язку, в якому одно з одним в природі перебуває»²².

Грунтовний, послідовно науковий філософський аналіз проблеми доцільності, значною мірою в зв'язку з критикою гегелівської інтерпретації цієї проблеми, був здійснений Ф. Енгельсом в його фундаментальних працях «Анти-Дюрінг» і «Діалектика природи». Шляхи природничонаукового підходу до розв'язання проблеми доцільності в живій природі були накреслені Ч. Дарвіним, який показав, що так звані явища «доцільності» насправді є наслідком дії факторів спадковості, мінливості і природного добору.

Вагомий внесок в розробку природничонаукових і філософських аспектів проблеми доцільності зроблений в наш час завдяки використанню методів кібернетики в дослідженні живої природи. Доведено, що життєдіяльність організмів відбувається не внаслідок існування наперед заданих цілей — бо ніяких свідомих цілей в природі немає, а є складне переплетіння причинно-наслідкових зв'язків. Те, що розуміється як доцільність в живій природі, є продуктом особливих каузальних ситуацій, коли між причиною і наслідком виникає так званий зворотний зв'язок. Саме наявність зворотного зв'язку, який здійснюється у вигляді циклічного процесу, по замкненому колу, створює можливість саморегулювання живих систем для досягнення оптимальних умов в їх життєдіяльності. Саморегулювання живих систем, що значною мірою зумовлене наявністю властивості відображення, пов'язане зі сприйняттям, переробкою, перекодуванням, «запам'ятовуванням» одержаної інформації, здатністю певним чином реагувати на неї. Живі системи, завдяки властивості самозбереження, за допомогою здійснюваного ними матричного синтезу можуть налаштуватися на певний вірець функціонування, який тільки умовно дістає назву мети. Тому не можна не погодитись з І. Т. Фроловим, що мета — це ідеальне усвідомлення кінцевого результату діяльності і тому вживання цього терміна в інтерпретації природних процесів має вельми умовний характер. Інакше кажучи, матеріальні аналоги мети в об'єктивних характеристиках саморегульованих систем, що визначаються поняттями інформації і зворотного зв'язку, маємо кваліфікувати лише як «семантичні інваріанти мети».

Підсумовуючи, відзначимо, що Гегель виявив неабиякий інтерес до філософських проблем біології. Діалектичний метод дав йому змогу відшукати раціональні підходи у з'ясуванні сутності життя, які зберігають своє значення й на сьогодні. Розгляд того, як методологічні проблеми біології інтерпретуються в діалектиці Гегеля, допомагає простежити їх розвиток в історії філософії і, отож, глибше проаналізувати сучасний стан їх розробки і шляхи дальшого дослідження. Актуальною є і ґрунтовна наукова критика телеологічного витлумачення Гегелем доцільності, цілеспрямованості та ін., бо з цих джерел аж до нашого часу живиться ідеалізм у біології.

²¹ Див.: Г. Клаус. Кибернетика и философия, стор. 319.

²² Л. Фейербах. Избр. филос. произведения, т. 2. М., 1955, стор. 672.

* * *

Триумф диалектико-материалистической методологии в современной науке привлек внимание к историческим предпосылкам становления диалектических идей, в том числе и к натурфилософским догадкам Гегеля. Готовясь к Международному гегелевскому конгрессу по вопросам философии природы, который должен состояться в 1976 г. в Риме, философы-марксисты с позиций объективной научной критики исследуют наследие Гегеля в области науки о жизни. Ведь его имя связано не только с идеалистическим толкованием натурфилософии, а и с борьбой против механицизма и метафизики в естествознании.

Анализ диалектического аспекта гегелевской традиции дает возможность раскрыть исторические преимущества диалектического метода в познании, успешно бороться с витализмом, который воспринял только слабую, идеалистическую сторону гегелевского толкования методологических проблем биологии. Несомненной заслугой Гегеля было то, что в период господства метафизики в философии и естествознании, он применил в биологии идею диалектического, закономерного развития, предварив ее всестороннее обоснование в эволюционной теории Дарвина.

Критика філософії неопозитивізму*

М. М. ВЕРНИКОВ, Р. І. ОНУФРІВ

В умовах сучасної ідеологічної боротьби двох систем Комуністична партія Радянського Союзу приділяє особливу увагу критиці буржуазної філософії — ідейно-теоретичної основи буржуазної ідеології. Одним із важливих напрямів теоретичної роботи філософів-марксистів є критичний аналіз світоглядно-методологічних засад неопозитивізму, який претендує на роль логіки сучасного наукового дослідження. Раціоналізм і емпіризм, які раніше служили загальними методологічними принципами наукового пізнання, зводяться у позитивізмі до формалістичного логіцизму і суб'єктивно-ідеалістичного сенсуалізму і, поєднані з скептицизмом і агностицизмом, знаходять своє вираження в активізації ірраціоналістичних і волюнтаристських течій. Так буржуазна філософія розчинилася у плюралізмі часткових філософських концепцій. Серед існуючих течій і різновидів ідеалізму помітне місце посідає філософія неопозитивізму, яка, ідеалістично інтерпретуючи здобутки наукового пізнання, є по суті спотворенням наукового, діалектико-матеріалістичного розуміння природи, суспільства, людини і пізнання¹. Поширення позитивізму в буржуазній філософії свідчить про дальше поглиблення кризи ідеології буржуазного суспільства². Виникнення позитивізму було наслідком кризи ідеалістичного раціоналізму³. Спекулюючи на реальних потребах, що об'єктивно висувуються суспільною практикою і науковим пізнанням, позитивізм, спираючись на мнимий зв'язок з наукою, намагався створити ілюзію розв'язання цих проблем. Позитивізм представляє науку у викривленому дзеркалі, спекулює на окремих здобутках науково-технічної революції, які суперечать усталеним уявленням про навколишній світ⁴, абсолютизує окремі сторони наукового пізнання. Позитивізм посилається на ті проблеми, що виникають поза філософським знанням, в галузі конкретних досліджень, зокрема у логіці науки, семантиці, математичній логіці, методиці конкретно-соціологічних досліджень. Він є відображенням спроби звести філософію до так званого реалізму, правильніше — до стихійно-матеріалістичної позиції природодослідників, завуалювавши ідеалізм. Позитивізм неправомірно намагався присвоїти собі найменування «позитивної філософії» (тобто такої, що нібито містить у своєму змісті позитивні знання на проти-

* Стаття друкується на допомогу керівникам теоретичних семінарів з питань філософії.

¹ И. С. Нарский. Философский позитивизм в современных условиях. Философские науки, 1973, № 1, стор. 88.

² Див.: Э. Г. Юдин. Отношение философии к науке как методологическая проблема. «Философия в современном мире». М., 1972, стор. 146 та ін.

³ Див.: Философия и наука. Философия в современном мире. М., 1973; В. Г. Табачковський. Криза буржуазного раціоналізму та проблема людської особистості. К., 1974.

⁴ М. В. Попович. Логіка і наукове пізнання. К., 1971, стор. 24—29.

лежність спекулятивної філософії, довільним філософським твердженням), «філософії науки», «наукової філософії», «філософії сучасного природознавства» та ін. На словах відмежовуючись від ідеалізму, позитивісти, однак, відкрито або, частіше, приховано виступали проти матеріалізму.

Неопозитивізм є третім етапом у розвитку позитивістського напрямку ідеалістичної філософії, виникнення якого припадає на середину XIX ст. Неопозитивізм ґрунтується на об'єктивній суперечності, що виникла у цей період між науковим пізнанням і філософією. Ідеалістична натурфілософія, що неподільно панувала досі в природознавстві, з її дедуктивним методом і умоглядними вихідними принципами⁵, які наві'язувалися позитивним дослідженням, стала в середині XIX ст. гальмом для дальшого розвитку науки⁶. Від початку свого виникнення позитивізм є вираженням компромісної спроби ідеалізму зберегти своє існування всупереч об'єктивному розвитку суспільної практики і науки. Засновник позитивізму Огюст Конт і його послідовники Еміль Літтр, Д. С. Мілль, Герберт Спенсер (позицію, близьку до позитивізму XIX ст., у ряді питань посідає Є. Дюрінг) сформулювали основні принципи позитивізму: заперечення, на словах, апріорного методу ідеалістичної метафізики (натурфілософії). Позитивізм намагається зобразити себе «нейтральним» щодо матеріалізму і ідеалізму, таким, що ніби долає їх⁷ внаслідок заміни методу дедуктивного раціоналізму — «емпіризмом».

Пізніше, у другій фазі свого розвитку, позитивізм набуває рис емпіріокритицизму (Е. Мах, Р. Авенаріус, А. Пуанкаре, Й. Петцольд та ін.), що виник на ґрунті абсолютизації і ідеалістичного тлумачення здобутків природничих наук, зокрема фізики.

У 20—30-і роки XX ст. настає нова фаза в еволюції позитивізму — виникає власне третій позитивізм або неопозитивізм. У 1922 р. на ґрунті махізму виник один із осередків цього напрямку — «Віденський гурток» (засновник М. Шлік, послідовник і учень Е. Маха; активні члени: О. Нейрат, Р. Карнап, Г. Ган та ін.⁸). Помітний вплив на нього зробив Л. Вітгенштейн. Близьким до «Віденського гуртка» було «Товариство емпіричної філософії» у Берліні (Г. Рейхенбах, А. Герцберг, В. Дубіслав, Ф. Крауз). На ґрунті поєднання позитивізму із схоластикою і неореалізмом виникає течія аналітичної філософії. Ця течія була представлена Д. Е. Муром, Б. Расселом, пізніше — А. Айером, а також Львівсько-Варшавською школою у Польщі (засновник К. Твардовський, основні представники: Я. Лукасевич, Т. Котарбінський, К. Айдукевич, С. Лесневський, А. Тарський та ін.). В інших країнах Західної Європи були також послідовники даного напрямку. У 30-і роки посилюється процес ідейного і організаційного зближення цих течій в неопозитивізмі.

Це виявилось в еволюції неопозитивізму, основні етапи якої з формального боку можуть бути визначені дедалі більшим звуженням предмета філософії. Спільним для позитивістського розуміння філософії є тенденція до заперечення філософії як такої. На їхню думку, філософія має розчинитися у природничонауковому пізнанні, стати покірною

⁵ П. В. Колпнин. Логические основы науки. К., 1968, стор. 82.

⁶ Див.: П. В. Колпнин. В. И. Ленин и материалистическая диалектика. К., 1969, стор. 164—165 та ін.

⁷ Див.: И. С. Нарский. Современный позитивизм. М., 1961, стор. 18 та ін.

⁸ В. Мшвениерадзе. Венский кружок. Философская энциклопедия, т. 1, стор. 239—240; Філософський словник, К., 1973, стор. 57.

служницею наук. Висувається хибна теза, що природознавство є «саме собі філософією» і, отже, будь-якої іншої філософії не потребує. В такому розумінні філософія втрачає свій світоглядний і методологічний характер. Такі філософські проблеми, як співвідношення матеріального і духовного, буття і мислення та ін., починають вважати ненауковими. Як видно, ще О. Конт намагався обґрунтувати положення, що творча уява людини, яка недоступна спостереженню, не може підлягати ні запереченню, ні ствердженню. Радянські дослідники, зокрема І. С. Нарський, показали, що, продовжуючи ці засади, послідовники О. Конта Г. Спенсер, Д. С. Мілль та інші виступили як «скасовувачі» світоглядної функції філософії. Ця тенденція набуває особливо відчутного звучання в поглядах емпіріокритиків. За Е. Махом, зокрема, фундаментальні філософські проблеми є «шкідливими, безплідними і мнимими». Свого завершення ця тенденція набуває в третьому позитивізмі. Так, у «Логіко-філософському трактаті» Вітгенштейна основне питання філософії, як і інші світоглядні питання, проголошуються псевдопитаннями, тобто позбавленими наукового змісту.

Безпідставно проголосивши свою точку зору «переворотом» у філософії, неопозитивізм обмежив сферу пошуків предмета філософських досліджень шляхами «найбільш радикального сцієнтизму». Зводячи предмет філософії до аналізу природничонаукового знання, позитивізм абсолютизував структурну і формальнологічну будову цього знання. За О. Контом, головним завданням філософії є систематизація, класифікація наук; за Д. С. Міллем — внутрішній аналіз науки з погляду формальної логіки. Тут виявляється тенденція — редукувати філософію до вивчення лише логічної структури науки. Абсолютизація формальної логіки в неопозитивізмі доводиться до таких меж, що вже у працях Б. Рассела вона претендує на основний зміст філософії. Якщо на першій стадії неопозитивізму логіка є інструментом аналізу даних досвіду, то згодом на перше місце виступає логічний аналіз теоретичної мови наук. До уваги береться лише значення слів у межах феноменалізму, на основі чого виникає ідеалістична семантика. Радянські філософи всебічно розкрили, що вся історія неопозитивізму — це спроба реформувати ідеалістичну філософію на її власному ґрунті.

Аналізуючи загальну еволюцію неопозитивізму, дослідники відрізняють дві головні фази: логічну (20—40-і роки ХХ ст.) і лінгвістичну (40—60-і роки ХХ ст.), залежно від того, яка саме мова — штучна чи природна — розглядається як «мова науки» й стає в позитивізмі об'єктом аналізу і який саме аналіз — формальнологічний чи лінгвістичний — висувається як метод філософії. Кожний з цих періодів називають відповідно логічним або лінгвістичним позитивізмом. У межах першої фази, тобто в 20—40-х роках ХХ ст., вплив махізму та абсолютизація фізичного знання призвели до виникнення так званого фізикалізму (засновник Р. Карнап, послідовники О. Нейрат, Г. Фейгль, Ф. Франк та ін.), суть якого полягала у вимозі побудувати універсальну мову науки на основі математичної фізики⁹⁻¹⁶. Згодом під впливом аналітичної філософії (Л. Вітгенштейн, Б. Рассел) виникає так званий логічний емпіризм, який намагається узгодити формальнологічний раціоналістичний метод з емпіризмом у межах дедуктивно-аксіоматичного методу (Я. Лукасевич). Спроба здійснити розробку логічних основ науки в межах позитивізму виявляється у поглядах Р. Карнапа і його «логічному синтаксису мови науки», що в межах ідеалістичної методології переріс у так звану семантичну філософію. Остання мала ряд відгалу-

жень. Її загальна характеристика і критика містяться у низці праць радянських дослідників¹⁷.

Неопозитивізм в сучасних умовах перебуває у стані ідейної кризи. У наші дні представники «аналітичної філософії» обирають предметом дослідження вже не просто штучну або природну мову науки, а повсякденну побутову мову. «Якщо логічні позитивісти сподівалися зрестися філософії на теоретичному рівні.., то їхні лінгвістичні нащадки спробували здійснити це на найнижчому у психологічному відношенні рівні — на рівні мови по-обивательському мислячих і зайнятих найпримітивнішою повсякденністю людей»¹⁸. Неопозитивізм, отже, змикається з ірраціоналізмом і з релігією¹⁹. Представники сучасного «лінгвістичного позитивізму» роблять відкриті спроби поєднати основну свою програму з «метафізикою». Власне позитивізм і є різновидом цієї ж ідеалістичної «метафізики», оскільки ґрунтується на хибних світоглядно-методологічних засадах. У 60-х роках ХХ ст. логічний позитивізм перестає існувати у сучасній «філософії науки» як самостійна течія, що має власну позитивну програму.

Неопозитивізм заперечує співвідношення законів науки з об'єктивними законами дійсності. Закон, в тлумаченні неопозитивістів, має смисл лише в межах мовної конструкції. За Л. Вітгенштейном, А. Айнром закон — лише логічне явище, за А. Пуанкаре і Ф. Франком, закони не є твердженнями про реальний світ, а лише довільними умовами (конвенціями). Ці погляди поділяли Б. Рассел, Р. Карнап та ін. Таке тлумачення законів обстоюється у зв'язку з намаганнями неопозитивістів обґрунтувати положення про неможливість довести істинність законів науки²⁰⁻²¹. Воно органічно пов'язане з запереченням об'єктивного характеру причинності, детермінізму взагалі²².

Спотоврене тлумачення суті наукових понять в неопозитивізмі розкривають, зокрема, статті С. А. Яновської²³, на думку якої, «семантичний ідеалізм» відриває поняття від об'єктивної реальності, абсолютизує їх. Згідно з позитивізмом, наукові поняття є довільними, апіорними конструкціями розуму і мають значення лише як елементи певних мовних систем²⁴. В операціоналізмі (П. Бріджмен) таке тлумачення наукових понять і законів набуває закінченого суб'єктивного ідеалізму.

Звуження неопозитивізмом предмета філософії, заперечення об'єктивного змісту наукових понять зумовлюються суб'єктивно-ідеалістич-

¹⁷ Г. А. Брутян. Теория познания общей семантики. (Критический очерк). Ереван, 1959; В. В. Мшвениерадзе. О философской сущности семантической концепции истины. Логические исследования. М., 1959; Ю. А. Асеев. Семантическая проблема в философии современного позитивизма. Вестник Ленинградского университета, 1957, № 23, вып. 4; И. С. Нарский. Критика семантического идеализма. М., 1956.

¹⁸ Современная буржуазная философия, стор. 419—420.

¹⁹ Ю. П. Михаленко. Об отношении современного позитивизма к религии. У кн.: Философия марксизма и неопозитивизма. М., 1963, стор. 191—197.

²⁰⁻²¹ Див.: В. Н. Голованов. Законы в системе научного знания. М., 1970, стор. 43—76.

²² И. С. Нарский. Судьбы неопозитивистской концепции причинности. «Философские науки», 1972, № 1, стор. 102—110; Современный детерминизм и законы природы. М., 1973, стор. 281; Теория познания и современная наука. М., 1967, стор. 48; И. С. Алексеев. Принцип детерминизма и физическая картина реальности. М., 1974; В. Г. Виноградов, А. Я. Ильин. Критика неопозитивистской интерпретации категории причинности. «Философские науки», 1962, № 3, стор. 75—82.

²³ С. А. Яновская. Проблемы анализа понятий науки и новейший неопозитивизм. «Вопросы философии», 1961, № 6, стор. 47—53.

²⁴ Див.: А. Н. Корнеева. Ленинская критика махизма и борьба против современного идеализма. М., 1971, стор. 57—78; Е. Е. Ледников. Проблемы конструкций в анализе научных теорий. К., 1969, стор. 14—30.

ною методологією. Представники неопозитивізму ретельно маскують свою належність до ідеалізму і лише на словах критикують його як не-наукову філософію. Свою ж позицію вони проголошують «нейтральною» щодо боротьби двох протилежних філософських напрямів — матеріалізму і ідеалізму; вважаючи себе послідовниками «третьої» лінії у філософії. Слідуючи теорії Е. Маха про «нейтральність» елементів досвіду, Б. Рассел, наприклад, розвиває свою концепцію «нейтрального монізму». Інші (Р. Карнап, А. Тарський) усувають з філософської проблематики онтологічний аспект «реальності». Р. Карнап, наприклад, членує «існування» на внутрішнє і зовнішнє. «Внутрішнє» — це існування певних об'єктів у межах теоретичної системи; «зовнішнє» — це існування об'єктів за межами теоретичної системи. Р. Карнап зовсім відкидає «зовнішнє» як таке, що не підлягає теоретичному пізнанню. Радянські філософи підкреслюють ту особливість позитивізму, що ця течія виникла як реакція на атеїзм і матеріалізм XVIII ст. і протягом всього періоду свого існування провадить боротьбу проти матеріалістичної філософії. Ідейні джерела неопозитивізму сягають ідеалістичних моментів метафізичного сенсуалізму Локка, суб'єктивно-ідеалістичного емпіризму Берклі, феноменалістичного скептицизму і агностицизму Д. Юма і О. Конта²⁵⁻²⁷.

Неопозитивізм неодноразово претендував подолати односторонність раціоналізму і емпіризму, «синтезувати» ці напрями у філософії логічного емпіризму²⁸. Але правильне розв'язання проблеми співвідношення емпіричного і раціонального у науковому знанні було знеможливлене суб'єктивно-ідеалістичною методологією. Це особливо виявляється під час уточнення неопозитивістами характеру емпіричного базису наукового знання. Односторонній емпіризм є неодмінною рисою ідеалістично інтерпретованих індуктивного і дедуктивного методу (М. Шлік, Я. Лукасевич та ін.). Він виступає як вихідний пункт пізнання або як спосіб перевірки істинності виведених дедуктивним методом речень. Розглядаючи науку лише як мовну систему, неопозитивізм зводить співвідношення раціонального і емпіричного рівнів пізнання до зв'язків між реченнями. Щодо «раціонального», то до нього залічують речення, в яких містяться узагальнені судження. На протилежність цьому — одиничні речення про конкретні факти залучаються до «емпіричного». Останні Б. Рассел і Л. Вітгенштейн називають «атомарними»²⁹; у термінології Віденського гуртка вони — «протокольні речення»; за лексикою Львівсько-Варшавської школи — основні, емпіричні речення, речення про одиничні факти³⁰. У кожному випадку неопозитивісти кажуть про речення, що відповідають найпростішим «атомарним» елементам досвіду. Такими елементами є «чуттєво дане». В тлумаченні «чуттєво даного» неопозитивісти найбільш чітко виявляють свою спорідненість з суб'єктивно-ідеалістичною лінією у філософії, з емпіріокритицизмом. «Чуттєво дане» ототожнюється в неопозитивізмі з психічним

²⁵⁻²⁷ Г. А. Занченко. К вопросу о критике современного английского позитивизма. Харьков, 1971, стор. 14—18; Ю. П. Михаленко. Философия Д. Юма — теоретическая основа английского позитивизма XX века. М., 1962; И. С. Нарский. Философия Давида Юма. М., 1967, стор. 330—355.

²⁸ Див.: О. Neurath. Le développement du Cercle de Vienne et l'amenir de l'empirisme logique. Paris, 1935, p. 44—45.

²⁹ Див.: Философские вопросы современной формальной логики. М., 1962, стор. 285—322; А. Ф. Бегнашвили. К вопросу об обосновании эмпиризма в неопозитивистской философии. Труды Ин-та философии АН Груз. ССР. Тбилиси, 1960, т. 9, стор. 79—90.

³⁰ А. Ф. Бегнашвили. Метод анализа в современной буржуазной философии. Тбилиси, 1960, стор. 7—55; Современная идеалистическая гносеология. М., 1968, стор. 61.

відчуттям³¹. Це ж саме стосується розуміння ними досвіду як емпіричного фундаменту знання³². У логіко-математичному, дедуктивному знанні поняття факту інтерпретується неопозитивізмом також у зв'язку з «даністю», але даність зводиться до простого входження в певну мовну систему. Таким чином, поняття «факту» і «даності», незалежно від того, виводяться вони індуктивним чи дедуктивним методом, розуміються як такі, що походять від свідомості, суб'єкта. Таке трактування «даності» неопозитивісти намагаються видати за основу реальності, під якою розуміють лише феноменалістичну або логічну дійсність.

Запобігаючи «чуттєво даному», неопозитивізм відриває емпіричний фундамент наукового знання від об'єктивної реальності. Це ж відбувається під час з'ясування джерел теоретичних систем, що будуються дедуктивним методом. Абсолютизуючи роль вибору і інтуїції в пізнанні, неопозитивісти ставлять у пряму залежність характер аксіоматичного методу від довільного вибору, конвенції. Отже, всяка теоретична система в тлумаченні неопозитивістів виступає як конвенційна побудова, що має самодостатню логічну цінність. Таке тлумачення наукових теорій значною мірою зумовлене конвенціоналістськими ідеями А. Пуанкаре та «радикальним конвенціоналізмом» К. Айдукевича³³. Конвенціоналізм виявляється також у поглядах Л. Вітгенштейна, зокрема, у його тлумаченні природи теоретичної системи як «мови-гри», що цілком залежить від прийнятих правил. Мова науки, в розумінні представників семантичного ідеалізму, виступає як замкнена система, що не має виходу на реальну дійсність і цілком залежить від суб'єкта. З цього випливає, що понятійний апарат науки є не що інше, як пов'язана в певну логічну єдність «чиста» система знаків, значення яких визначається суб'єктивним вибором дослідника. Отже, неопозитивізм зберігає за сади суб'єктивного ідеалізму. Останній набуває в неопозитивізмі нового вираження, оскільки зумовлений фетишизацією знака, до якого зводиться вся дійсність, реальність. Тим самим у логічному емпіризмі предметом логіки стають не закони і форми мислення як пізнання, а мова як знакова система. Разом із фетишизацією знака досягає крайніх меж абсолютизація формалізму. Відбувається відрив мови як від реальності, так і від безпосереднього змісту мислення. Мова тлумачиться як замкнена в собі реальність. В цьому проявляється мовний соліпсизм як одна із передумов розриву теоретичного знання і його емпіричного базису³⁴.

Суб'єктивно-ідеалістичні засади неопозитивізму визначають характер інтерпретації ним теорії пізнання. Неопозитивізм розглядає пізна-

³¹ Т. Б. Саввіна. Критика субъективно-идеалистического истолкования чувственного познания. Вестник Москов. ун-та, 1959, № 3, стор. 157—172.

³² А. И. Корнеева. Критика неопозитивистских взглядов на природу познания. М., 1962, стор. 11—77.

³³ И. С. Нарский. Критика конвенционализма как методологической основы современного позитивизма. Вестник Моск. ун-та, 1961, № 1, стор. 84—97; А. Ф. Лихин. Логический анализ языка в работах К. Айдукевича 30-х годов. У кн.: Логика и методология научного познания. М., 1974, стор. 30—42; С. А. Васильев. Философский анализ гипотезы лингвистической относительности. К., 1974, стор. 74—86.

³⁴ Л. О. Резников. Неопозитивистская гносеология и знаковая теория языка. «Вопросы философии», 1962, № 2, стор. 99—109; Д. П. Горский. Извращение неопозитивистами вопросов логики. У кн.: Современный субъективный идеализм. М., 1957, стор. 219—286; М. В. Попович. «Логический позитивизм» о природе мышления. У кн.: Проблемы мышления в современной науке. М., 1964, стор. 436—455; А. Ф. Бегнашвили. Диалектический материализм и неопозитивизм об отношении языка к действительности. У кн.: Философия марксизма и неопозитивизм, стор. 396—413; И. С. Нарский. В тупике лингвистической философии. «Вопросы философии», 1963, № 5, стор. 169—174; А. И. Корнеева. Критика неопозитивистских взглядов на природу познания, стор. 137—172.

вальний процес як встановлення формальних відношень між «представленими» в мові фактами наявності чи відсутності тих або інших чуттєвих даних. Процес пізнання зводиться до: 1) позначення відчуттів суб'єкта за допомогою знакових засобів; 2) упорядкування знаків у межах логічних конструкцій; 3) перебудови цих конструкцій відповідно до виявлення формальних суперечностей і передбачення майбутніх наслідків чуттів. Таким чином пізнання набуває формального характеру, позбавляється об'єктивного змісту. Особливо відчутні ці риси позитивістської гносеології у суб'єктивно-ідеалістичному тлумаченні важливої категорії теорії пізнання — істини. Тут цілком явно виявляється заперечення неопозитивізмом моменту відображення у пізнанні. Поняття істини ставиться в підпорядковану залежність від логіко-дедуктивного і емпіричного знання, внаслідок чого істина ототожнюється з логічною правильністю, з формальнологічною несуперечністю. Істина визначається тут відповідно до вимог входження «чуттєво даного» в систему речень на основі логічної взаємоузгодженості. Виходить, що істина — це істина чуттєвого факту. Для обґрунтування цього положення абсолютизується класичне, аристотелівське визначення істини як відповідності речення дійсності. Фальсифікація істини відбувається тут через перекручення як поняття дійсності, так і самого поняття відповідності, яка розуміється як формальне, мовне узгодження «чуттєво даного» з фактом. Це виявляється під час з'ясування неопозитивізмом критерію істини. Цей критерій ототожнювався з принципом верифікації (перевірки), що полягає у зіставленні істинності одного речення з реченням про чуттєво даний конкретний факт. Отже, неопозитивізм ототожнює істину із способом її верифікації³⁵. З верифікацією пов'язується і поняття значення — одне з головних в неопозитивістській концепції істини. Неопозитивізм абсолютизує релятивний, відносний момент істини. Істина визначається як згода із співбесідником. Деякі представники неопозитивізму намагаються зовсім усунути це поняття, замінити його терміном «прийнятне». Таким способом неопозитивізм намагається заперечити об'єктивність пізнавального процесу, відродити агностицизм. Суб'єктивно-ідеалістична концепція неопозитивізму у розв'язанні важливих питань філософії позначилася на тлумаченні ним науки. Абсолютизуючи логічну формально-структурну сторону науки, неопозитивізм заперечує об'єктивне пізнання наукою матеріального світу, нехтує питанням про місце науки в системі культури, про її соціальну функцію.

Неопозитивізм є одним із напрямів сучасної буржуазної філософії, у самому факті існування якого відбиваються характерні риси розкладу буржуазного суспільства і буржуазної свідомості. Органічний зв'язок неопозитивістської філософії з системою цінностей буржуазного суспільства найвиразніше виявляється тоді, коли його загальнофілософські засади конкретизуються у соціологічних поглядах. Обстоюючи «соціологію як точну науку» на взірець природничих наук, неопозитивізм механістично ототожнює суспільство і природу, гуманітарні і природничі науки, механічно переносить природничонаукові уявлення на сферу суспільних відносин, намагається розглядати соціологію і історію як галузь біології, ототожнюючи людське суспільство з життям тварин³⁶.

³⁵ Див.: М. М. Верников. Значення лєнінської теорії істини для критики сучасного ідеалізму. «Філософська думка», 1974, № 1, стор. 22—30; И. С. Нарский. Критика неопозитивизма по вопросу взаимоотношения понятия истины и критерия истины. У кн.: Критика современной буржуазной философии и ревизионизма. М., 1959, стор. 254—275; В. М. Богуславский, И. С. Борисова. Проблемы истины и ее критерия в неопозитивизме. Практика — критерий истины в науке. М., 1960, стор. 393—418.

³⁶ Див.: Г. Д. Пікашова. Неовіталізм і позитивізм. «Філософська думка», 1972, № 3, стор. 124—130.

При цьому неопозитивізм вдається до неовіталізму, телеології, «ентелехії» тощо. Заперечується соціальна детермінація, об'єктивні закономірності розвитку суспільства. Визнаючи, що в суспільстві відбуваються зміни, представники неопозитивізму розуміють їх як механістичну динамічність соціальних груп. Намагаючись заперечити наукове вчення про суспільство, представники неопозитивізму, зокрема О. Нейрат, з позицій номіналізму пропонують відкинути фундаментальні поняття матеріалістичного розуміння історії: суспільство, базис, надбудова, клас, нація, держава та ін. Ці поняття неопозитивісти намагаються замінити термінами, що позначають «конкретні предмети і явища». Реакційна роль неопозитивізму виявляється передусім в тому, що його представники заперечують соціологію як науку про об'єктивні закономірності розвитку суспільства, протиставляючи їй емпіричну соціологію, що тлумачиться ними як описова наука про механістично інтерпретовані «конкретні соціальні факти». Неопозитивізм зводить предмет соціології до «мікроструктур», психологічної поведінки індивідів або соціальних груп, дія яких визначається потягами і бажаннями індивідів³⁷. Неопозитивізм запозичує основні принципи біхевіоризму, відкидає можливість пізнання соціально-економічних умов розвитку суспільства і наукового соціального передбачення. Неопозитивістське тлумачення соціальних теорій зводиться до формальної побудови і верифікації гіпотез, або опрацювання техніки конкретно-соціологічних досліджень за допомогою математичних засобів³⁸.

Однією з головних хиб неопозитивістського розуміння соціології є буржуазний «об'єктивізм» — намагання «звільнити» суспільні науки від впливу «соціальних цінностей» і класових інтересів. Неопозитивізм прагне нав'язати науці принцип світоглядної нейтральності, тобто невтручання вченого і соціологічної науки в боротьбу класів, у справу розв'язання корінних суспільних проблем. Така позиція має відверто апологетичну спрямованість щодо капіталістичного суспільства і класових інтересів буржуазії. Замість класової боротьби як засобу революційного перетворення суспільства представники неопозитивізму пропонують компроміс — реформування існуючих буржуазних порядків, виявляють тенденцію пристосування до умов капіталістичного суспільства.

Такі соціальні позиції неопозитивізму призводять до того, що буржуазно-реформістські партії охоче включають його положення у свої ідеологічні концепції як філософську основу. Деякі буржуазні ідеологи, називаючи себе марксистами, роблять спроби підмінити діалектичний матеріалізм філософією неопозитивізму, подібно до того, як свого часу К. Каутський, Е. Вандервельде, Л. Блюм намагались підмінити марксистську філософію кантіанством або махізмом³⁹. Слід сказати, що і сучасні ревізіоністи, які по суті відійшли від наукового соціалізму, але роблять спроби рекламувати себе представниками так званого творчого або аутентичного марксизму, заперечуючи основні принципи

³⁷ Н. В. Новиков. Современная буржуазная социология и «социальный бихевриоризм». У кн.: Философия марксизма и неопозитивизм, стор. 465—487. Г. М. Андреева. К критике неопозитивистской методологии эмпирических исследований в социологии. Там же, стор. 446—464.

³⁸ Э. В. Беляев. К критике математических моделей неопозитивистской социологии. Там же, стор. 486—495.

³⁹ Див.: А. Ф. Окулов. Борьба В. И. Ленина против философии реформизма и ревизионизма. М., 1959; Д. Г. Большов, В. В. Мищев, Л. А. Яковлева. Кризис реформистских иллюзий «демократического социализма». М., 1961; Л. Голдовський й. Реакційна суть ідеології реформізму. К., 1974.

діалектичного і історичного матеріалізму, значною мірою звертаються до неопозитивістської філософії і соціології.

Творчий розвиток марксистсько-ленінської філософської думки в сучасних умовах здійснюється на основі розв'язання корінних проблем суспільної практики і наукового пізнання, досягнень науково-технічної революції. Він передбачає викриття реакційної суті буржуазної ідеології, критику ідеалістичної філософії у всіх її різновидах. Світоглядною і методологічною основою такої критики є праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». В. І. Ленін науково обгрунтував і всебічно розкрив методологічні принципи наукового світорозуміння, обстоював і розвинув філософські засади наукового комунізму, піддав ґрунтовній критиці прояви ідеалізму в епоху загальної кризи імперіалізму, розробив науково-партійні принципи боротьби проти буржуазної ідеології. В. І. Ленін розкрив справжню суть суб'єктивно-ідеалістичної філософії, її ворожість науці і науково-матеріалістичному світоглядові. Ленінський критичний аналіз повною мірою стосується й неопозитивізму.

У працях радянських філософів всебічно розглядається характер і зміст ленінської критики позитивістської філософії, зокрема, предмета філософії, співвідношення філософії і науки. Є чимало досліджень, спеціально присвячених висвітленню принципів ленінської критики ідеалістичної філософії і позитивізму⁴⁰.

Визначальним в ленінській критиці позитивізму є принцип партійності філософії. В. І. Ленін науково довів, що історія філософії становить не що інше, як боротьбу двох протилежних таборів — матеріалізму і ідеалізму. Ця боротьба є об'єктивною закономірністю суспільного розвитку. В. І. Ленін показав безпідставність намагань позитивізму представити свої погляди як «безпартійні», як «третю» лінію у філософії, як щось «нейтральне» стосовно матеріалізму і ідеалізму. В. І. Ленін розкрив, що за твердженнями позитивістів про онтологічно «нейтральні» «елементи світу», удавану «єдність» фізичного і психічного криється стара лінія суб'єктивного ідеалізму Берклі і Юма — ототожнення об'єктивної реальності з відчуттями, з чуттєво даним.

В. І. Ленін показав, що «емпіріосимволізм» махістів, «теорія ієрогліфів» Гельмгольца є спробою відірвати пізнання від об'єктивної реальності, піддати запереченню можливість пізнання матеріального світу, викрив спекуляції ідеалістичної філософії щодо розуміння причинності і закономірності в природі, основних форм існування матерії — простору і часу.

Велику увагу в праці В. І. Леніна приділено проблемі істини. В. І. Ленін, розкриваючи наукову обмеженість релятивізму і конвенціоналізму, викриває суб'єктивізм у розумінні позитивізмом об'єктивної і абсолютної істини. В. І. Ленін рішуче відкидає позитивістські крите-

⁴⁰ И. С. Нарский. В. И. Ленин и современная буржуазная философия. М., 1965; И. С. Нарский. «Материализм и эмпириокритицизм» В. И. Ленина и логический позитивизм. Большое произведение воиствующего материализма. М., 1959; В. И. Ленин и критика буржуазной идеологии. К., 1969; Теоретична зброя комунізму. К., 1959; В. И. Ленин и некоторые вопросы теории познания. Горький, 1959; А. Ф. Окулов, В. В. Мшвенирадзе. Большое философское произведение творческого марксизма. М., 1959; Д. Кантемиров. Борьба В. И. Ленина против идеализма и метафизики в теории познания. Алма-Ата, 1963; Б. М. Кедров. К изучению книги В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм». М., 1973; В. П. Клочников. Методологичні основи критики В. І. Леніним ідеалізму. К., 1969; А. С. Брагінець. Борьба В. И. Ленина против буржуазной реакционной философии. Львов, 1959; Т. И. Ойзерман. Ленинские принципы критики новейшей идеалистической философии. Ленинский этап в развитии философии марксизма. М., 1972; Г. Л. Фурманов. Как изучать философские произведения основоположников марксизма-ленинизма, М., 1971; Б. А. Чагин. Марксистско-ленинский принцип партийности в философии. Л., 1974.

рії істини, стверджуючи як єдиний її критерій суспільно-історичну практику.

В. І. Ленін показав, що позитивізм під лозунгом відокремлення природознавства від філософії намагається підпорядкувати науку найгіршим зразкам ідеалістичної філософії, протягнути в науку витончену попівщину. В. І. Ленін розкрив соціальні і гносеологічні корені ідеалізму, довів, що ідеалізм закріплюється соціальним інтересом пануючих класів, що однією із причин «кризи» у фізиці є те, що природодослідники не зуміли піднятися від метафізичного ідеалізму до діалектичного розуміння природи і пізнання.

Аналіз праць сучасних «фізичних» ідеалістів Ф. Франка, А. Едінгтона, П. Бріджмена та ін. показує, що цей різновид сучасного позитивізму дає ідеалістичну інтерпретацію новітнім досягненням головних напрямів сучасної фізики: теорії відносності і квантової механіки, яку «фізичні» ідеалісти намагаються тлумачити у дусі крайнього суб'єктивізму. Відому формулу теорії відносності, в якій розкривається зв'язок енергії і маси, вони інтерпретують як доказ «перетворення» матерії в енергію, «аннігіляції» матерії, тобто тлумачать її у дусі старої ідеалістичної формули «матерія зникла».

Водночас робляться спроби спекулювати на квантовій теорії, яка пояснює внутрішньоатомні процеси, зокрема природу електрону та закономірності його руху. Корпускулярно-хвильовий дуалізм елементарної частинки використовується для обґрунтування індетермінізму. Відсутність наочності, безпосередньої спостережуваності мікрофізичних об'єктів розцінюється як доказ того, що нібито ці об'єкти (мікрочастинки) не мають реального існування. Це призводить до суб'єктивно-ідеалістичного розуміння «фізичної реальності» як такої, що не є матеріальною дійсністю. Сама «фізична реальність» позбавляється об'єктивного змісту, перетворюється в умоглядну логічну конструкцію. Виявляється стара тенденція ідеалістичної філософії — узгодити науку і ідеалізм, філософію і релігію.

Однак розвиток суспільної практики і науки спростовує ідеалізм, доводить його неспроможність бути методологічною основою наукового пізнання. Дедалі глибше розкривається історична віджилість, консерватизм і реакційність позитивістського напрямку у філософії, його деградація і занепад. Розвиток науки і практики підривають соціальні і гносеологічні корені ідеалізму, у тому числі і позитивізму, стверджують науковий світогляд.

* * *

Критика неопозитивізму являється важким направленням боротьби против сучасної буржуазної філософії. Спекулюючи на реальних проблемах науки, позитивізм об'єктивно представляє собою спробу підчинити її ідеалізму і релігії, внести в неї суб'єктивізм і агностицизм. За словесної боротьби против ідеалізму, в істолкованні предмета і характеру «научної» філософії виявляється суб'єктивно-ідеалістична лінія феноменалізму і солипсизма. Філософія і соціологія неопозитивізму служать ідейною платформою для буржуазного реформізму і ревизионізму. Мировоззренческие і методологіческие принципи критики різновидности позитивізма — махізма — разработаны В. И. Лениным в работе «Материализм и эмпириокритицизм». Вскрывает социальные и гносеологические корни конкретной разновидности позитивізма, смыкавшегося с реакцией и паразитировавшего на трудностях и противоречиях научного прогресса, В. И. Ленин показывает реальные пути преодоления враждебного науке и подлинно научной философии идейного течения деградирующего сучасного буржуазного сознания.

Сучасний „нетривіальний“ конвенціоналізм і його суб'єктивно-ідеалістична спрямованість

О. М. КРАВЧЕНКО

Доктрина конвенціоналізму як особливого суб'єктивно-ідеалістичного напрямку в інтерпретації основ науки має коротку, але суперечливу історію. Наприкінці ХХ ст. її заснував відомий французький математик і фізик Анрі Пуанкаре. У своїх працях він висунув тезу про те, що людина створює оперативний понятійний апарат, а разом з ним і деяку категоріальну схему мислення виключно за допомогою ряду конвенцій, довільних за своєю природою і нічим не зумовлених, окрім звичайної вимоги формально-логічної несуперечливості цих конвенцій загалом. Згодом доктрина конвенціоналізму поширилась серед ідеалістично мислячих або філософськи непослідовних природодослідників, математиків, логіків та представників інших наук і була піднята на щит буржуазними філософами у їхній боротьбі з матеріалізмом. Виникли численні варіації подібної до конвенціоналізму інтерпретації наукових здобутків, які нерідко викладались у найвитонченішій формі, з залученням різноманітних логіко-математичних засобів аналізу понятійного апарату наук. Та незмінною лишалась їх внутрішня філософська спорідненість, що визначалась суб'єктивним ідеалізмом. Саме суб'єктивно-ідеалістичну спрямованість усіх різновидів конвенціоналізму піддав гострій критиці В. І. Ленін у своїй праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

В. І. Ленін підкреслював, що всі намагання реакційної філософії зобразити доктрину конвенціоналізму новітнім відкриттям позитивізму марні, бо новизна цього «модного вчення» чисто зовнішня, термінологічна. «Для Пуанкаре, — писав він, — ...закони природи є символи, умовності, які людина створює заради «зручності»... об'єктивним Пуанкаре називає загальнозначиме, визнаване більшістю людей або всіма... тобто чисто по-суб'єктивістськи знищує об'єктивну істину, як усі махісти, — і про «гармонію» категорично заявляє на питання, чи знаходиться вона *поза нами*: «без сумніву ні». Цілком очевидно, що нові терміни нітрохи не змінюють старої-престарої філософської лінії агностицизму, бо суть справи «оригінальної» теорії Пуанкаре зводиться до заперечення (хоч він далеко не послідовний) об'єктивної реальності і об'єктивної закономірності природи»¹.

Матерія аморфна, твердять конвенціоналісти, і тільки людина упорядковує своїм мисленням та досвідом зовнішню природу, апіорі організовуючи світ в певних категоріальних визначеннях. А. Пуанкаре, наприклад, з відносності наших уявлень про простір та час робить висновок, що «не природа дає (або нав'язує) нам їх, а ми даємо їх природі, тому що вважаємо їх зручними».

Спроба конвенціоналістів обійти питання про об'єктивний зміст категорій простору і часу і, отже, завуалювати принципові суперечності своєї конвенції була з усією науковою переконливістю викрита В. І. Леніним. Він показав, що основним, вирішальним гносеологічним моментом аналізу категорій простору і часу, який розділяє філософські напрями, є врешті-решт пряма відповідь на запитання: «...реальні чи ідеальні простір або час? чи є наші відносні уявлення про простір і час *наближеннями* до об'єктивно-реальних форм буття? Чи це тільки продукти людської думки, яка розвивається, організується, гармонізу-

¹ В. І. Ленін. Повне вібр. тв., т. 18, стор. 155—156.

ється і т. ін.? В цьому і тільки в цьому полягає основне гносеологічне питання, яке розділяє дійсно корінні філософські напрями»². Саме заперечення об'єктивного змісту просторово-часових відношень, проголошення геометричних аксіом умовною грою наукової фантазії і були вихідним пунктом формування конвенціоналістської доктрини А. Пуанкаре. Щоправда, як відзначає В. І. Ленін, Пуанкаре у своїх філософських поглядах був непослідовний. У працях цього природодослідника поряд з ідеалістичними положеннями зустрічаються і окремі висловлювання в дусі природничонаукового матеріалізму. Про це свідчить його підхід до розв'язання багатьох наукових проблем інтерпретації змісту абстракцій математики і фізики. Зокрема, розробляючи питання про фізичний сенс різних типів геометричних поверхонь, Пуанкаре висвітлив важливий аспект співвіднесення геометрій з об'єктивною реальністю, підкреслював наявність певних інваріантних законів в геометричних перетвореннях. У природничонаукових працях А. Пуанкаре зустрічаються твердження про детермінованість конвенцій досвідом, практичною діяльністю людини, що оправді суперечить його філософським установкам. Чому так сталося?

Побудова неевклідових геометрій і формулювання в зв'язку з цим нових систем аксіом, які не мали характеру очевидності, поставили під сумнів властиве метафізичному матеріалізму уявлення про дзеркально-пряме і безпосереднє відображення об'єктивної реальності, спричинили помилковий погляд, нібито геометричні абстракції не мають жодного стосунку до відображення реального світу, носять умовний характер. Відомі твердження А. Пуанкаре, що «геометричні аксіоми не є ані математичними судженнями а рїогі, ані фактами досвіду. Вони суть конвенції»³, по-своєму відбивають кризу метафізичного уявлення про споглядально-дзеркальне відображення об'єктивної дійсності в сфері математики. Водночас у Пуанкаре схоплений досить цікавий і важливий момент математичного пізнання, а саме те, що умовність у геометрії неподільно панує лише в момент абстрактного формулювання геометричних аксіом. Остання обставина породжує важливу гносеологічну проблему — розуміння діалектики адекватного відображення реальності за допомогою математичних абстракцій.

Діалектико-матеріалістичний підхід до аналізу наукового пізнання повністю не виключає можливості певних конвенцій на початковому етапі математичного моделювання дійсності. Проте він наполягає на тому, що ці конвенції повинні бути об'єктивно детерміновані і зорієнтовані на відображення реального світу. «Між визнанням правомірності конвенцій у науці і конвенціоналізмом як філософським вченням, — лише, наприклад, В. Н. Кузнецов, — не можна ставити знак рівності. Конвенціоналізм починається з твердження, що вибір конвенцій визначається суто суб'єктивними мотивами (простота, економія мислення, краса і т. д.) і зовсім не залежить від обов'язкової відповідності конвенцій об'єктивній реальності»⁴.

Саме на такі конвенціоналістські позиції кінець кінцем і став А. Пуанкаре. Він поставив проблему конвенцій в науці, але не зміг знайти шляхів до її розв'язання. В його працях поряд з гострим і правильним схопленням важливої гносеологічної проблеми математичних наук ми не знаходимо упевненості у їх розв'язанні, а лише суперечливі

² В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 18, стор. 166—167.

³ А. Пуанкаре. Наука и гипотеза, СПб., 1906, стор. 58.

⁴ В. Н. Кузнецов. Французская буржуазная философия XX века. М., 1970, стор. 108.

з філософського боку і доволі песимістичні прогнози щодо розвитку і сенсу понятійного апарату науки.

Останнім часом філософські проблеми, порушені А. Пуанкаре, набули нового значення у зв'язку з аналізом природи просторово-часових відношень у світлі даних сучасної науки, зокрема у зв'язку з експлікацією вузлового для їх розуміння поняття внутрішньої метрики. В центрі філософської дискусії з цих питань, що розгорнулась у сучасній буржуазній логіко-методологічній літературі, була концепція А. Грюнбаума. Вона спирається на спеціальний логічний аналіз так званої проблеми конгруентності, яка містить таку альтернативу: чи є апеляція до еталонів вимірювання (твердих вимірювальних стрижнів, ізохронних годинників і т. п. речей) логічно необхідною основою справжнього існування метричних відношень між просторовими і часовими інтервалами? Або ж такі відношення між інтервалами існують самі собою, так би мовити внутрішньо притаманні простору-часу, а наше звернення до стандартів порівняння є всього тільки спосіб виявлення цих відношень?

А. Грюнбаум не ставить перед собою завдання розв'язати питання про те, чи є реальний простір-час дискретним або ж він неперервний, а лише піддає логічному аналізу ці два гіпотетичні варіанти в усіх деталях. Проте, як і слід було чекати, суто логічний аналіз йому не вдається. І це зрозуміло, оскільки відповідь на фундаментальне питання, чи є простір і час самі по собі аморфними або ж вони мають внутрішньо притаманну їм метрику, незалежну від існування певних вимірювальних інструментів для її виявлення, — ця відповідь потребує принципового філософського розмежування матеріалістичного та ідеалістичного поглядів на простір і час.

І справді, жоден з учасників дискусії з проблеми конгруентності в інтерпретації А. Грюнбаума не зміг обминути корінне питання, порушене В. І. Леніним у зв'язку з характеристикою філософії конвенціоналізму, а саме: яке відношення мають теоретичні побудови в галузі математики і фізики до об'єктивної реальності? Чи є вони простими фікціями, вільними витворами нашого розуму, позбавленими об'єктивного змісту, або ж вони врешті-решт зумовлені, детерміновані людською практикою? Сам А. Грюнбаум загалом не заперечує того, що його концепція пов'язана у певному розумінні з конвенціоналізмом, але розрізняє тривіальну форму останнього — «семантичний конвенціоналізм», з яким, як він гадає, його концепція не має нічого спільного, і непривіальну, до якої він з деякими обмеженнями приєднується.

Що тут мається на думці під привіальним і непривіальним конвенціоналізмом? Свого часу дослідники нерідко пов'язували конвенціональність конгруентності лише з прихильністю до штучного, невинправданого вільного використання слів, тривіального у семантичному розумінні, тобто з термінологічною свободою. На думку А. Грюнбаума, це трактування спотворює істинну позицію конвенціоналізму, яка полягає в істотнішій вимозі — конвенціональності (умовності) самого приписування відношення рівності просторовим і часовим інтервалам, тобто у вимозі аморфності просторового і часового континуумів. Навіть після того, як термін «конгруентний» набуває на основі відповідних аксіом семантичного значення, тобто вводиться в певну систему просторових і часових значень, поняття конгруентності не позбувається невинзначеності в тому розумінні, що аксіоми, на яких воно ґрунтується, припускають нескінченне число взаємовиключних класів конгруентних інтервалів, серед яких ще треба вибрати якийсь один і декретувати його як базовий. А. Грюнбаум пише: «Твердження про конвенціональний характер конгруентності є твердження не про вживання слова

«конгруентний», а про характер умов, що стосуються одержання відношення рівності певного виду, яке позначається терміном «конгруентний». Можливість введення різних метрик не є питанням про свободу використання, за нашим уподобанням, семантично невизначеного слова «конгруентний», а є питанням про неунікальність відношення, яке відбиває вже існуючий термін як предикат фізичної просторової (або часової) рівності. Ця неунікальність виникає внаслідок відсутності внутрішньої метрики у неперервних множинах фізичного простору і часу»⁵. Справді, проблема сформульована тут, має нетривіальний характер як у спеціальнонауковому, так і у філософському розумінні. Про це свідчить хоча б безліч спроб її «остаточного» розв'язання.

Б. Рассел піддавав критиці конвенціоналізм у визначенні конгруентності як такої, що ігнорує просту можливість детермінації виявлення дійсних операціональних значень вживаних понять. Спростовуючи думку про те, що рівність або нерівність не можуть існувати без вимірювання, він зазначав, що насправді за такого підходу постає обернене відношення вимірюваного і вимірювання. «Все,— писав він,— що можна відкрити за допомогою операції, повинно існувати незалежно від цієї операції: Америка існувала до Христофора Колумба і дві кількості одного й того ж роду повинні бути рівними або нерівними до того, як будуть вимірені»⁶. Конвенціоналісти, з погляду Б. Рассела, помилково вважають, що операції вимірювання створюють рівність або нерівність. Звідси випливає, що вимірювати власне нічого і що «рівність» і «нерівність» є всього тільки терміни, позбавлені значення. Якщо замінити конвенціональний підхід на операціональний, то проблема визначення конгруентності зникне.

Однак ідея, ілюстрована прикладом з Рассела, у своєму дальшому розвитку натрапила на труднощі у з'ясуванні того, чи має континуум фізичного простору внутрішню притаманну йому метрику. Останнє ж питання зовсім не пов'язане з тим, як врешті-решт людина виконує операції вимірювання, тобто з операціональними критеріями визначення фактуального значення конгруентності. Наприклад, операціональне визначення довжини вимагає введення похибок на температурні, електромагнітні та інші фізичні фактори. Водночас операціональне визначення величин температурних, електромагнітних та інших інгредієнтів деформації, що входять до визначення довжини, неминуче потребує вимірювання тієї ж довжини в рамках відповідних теорій. Отже, операціональне визначення потрапляє в логічно порочне коло.

Як вважає А. Грюнбаум, у побудові фізичної геометрії не можна обійтись тільки заданням операціональних значень геометричних термінів, оскільки й самі операціональні визначення й інші «правила відповідності» забезпечуються включенням фізичних гіпотез та фізичних законів у фізичну інтерпретацію постулатів формальної системи, в даному разі геометричних аксіом і теорем. Фізична інтерпретація значень геометричних термінів набагато ширша за їх операціональні визначення, тому що до неї входить теоретичне коригування еталонів вимірювання відповідно до фізичних збурень, тоді як в операціональних визначеннях термінів таке коригування відсутнє. Проте, включення теорії у фізичну дефініцію конгруентності знову-таки веде наші міркування по колу: тверде тіло, що використовується у встановленні якоїсь (окажімо, евклідової) геометрії, не можна визначити, не прийнявши її як істину.

⁵ А. Грюнбаум. Философские проблемы пространства и времени. М., 1969, стор. 43.

⁶ B. Russell. Sur les Axiomes de la Géométrie. "Revue de Métaphysique et de Morale", vol. VII (1899), p.p. 687—688.

Якщо не можна позбутись цього кола у міркуваннях, відзначає А. Грюнбаум, то належить визнати, що «фізична геометрія у деякому розумінні сама по собі не забезпечує геометричної характеристики фізичної реальності»⁷, тобто що вона є специфічно геометричною системою, яка не має ніякого стосунку до фізичної реальності. А це надало б законам фізики, оскільки геометрія обов'язково входить до теоретичних побудов фізики, відтінку апріорності.

Проблема, як бачимо, справді існує. Але тут, як і в концепції А. Пуанкаре, вражає намагання будь-що знайти суто внутрішньоологічне виправдання конвенцій у точних науках. Це призводить до надзвичайного ускладнення простих речей, до кропіткого пошуку якихось надтонких уточнень понять, що корисні самі по собі, але не дають відповіді на корінні питання про природу використаних у фізиці та геометрії абстракцій. Позиція ж А. Грюнбаума, яка стала предметом нових дикусій з проблем конвенцій в науці, непослідовна і тому відкрита для критики як з боку тих, хто намагається на зразок Ле Руа «уточнити» її до крайнього конвенціоналізму, так і тих, хто бачить в ній раціональне зерно.

Положення А. Грюнбаума про роль конвенцій у науці, якщо звести його висловлювання до одного знаменника, ґрунтується на розрізненні «внутрішніх» і «зовнішніх» властивостей і відношень, їх, власне, і намагаються так чи інакше визначити і тлумачити дослідники його концепцій. У найзагальнішому і дещо схематизованому вигляді це розрізнення виглядає так. Вважається, що деякій множині, чи то просторовій, чи то часовій, чи то просторово-часовій, завжди властиві певні внутрішньо притаманні їй властивості, незалежно від існування інших речей, окрім самої множини. До внутрішніх властивостей, отож, потрапляють, наприклад, топологічні властивості (зв'язність, незв'язність), у деяких випадках відношення порядку, суміжності, певні кількісні властивості, що характеризують колір, висоту тону та інші. До «зовнішніх» властивостей належать такі, що не є внутрішньо властивими множині і залежать від існування особливих зовнішніх об'єктів всередині її, скажімо, жорстких вимірювальних лінійок, ізохронних годинників, решт-решт людей. Саме завдяки «зовнішнім» об'єктам множина набуває не лише внутрішніх, але й зовнішніх властивостей.

З погляду А. Грюнбаума, теорія є нетривіально конвенціональною, якщо вона розглядає «зовнішні» властивості, а не «внутрішні». Об'єкти, від яких залежить існування зовнішніх властивостей, породжують безліч альтернативних властивостей. Як уже зазначалося, тверді вимірювальні лінійки, наприклад, у неперервній просторовій множині генерують на ній безліч метричних відношень. Зокрема конгруентність стає зовнішнім відношенням у неперервних якісно гомогенних множинках, і відповідна геометрія їх конвенціональна. Проте конгруентність внутрішньо притаманна дискретному незчисленному просторові, геометрія якого принципово інша за своїм характером.

Усе це дуже нагадує намагання А. Пуанкаре замаскувати гносеологічну проблему конвенцій у науці, проголосивши відношення між речами єдиним об'єктом науки і поставивши з'ясування цих відношень у залежність від здатності розуму до гармонії.

Всі уточнення стосовно розрізнення внутрішніх і зовнішніх властивостей, зроблені прихильниками Грюнбаума, замкнені формально-логічними побудовами. Так, Г. Массей вважає внутрішніми ті властивості множин, які інваріантні при відображеннях множини на саму себе

⁷ А. Г р ю н б а у м. Згадана праця, стор. 163.

із збереженням порядку. Інші пропонують розглядати фундаментальну в концепції А. Грюнбаума властивість не як меприку, а як міру: внутрішньо притаманні міри будуть ті, які гармонійно засновуються на кардинальності. Проте, за такого підходу, навіть для геометрій проблема конвенцій залишається відкритою саме через те, що питання ставиться вузько, лише як інтригуючий формально-логічний парадокс визначення ключових понять, а не як питання про природу систем відношень у науці.

Гносеологічна проблема конвенцій, незалежно від того, на якій основі — теоретико-множинній, теоретико-груповій чи іншій — вона розглядається, неминуче пов'язана з питанням про походження понять. Матеріалістичне розв'язання цього питання полягає в тому, що всі наші найабстрактніші поняття, у тому числі й поняття математики, розглядаються як продукт складного історичного процесу духовного та практичного освоєння дійсності, що відбувається завдяки науковому відображенню її закономірностей. Про це свідчать численні факти. «Щоб лічити, — зазначав Ф. Енгельс, — треба мати не тільки предмети, які підлягають лічбі, але й мати вже здібність абстрагуватися при розгляді цих предметів від усіх інших їх властивостей крім числа, а ця здібність є результат довгого історичного розвитку, що спирається на досвід. Як поняття числа, так і поняття фігури взяті виключно із зовнішнього світу, а не виникли в голові з чистого мислення. Повинні були існувати речі, які мають певну форму, і ці форми повинні були порівнюватися, перш ніж можна було прийти до поняття фігури»⁸.

Звичайно, деякі наукові поняття утворилися в процесі тривалої теоретико-практичної діяльності людини надзвичайно складним шляхом, настільки складним, що окремі його ланки важко простежити. Більше того, відношення між сформованим поняттям і дійсністю нерідко здається оберненим щодо справжнього відношення. Так, у сучасній фізиці за певних умов деякі поняття з'являються в теорії опочатку у вигляді математичних абстракцій, фізичний зміст яких розкривається в процесі відповідної інтерпретації значно пізніше. У цих випадках під час розгляду певних явищ фізик змушений іти від математичних абстракцій до приладів, які повідомляють про досліджувані явища. Крім того, саме до інтерпретації рівнянь, тобто найважливішої частини теорії, сучасна фізика звертається, як правило, в кінцевому пункті побудови своїх теорій, зводячи складним шляхом їх формальний апарат до апарату базових класичних теорій.

Цей приклад з фізики яскраво показує, що людина користується історично набутими формами знання (системами уявлень і понять) як знаряддям подальшого пізнання явищ дійсності. Теоретичне мислення не відтворює кожного разу шлях утворення тих або інших понять. На певному етапі воно виходить зі сформованої системи понять як з даного і розглядає явища вже під кутом зору цієї системи, щоб виявити принципи, яким вони підлягають. Поняття на певному етапі розвитку стає ніби «міркою» розглядуваного явища.

Ще складніша ситуація виникає тоді, коли під тиском практики відбувається перехід до нових емпіричних галузей і старі сформовані системи понять доводиться корінним чином ламати, релятивізувати, приводити у відповідність з набутим досвідом. Проте, незважаючи на всю складність нових ситуацій, специфічних у кожному конкретному випадку, утворення тих або інших систем понять і уявлень підпадає під гносеологічні закономірності відображення дійсності.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 37.

У тлумаченні фізичної геометрії реального простору А. Грюнбаум, на думку Е. М. Чудінова, безпідставно ототожнює фізичний простір час з математично неперервними множинами і по суті об'єктивує математичні абстракції, трактуючи фізичні закони як фізичні факти, укладені у форми математичних співвідношень. У полі зору утримуються їх кінематичні аспекти і випускається з уваги їх динамічна основа. Але «якщо ми будемо дотримуватись точки зору, згідно з якою фізичному законові відповідає деякий реальний аналог у фізичному світі, — пише Е. М. Чудінов, — то ми можемо розв'язати гордіїв вузол тих логічних труднощів, виявом уявної нерозв'язності яких і є геохронометричний конвенціоналізм. Така філософська концепція закону дає можливість виділити привілейовану метрику і пов'язаний з нею клас конгруентності навіть у тому разі, коли стосовно реального фізичного простору і часу приймається ідеалізація їх математичної неперервності»⁹.

Тут доречно послатись на певне розв'язання проблеми описової конгруентності у фізиці в рамках широкої теоретико-групової програми. Можна сказати, що математичні формулювання законів тісно пов'язані з певними групами перетворень, які водночас задають цілком певну метрику. Перша половина цього твердження має той смисл, що у визначенні групи перетворень як ядра інваріантного опису фізичних законів істотну роль відіграє виявлення тих фізичних умов (або припущень), які стосуються спеціфіки описуваної галузі фізичних явищ. Уже класична механіка Ньютона формулює принцип відносності рівномірного і прямолінійного руху двоєко: як інваріантність рівнянь Ньютона у галілейському перетворенні координат і як той факт, що всі механічні явища за однакових початкових фізичних умов відбуваються однаково у всіх фізичних системах, котрі рухаються прямолінійно і рівномірно. З цих двох схожих формулювань тільки останнє однозначно відображує реальний фізичний процес. Воно загальніше за своїм змістом, ніж перше формулювання.

Ще виразніше виступає теоретико-групова основа викладу фізичних законів у теорії відносності А. Ейнштейна. Зі створенням релятивістської механіки з'ясувалося, що основним фізичним припущенням, яке передбачає принцип відносності, є однорідність простору: повна однорідність (Галілейв простір), однорідність у нескінченності (простір, що припускає застосування гармонійних координат), локальна однорідність (простір, описаний геометрією Рімана). Якщо таке припущення (в одній з варіацій) щодо однорідності простору зроблено, тоді фізичний принцип відносності являє собою твердження про існування відповідних процесів у системах певного типу¹⁰. Під відповідними з формальної точки зору процесами маються на увазі такі процеси, які математично описуються одними й тими самими функціями відносно систем координат. Будь-яке явище за такої форми опису можна ніби перенести з однієї системи до іншої або фізично адаптувати його до нових умов. Такий принцип відносності передбачає експериментальну перевірку.

Як бачимо, свобода вибору системи математичного опису фізичних законів має відносності зовсім іншого характеру. Перехід від однієї координатної системи до іншої взагалі є питанням формально-математичним, що пов'язане лише з формою, а не з фізичним змістом рівнянь (скажімо, такий характер мають перетворення Лагранжа для

⁹ Див. післямову Е. М. Чудінова до книжки А. Грюнбаума «Філософські проблеми простору і часу».

¹⁰ Див.: В. А. Фок. Теорія пространства, времени и тяготения. М., 1961.

ньютонівського рівняння системи матеріальних точок). У цьому другому випадку порівнюються не фізичні явища в двох інерціальних системах, а способи опису одного і того ж явища з точки зору кожної системи координат. Якщо в першому (фізично змістовному) випадку відносності встановлюється можливість однакових явищ у двох місцях, то в другому (формальному) лише еквівалентність способів опису.

Можливість фізичної адаптації явища до нової фізичної системи і узгодження пов'язаних з нею нових координат зумовлює збереження форми рівнянь, що описують це явище, під час перетворень. Протилежне маємо лише в тому разі, коли коваріантність рівнянь є фізично детермінованою, тобто правильно відібраною і обпунтованою для конкретного простору, фізична відносність існує для певних перетворень у просторі певного типу. У випадку однорідного або, тим більше, неоднорідного простору, група довільних перетворень не придатна для детермінованого опису фізичних явищ. Тому узагальнений принцип відносності як фізичний принцип у цьому розумінні неможливий. Навіть якщо загальні рівняння зберігатимуть свій вигляд при переході до нових координат, граничні і початкові умови, що істотно визначають описуваний фізичний процес, змінюватимуться, а коваріантність буде лише гарантією формальної несуперечливості рівнянь, складених у старій і новій координатних системах. «Не кожна група перетворень, — пише В. О. Фок, — пов'язана з фізичним поняттям відносності. З ним пов'язані лише перетворення, що припускають «фізичну адаптацію»¹¹.

Друга половина твердження про математичне зображення фізичних законів на основі теоретико-групової програми (щодо вибору метричної геометрії) виконується автоматично, як тільки виконано його першу половину, хоч тут і немає порядку слідування.

Приклад з інтерпретацією фізичної відносності та її формальним вираженням показує, що всяка фізична теорія містить у собі цільну систему алгебраїчних, геометричних та інших «формальних» відношень, які пов'язуються з реальним світом за допомогою деяких «неформальних» тверджень про нього. Як пише Л. І. Мандельштам, «ми будуємо певну абстрактну систему, певні образи, що розуміються алгебраїчно, виконуємо з ними різні операції і відкриваємо, що цим операціям ми знаходимо в природі певну відповідність. Саме тому така система набуває для нас цінності»¹².

Специфічними для фізики виступають вимірювальні операції, які виконуються з реальними фізичними (природними або штучними) об'єктами. Можна сказати, що фізична теорія — це розгорнута на основі фіксованого способу вимірювання аналітико-геометрична система опису емпіричних закономірностей, виявлених у процесі експериментальних досліджень. Тому фізична теорія і її формалізм не лише органічно злиті воедино як несуперечлива система, але й «заземлені» на експеримент, на практичне застосування її.

Саме цю емпіричну визначеність теоретичних систем науки й ігнорує конвенціоналізм. «Конвенціоналізм, як ідеалістична версія конвенції, — пише Е. М. Чудінов, — починається з того моменту, коли питанням конвенції проголошується питання про фактуальну істинність даної геометрії, коли піддається запереченню емпірична детермінація геометричного опису просторових фактів»¹³. І це справді так. Фізична теорія завжди припускає врешті-решт зображення фізичних процесів

¹¹ В. А. Фок. Физические принципы теории тяготения Эйнштейна. «Вопросы философии», 1966, № 8, стор. 18.

¹² Л. И. Мандельштам. Полн. собр. трудов, т. 5. М., 1950, стор. 264.

¹³ Е. М. Чудінов. Післямова., стор. 557.

(або принаймні моделей цих процесів), яке емпірично детерміноване. Ця об'єктивна за змістом визначеність природничонаукових теорій залишає для конвенції скромну роль формально-логічного прийому, а не регулятора фактуальної істинності наукових результатів. Ось чому насправді конвенціоналізм виявляється ідеалістичною спекуляцією, яка базується на неправомірній абсолютизації моменту відносності наших знань, проголошенні цілковитого релятивізму.

Гносеологічна та соціальна функція такої абсолютизації була з вичерпною повнотою розкрита В. І. Леніним. «...Покласти релятивізм в основу теорії пізнання, — писав він, — значить неминуче засудити себе або на абсолютний скептицизм, агностицизм і софістику, або на суб'єктивізм. Релятивізм, як основа теорії пізнання, є не лише визнання відносності наших знань, але й заперечення якої б то не було об'єктивної мірки або моделі, до якої наближається наше відносне пізнання. З погляду голого релятивізму можна виправдати всяку софістику, можна визнати «умовним», чи вмер Наполеон 5-го травня 1821 року чи не вмер, можна просто «зручністю» для людини або для людства оголосити допущення поряд з науковою ідеологією («зручна» в одному відношенні) релігійної ідеології (дуже «зручної» в другому відношенні) і т. д.»¹⁴. Отже, «зручність» логічних моделей науки, на яку претендує «нетривіальний» конвенціоналізм, виявляється ворожою гносеологічному ідеалу науки, ідеалу адекватного, об'єктивно-істинного пізнання реального світу.

* * *

Доктрина конвенціоналізму в сучасній буржуазній філософії підверглась одній модернізації. Однак осталась прежней, як показує дослідження, її суб'єктивно-ідеалістична спрямованість, розкритая в своє время В. И. Лениным в книге «Материализм и эмпириокритицизм» в связи с анализом философской позиции известного французского математика А. Пуанкаре.

Попыткой подобной модернизации является и концепция геохронометрического конвенционализма А. Грюнбаума, ставшая предметом многочисленных дискуссий в современной буржуазной логико-методологической литературе. В своих взглядах на существо и роль конвенций в науке А. Грюнбаум основывается на специфическом различии «внутренних» и «внешних» свойств и отношений пространственно-временных многообразий. Его усилия направлены, главным образом, на поиски внутрилогического оправдания конвенций в точных науках путем экспликации ключевых понятий. Такой подход к проблеме конвенций в науке не опосредствует разрешению серьезной гносеологической проблемы, а лишь затушевывает ее. Он не раскрывает отношения теоретических построений науки к объективному миру, поскольку заранее ограничен формально-логическими моделями там, где необходимо ставить вопрос значительно шире.

Апелляция сторонников конвенционализма к данным современной математики и физики, в частности к данным о метрической структуре пространственно-временных многообразий, в данном случае неправомерна. Строго последовательное разрешение этой важной для современной науки гносеологической проблемы возможно лишь на основе диалектического материализма, учитывающего объективное содержание пространственно-временных представлений и обусловленность их развития практикой в широком смысле этого слова.

¹⁴ В. И. Ленин. Повне збір. тв., т. 18, стор. 127.

Обмеженість феноменалістичних трактувань світосприймання

Є. М. ПРИЧЕПІЙ

У сучасній буржуазній філософії значного поширення набули різні феноменологічні та феноменалістичні течії, які зводять філософію до «чистого» аналізу феноменів як чогось безпосередньо даного. До опису таких безпосередніх елементів закликають і емпіризм (махізм, неопозитивізм) і раціоналізм (феноменологія, антропологія); опис феноменів як метод лежить в основі багатьох різновидів сучасного ірраціоналізму, зокрема екзистенціалізму.

З поняттям «феномен» у буржуазній філософії пов'язаний ряд проблем. Найголовнішою з них є проблема початку філософії, а також близька до неї проблема початку пізнання. Під феноменом розуміється первинна очевидна даність, вихідна клітина досвіду. Однак, як показала у свій час суперечка раціоналізму й емпіризму, не так легко визначити, що ж є очевидним — ідеї, сутності чи чуттєвий досвід.

Поняття «феномен», як воно склалось в історії філософії, пов'язане також з розрізненням дискурсивного та інтуїтивного методів пізнання. Згідно з цим розрізненням у дискурсивному пізнанні предмет роздвоюється на явище і сутність, а в інтуїції оприймається цілісно. За явищем стоїть сутність, феномен виступає як «самість», як безпосередня, цілісна, інтуїтивна даність предмета свідомості.

Не випадково на понятті «феномен» спекулює сучасний інтуїтизм, який принижує наукове знання, протиставляючи йому доннаукові і ненаукові форми досвіду. З огляду на це нам уявляється доцільним розкрити реальну проблему, яка постає зокрема за протиставленням феномена і явища, і з'ясувати обмеженість феноменалістської та феноменологічної інтерпретації цієї проблеми. Для цього з'ясуємо, насамперед, як розуміли це поняття в історії філософії.

Термін «феномен», вживаний ще в старогрецькій філософії, запозичений з старогрецької мови (*φαινόμενον* — те, що з'являється) і в етимологічному розумінні збігається з терміном «явище». Однак філософська традиція закріпила за ними дещо різні значення.

Розмежування явища і феномена чи не вперше виникає в критичній філософії І. Канта. Феноменові, як предметові чуттєвості — чуттєво сприйманому, тут протиставляється те, «що не містить в собі нічого, крім пізнаваного розсудком»¹, умоосягнене, ноумен. Отже, феномен, і ноумен виступають у Канта як чуттєве і надчуттєве. Причому ноумени — це й ідеї (бога, світу в цілому) і речі в собі — все те, що досягається розумом без відповідної чуттєвості.

Близьке за змістом до феномена, однак не тотожне йому, поняття «явище», яке співвідноситься з поняттям «досвід»². Відношення між явищем і досвідом у філософії Канта відповідає загальноприйнятому розумінню відношення явища і сутності. Водночас пізнання як на рівні явища, так і на рівні досвіду (сутності) розглядається ним як пізнання феноменів. Отже, феномен не є чимось, що подібно до явища зніма-

¹ Кант. Соч., т. 2, стор. 390.

² Там же, стор. 392.

ється на шляху пізнання. Це «самість», яка пізнається і на чуттєвому і на розсудковому рівні. Феномени, чуттєвість Кант називає явищем тоді, коли протиставляє їх розсудку³.

Феномени, на його думку, конституційовані нашою здатністю сприймати все в просторі і часі, є результатом взаємодії суб'єктивних здатностей і речей у собі. Однак вони цілком належать до сфери суб'єкта і виступають у ній як певна «самість». Феномен — це явлене, наявне як таке, що не відноситься до чогось іншого, яке нам принципово не доступне (тобто яке є ноуменом).

Кант чи не перший з мислителів зіткнувся з проблемою соціально-історичної зумовленості людського світосприймання. Але розв'язав її у дусі свого часу — на основі психологізму. Мислитель визнає залежність чуттєвих даних (феноменів) від суб'єкта, однак сутність суб'єктивності пояснює не з соціально-історичного, а з психологічно-ап'юріорного погляду. Інтерпретуючи здатність сприймання суто психологічно, визнаючи її константною, раз і назавжди собі рівною, Кант змушений був допустити ап'юріоризм і непізнаваність речей у собі. Справді, якщо прийняти чуттєву даність за щось таке, що не змінюється в історичному процесі, тоді розвиток пізнання зводиться лише до логічної обробки чуттєвості, розсудкової діяльності.

До такого висновку Канта спонукали вихідні засади його філософії, які згідно з сучасною термінологією можна назвати оцієнтистськими. Він вважає математичне і природниче знання свого часу (Евклідова геометрія та Ньютонівська фізика) ап'юріорними і, цілком природно, прагне підвести під них незмінний чуттєвий фундамент. Нехтування соціальної зумовленості людського світосприймання опричинило обмеженість кантівської теорії пізнання.

Історичну інтерпретацію феноменам намагається дати Гегель у «Феноменології духу». Суб'єктом пізнання, на його думку, є абсолютний дух, а феномени — це ступені, різні форми індивідуальної та суспільної свідомості (чуттєвість, сприймання, скептична свідомість, мораль, мистецтво, філософія та ін.), які дух проходить на шляху до адекватного самопізнання. Феномен, за яким не криється щось інше, відмінне від нього, виступає у Гегеля як «самість». Це не маска духу, а сам дух на певному етапі свого розвитку. Феномен своєрідно поєднує суб'єктивність і об'єктивність, хоча об'єктивність має позірний характер, оскільки Гегель виводить дух з нього ж самого, не протиставляючи йому об'єкта, відмінного від нього.

На перший погляд, Гегель нібито розкриває історичну еволюцію феноменів, та насправді зводить її до заміни одного феномена іншим. Чуттєве оприймання світу він, як і Кант, позбавляє історичного розвитку. Розвиток пізнання є для нього подоланням обмеженостей сприймання, переходом від одної форми свідомості до інших.

Щоправда, заслугою Гегеля є те, що за первинно-вихідне він узяв не певний феномен як такий, а історію розвитку свідомості. Загалом же його інтерпретація феномена стоїть дещо осторонь історико-філософської традиції, оскільки він по суті нехтує чуттєво-індивідуальне світосприймання, а водночас і проблему феномена як чуттєву даність.

Суб'єктивний ідеалізм емпіричного гатунку (так званий феноменалізм: Берклі, Юм, позитивісти, махісти, неопозитивісти) розуміє феномени як чуттєві дані свідомості, вважає їх єдиною реальністю. Свідо-

³ Слід, однак, відзначити, що розмежування співвідношень «феномен — ноумен», «явище — сутність» виступає в кантівській філософії швидше як тенденція.

мість тлумачиться в такому разі як індивідуально-емпірична, а феномени — як чуттєві дані (досвід, нейтральні елементи махістів тощо). При цьому феномени виступають як «абсолютні самості» щодо суб'єкта, існування речей у собі заперечується. Питання про соціально-історичну зумовленість феноменів (світосприймання взагалі) і відповідно про суспільно-практичний характер самої свідомості феноменалізм навіть не ставить.

Споглядальний метафізичний матеріалізм тлумачить чуттєвий образ, феномен водночас як ноумен, річ у собі. Чуттєвий образ об'єктивізується. Як і феноменалізм, цей напрям розуміє свідомість як індивідуально-емпіричну. Але ті чуттєві дані, які феноменалізм розглядає як «чисту суб'єктивність», споглядальний матеріалізм приймає за «чисту об'єктивність». Водночас його представники також не розуміють соціальної зумовленості людського світосприймання, яке, на їхню думку, є простим «віддзеркалюванням» реальності. Як відзначає К. Маркс у «Тезах про Фейєрбаха», цей матеріалізм хибує тим, що «предмет, дійсність, чуттєвість береться тільки у формі *об'єкта*, або у формі *споглядання*, а не як *людська чуттєва діяльність, практика*, не суб'єктивно»⁴.

У другій половині ХІХ і особливо на початку ХХ ст. у зв'язку з так званим «феноменологічним описом» поняття «феномен» привернуло увагу фізиків. Феноменологічний опис полягає в тому, що під час аналізу спостережень, експериментів обмежуються лише чуттєвими даними (феноменами), не вдаючись до пояснень, які б виводили за рамки цих феноменів. Проблема «феноменологічного опису» постає в період, коли виникає передчуття обмеженості класичної фізики, яка ґрунтувалася переважно на поясненні. Це була спроба вичленити дійсне, фактичне і гіпотетичне, якими виявились, зокрема, поняття сили, абсолютного простору і часу тощо в теорії Ньютона. Проте у вимозі «феноменологічного опису» виявилась тенденція феноменалізму і скептичного емпіризму.

Крайній феноменалізм у фізиці, що змикався з філософським феноменалізмом, представником якого був, зокрема, Мах, приймає феномени за самість і по суті зводить до них світ, заперечуючи існування об'єктивних речей. В період, коли закладались основи квантової механіки (яка, не задовольняючись чистим описом, намагалася водночас і пояснити явища, тобто виходила за рамки феноменів), крайній феноменалізм зі своїми скептично емпіричними вимогами ставав перешкодою на шляху розвитку фізики. Особливо яскраво це виявилось у боротьбі Маха з атомістикою.

Насправді ж чистий опис взагалі неможливий, тому що дані досвіду завжди фіксуються за допомогою відповідної системи понять⁵. Ніякої чистої «чуттєвої субстанційності» на зразок «нейтральних елементів» Маха, яка б стала абсолютно достовірним фундаментом наукового пізнання, не існує. Ті самі дані досвіду можна описувати різними системами понять, а ці останні мають соціальний характер. Вийти за рамки соціальної зумовленості нашого світосприймання (і зокрема інтерпретації досвіду) ми не опроможні. У сучасній науці опис і пояснення розглядаються як два взаємодоповнюючих способи вираження знання про світ.

За своєю філософською основою, близькою до опису нейтральних елементів Маха, була теорія «феноменалістичного аналізу», яку обстоювали представники так званого Віденського гуртка — М. Шлік,

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 1.

⁵ Е. П. Никитин. Объяснение — функция науки. М., 1970, стор. 208.

Р. Карнап, Г. Берман. Ці філософи і логіки твердили, що всі осмислені вислови про об'єкти можуть бути зведені до висловів про чуттєвий досвід. На цій підставі вони намагалися «звільнити» науку від філософських, взагалі ідеологічних підвалів. Представники «феноменалістичного аналізу» виступають за чистий опис чуттів проти пояснення, в основі якого лежить принцип причинності (каузальність).

Але крайній феноменалізм, який не бере до уваги соціальної зумовленості об'єкта і суб'єкта пізнання, змушений був знову відступити. Цей відступ виявився в певній зміні позиції представників згаданого напрямку, що сталася під впливом прогресу сучасного природознавства. Зовні вони відмовляються від чистого чуттєвого опису на тій підставі, нібито мова фізичних об'єктів зручніша, ніж мова самих лише відчуттів. Але справа не в заміні мови.

Опис об'єктів виводить за рамки чистої суб'єктивності, він більш загальнозначущий і якоюсь мірою відбиває соціальну зумовленість пізнання. А це суперечить вихідним філософським принципам «феноменалістичного аналізу».

Докорінною хибою ідеалістичних інтерпретацій феномена в класичній філософії та сучасних варіантах феноменалізму є нерозуміння того, що основою усіх рівнів світосприймання, в тому числі й чуттєвих феноменів, є практика, суспільна діяльність людей. Чуттєвість сама по собі не може бути вихідним константним елементом пізнання. К. Маркс в «Економічно-філософських рукописах 1844 р.» писав: «...людське почуття, людяність почуттів виникають лише завдяки наявності відповідного предмета, завдяки олюдненій природі. Виникнення п'яти зовнішніх чуттів — це робота всієї всесвітньої історії, що минула до цього часу»⁶. На людській чуттєвості завжди позначаються установки, мотиви, попередній досвід як конкретного суб'єкта, так і суспільства в цілому.

У сучасній буржуазній філософії набуло значного поширення поняття «феномен» у гуссерлівсько-хайдеггерівській інтерпретації. Започаткував цю традицію Ф. Brentano. Поділяючи погляди суб'єктивно-ідеалістичного емпіризму Дж. Ст. Мілля, Ф. Brentano розрізняє два ряди феноменів — фізичні та психічні. Психічним феноменам притаманна, на його думку, інтенціональність, спрямованість на об'єкт. Сприймання є завжди сприйманням чогось, судження є судженням про щось та ін. Акт свідомості, психічний феномен, на відміну від фізичного феномена, характеризується спрямованістю на щось інше, відмінне від нього.

Іншою істотною особливістю психічних феноменів є, за Brentano, їх специфічний спосіб даності нашій свідомості через іманентне сприймання (у рефлексії), безпосередньо, з очевидністю, тоді як фізичні феномени (наприклад, тон, тепло, колір тощо) даються в зовнішньому сприйманні, опосередковано, через психічні факти. Звідси випливає висновок Brentano про дескриптивну психологію як основну філософську дисципліну, яка має обґрунтувати всі інші сфери знання.

Погляди Ф. Brentano стали відправним пунктом феноменології Е. Гуссерля, який намагався виявити «первинні феномени», що даються як очевидні. У праці «Філософія арифметики» такою первинною очевидністю Гуссерль услід за Brentano вважає психологічні феномени і на основі їх аналізу прагне обґрунтувати вихідні поняття арифметики. Однак уже в «Логічних дослідженнях» Гуссерль змінює свою позицію. Феноменами, твердить він, є не тільки предмети чуттєвого споглядання,

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 552.

а й ідеї, родові сутності, які даються в інтуїції. Більше того, очевидність, з якою даються сутності, філософ вважає абсолютно істинною, тоді як чуттєва очевидність завжди може ввести в оману.

З позицій феноменалізму, відповідно до якого сущими є тільки чуттєві дані, Гуссерль переходить на позиції феноменології, яка приймає за феномени (тобто первинну очевидність) ідеї, сутності. Феноменологія, вважає він, повинна обмежитись феноменами, даними в інтуїції. Отже, феномен інтерпретується ідеалістично. На погляд Гуссерля, феномени як даність зводяться до сукупності «чистих даних» свідомості (до того ж свідомості «взагалі», як чогось трансцендентального), питання про об'єктивне буття чи небуття яких Гуссерль залишає поза увагою. Завданням феноменології є, за Гуссерлем, «інтуїтивний аналіз інтенціональних структур» (сприймання, уявлення, судження та ін.), які виступають як «апріорні структури досвіду». Гуссерль з позицій ідеалізму заперечує кантівську проблему речей у собі. Буття, на його думку, не можна визначити через розкол на явище і сутність; цей шлях призводить до поганой безконечності, в якій один предмет визначається через інший і т. д. Первинні характеристики буття, твердить філософ, визначаються лише через суб'єктивність, свідомість. Тут виявляється характерне для феноменології намагання подолати гносеологічне протиставлення суб'єкта і об'єкта засобами ідеалізму.

За задумом Гуссерля, феноменологія, яка виходить з інтуїтивного аналізу феноменів свідомості, має обґрунтувати логіку, яка будується дискурсивно. Інтуїтивне пізнання, як первинне, безпосереднє, протиставляється дискурсивному, логічному, як похідному. Логіка і всі науки, які будуються на її основі, згідно з Гуссерлем, мають корінь у феноменології.

Відзначимо, що, здійснивши «Логічні дослідження», Гуссерль згодом змушений був визнати, що готові сутності, ідеї не можуть бути первинними, вихідними. Він намагається за прикладом І. Канта звернутись до процесу конституювання предметів. Однак осмислює цю проблему з суб'єктивно-ідеалістичних позицій.

Феноменологічно-інтуїтивне вчення Гуссерля, згідно з яким первинною даністю є сутності, апріорні структури, лягло в основу антропології М. Шелера, «критичної онтології» Н. Гартмана. У дещо своєрідній негносеологічній («онтологічній») інтерпретації воно є методологією екзистенціалізму.

Хайдеггер намагається шукати первинні феномени не в сфері пізнання, а у сфері людського «існування». Це «існування» (звене до переживань суб'єкта) він протиставляє об'єктивному світу речей, який досліджує наука, вважає його непідвладним науковому пізнанню, таким, що дається лише в тлумаченні. З позицій ірраціоналізму він протиставляє осягнення феноменів логіко-дискурсивному пізнанню, яке рухається від явища до сутності⁷. Феномен, на його думку, є «первинною даністю» порівняно з явищем; він стає явищем тоді, коли за ним шукають щось інше. Підхід, згідно з яким даність розпадається на явище і сутність, а пізнання — на суб'єкт і об'єкт, Хайдеггер називає «метафізичним». Але в такому разі виходить, що «метафізикою» є вся раціоналістична традиція в філософії, а єдиним способом подолання її, за Хайдеггером, є ідеалістичне тлумачення суцього як феномена.

Позиція Хайдеггера — вкрай ірраціоналістична і суб'єктивно-ідеалістична. Первинними феноменами, які становлять вихідний момент філософії, він вважає «тут-буття» (Dasein), з його основними власти-

⁷ M. Heidegger. Sein und Zeit. Halle, 1941, S. 29.

востями — «турботою» і «часом», які виступають «своєрідними «апріорними формами існування». На цих апріорних формах існування і ґрунтується, згідно з Хайдеггером, людське світосприймання. Не людську практику, не соціальні чинники, а якісь одвічні форми людського існування вважає Хайдеггер основою світосприймання. Зрозуміло, такий підхід може призвести до суб'єктивно-ідеалістичного психологізму та антропологізму.

Як бачимо, феномен в інтерпретації Гуссерля, Шелера і Хайдеггера є не таким вже очевидним і безпосередньо даним. Всі ці філософи виходять з інтуїтивного сприймання феноменів, однак роблять різні висновки. Як показав досвід самого Гуссерля і його послідовників, на шляху інтуїтивного аналізу феноменів не можна не тільки побудувати строгої філософії, а й дійти взаєморозуміння.

Із сказаного випливає, що філософія не позбавляється суб'єктивізму тоді, коли за вихідний принцип приймається феномен в інтуїтивній інтерпретації (гуссерлівська традиція). Виділення як первинних тих чи інших феноменів залежить від смаку мислителя. Та це й не дивно, оскільки історичний і суспільно-практичний характер процесу пізнання (людської свідомості взагалі) виявляється у феноменологічному напрямі лише приховано у формі згорнутих результатів пізнання, сталих структур свідомості, які й розглядаються під виглядом феноменів.

Отже, історико-філософський аналіз показує, що поняття «феномен» нерідко відрізняється від явища.

Яка ж реальна проблема криється за цим розрізненням явища і феномена? Справа, на наш погляд, полягає в тому, що різноманітні форми і рівні свідомості (буденна свідомість, філософія, наука, мораль, мистецтво та ін.) мають дещо різні установки на світ, у кожній з них предмети дійсності «репрезентуються» по-різному. Роздвоєння чуттєвого світу на явище і сутність властиве пізнавальному відношенню до світу, яке характерне переважно для філософії і науки. В інших же формах свідомості воно відіграє другорядну роль; предмет дається свідомості в них цілісно, нероздвоєно. Це характерно, наприклад, для художнього, оцінного, практичного сприймання світу. Так, у грі фарб заходу сонця вчений шукає фізичні причини, що породили це явище. Художник же милується ним як самістю. Проте навіть у самій сфері наукового мислення, як це засвідчує проблема феноменологічного опису у фізиці, рух від явища до сутності (пояснення) не є єдино можливим опосередком пізнання⁸.

Отже, проблема, яку намагалася з'ясувати буржуазна філософія, протиставляючи феномен і явище, полягає в намаганні з'ясувати те, з якого відношення до світу слід починати філософію: з пізнавально-наукового чи позанаукового. Розв'язати ж цю проблему буржуазна філософія не змогла.

Світ, в якому ми живемо, це світ нашої практичної діяльності. У практичному житті ми ставимось до навколишньої природи як до кладової наших знарядь, даємо різним явищам значення відповідно до своїх суб'єктивних (людських) потреб: зоряне небо виступає як засіб орієнтації і як засіб складання гороскопів, ріка — як засіб сполу-

⁸ Виходячи з цього, вважаємо неправомірним ототожнювати явище і феномен, яке часто подибуємо в нашій літературі. Так, «Філософская энциклопедия» визначає феномен як явище на відміну від його основи, або суті як ноумена (див. т. 5, стор. 313). Але не зрозуміло, для чого поряд з категорією явища вживати феномен, якщо вони тотожні за змістом. Звичайно, діло не в самих термінах. Можна і «явище» вживати у значенні феномена, тоді воно матиме дещо своєрідний відтінок: явище, явлене як таке, без посилання на сутність. Однак у нашій літературі явище розглядається лише через співвідношення з сутністю.

чення, отримання дешевої енергії і риби тощо. Практичні визначення предметів як засобів лежать в основі пізнання світу людиною. Так, хоч якими об'єктивно незалежними від нас є далекі космічні тіла, в основі їх вивчення лежать людські, земні інтереси.

Пізнавально-теоретичному відношенню до світу передують буденне світосприймання, в якому відсутня роздвоєність на суб'єкт і об'єкт. Воно, як і інші форми свідомості, соціально зумовлене, залежить від певної епохи, культури, цивілізації. Це стихійно сформоване, соціально зумовлене світосприймання, в якому «злиті» суб'єкт (історична свідомість людства певної епохи) і об'єкт — «речі в собі», природа як така передують науково-теоретичному освоєнню дійсності.

Для ідеаліста-феноменолога суб'єктом пізнання є зрештою окремий індивід. А перед окремим індивідом світ постає не як гола речовинність (речі в собі), а як соціально зумовлені практичні визначення предметів. На цьому і спекулює феноменологія, доходячи ідеалістичного висновку, нібито суб'єкт має справу з феноменами, з визначеннями речей, а не речами в собі.

Наукове розуміння цієї проблеми можливе лише на ґрунті марксистсько-ленінської методології. Як відомо, марксизм-ленізм вважає суб'єктом пізнання суспільство в його історичному розвитку, визнає історично-практичну зумовленість форм світосприймання. До того ж, марксизм не обмежується лише цим визнанням, а дає ключ до розуміння соціальної зумовленості світосприймання, ставить їх аналіз на єдину можливу наукову основу, вказуючи на виробничо-практичну, економічну діяльність суспільства як на вирішальну силу, що визначає певний тип світорозуміння і його еволюцію.

Термін «феномен», якщо його відрізнити від «явища», фіксує насамперед практичне, оцінне і т. ін. ставлення до предмета. Феномену надають значення (зоряне небо як орієнтир), а за явищем шукають сутність. Ми живемо в світі, сповненому практичних, естетичних та інших визначень предметів, кожна річ для нас щось означає, про щось говорить. Ці визначення мають історичний характер. В різні епохи, відповідно до рівня матеріальної практики, люди по-різному «визначають» світ — «населюють» його богами, зводять до простого механізму тощо.

Однак чи доволіно суб'єкт надає значення феноменам, як то твердять Гуссерль і його послідовники? Чи існує якийсь раз і назавжди заданий спосіб конституювання значень феноменів, який Гуссерль намагається відшукати у «трансцендентальній свідомості», Хайдеггер — в людській екзистенції, Шелер — в апіорній структурі чуттєвості? Приміром, зоряне небо може бути й не бути засобом просторової орієнтації людей, картиною заходу сонця можна милуватись, а можна її вивчати та ін. Здається, феномени набирають свого значення лише від суб'єкта. Та насправді це не так. Суб'єкт не здатний зробити золото засобом просторової орієнтації, а зоряне небо — засобом обміну товарів. Джерелом визначення речі в собі для певної епохи, певного рівня розвитку людства виступає суспільна практика.

Підкреслимо, що практичні визначення, на яких зрештою виростає наука, більш-менш однозначні (небо було засобом орієнтації для мореплавців усіх часів), тоді як естетичні, моральні та інші культурно-ідеологічні критерії змінюються від епохи до епохи. Окремому індивідові вони наперед задані як естетичні смаки, моральні норми, політичні переконання тощо.

Розглянуті нами тлумачення феномена показують обмеженість філософських концепцій, для яких він є вихідним пунктом. Виходити з феномена — означає абсолютизувати або чуттєве споглядання індиві-

да (емпіричний феноменалізм) або форми споглядання певної епохи (Кант і інтуїтивний феноменологізм).

Марксизм-ленінізм долає обмеженості феноменалізму та феноменологізму, тому що він з'ясовує суспільно-історичну, практичну зумовленість як індивідуального світосприймання, так і форм світосприймання певної епохи. Суспільно-історична практика є основою, початком і вихідним принципом пізнання як соціального явища, вона дає ключ до наукового розуміння процесу пізнання і виступає методологічним засобом критики його ідеалістичних перекручень.

* * *

В современной буржуазной философии широко распространены спекуляции вокруг понятия «феномен» (феноменализм, феноменология). Описание феноменов, к которому сводится задача философии, противопоставляется дискурсивному мышлению, которое движется от явления к сущности.

Разграничение феномена и явления четко прослеживается уже в философии Канта, который, с одной стороны противопоставляет феномены и ноумены, с другой — в сфере самих феноменов — явление и опыт (сущность). Попытки эмпирического феноменализма (Беркли), Юм, махисты, неопозитивисты) положить в основу процесса познания феномены (чувственные факты сознания) оказались несостоятельными, поскольку такой подход не учитывает общественно-исторической обусловленности чувственных феноменов. Гуссерль и экзистенциалисты интерпретируют феномен как первичную интуитивную данность, в которой снято противопоставление субъективного и объективного. Принимая в качестве субъекта познания отдельного индивида, феноменологизм, как в свое время и Кант, сводит социальную обусловленность познания к априорным формам.

Марксизм-ленинизм, осознавая общественно-практическую обусловленность как индивидуального мирозерцания, так и форм мирозерцания определенной эпохи, преодолевает ограниченности феноменализма и феноменологии, полагая в качестве основы, начала и исходного принципа познания общественную практику.

Науково-технічна революція і формування нової людини

*Круглий стіл журналів «Вопросы философии»
і «Філософська думка» **

Цій темі було присвячено засідання Круглого столу, організованого журналом «Вопросы философии», Інститутом філософії АН УРСР і журналом «Філософська думка», що відбулося в Києві 8—9 квітня 1975 року. В його роботі, крім співробітників Інституту філософії АН УРСР, взяли участь провідні спеціалісти в галузі суспільних, природничих і технічних наук, знатні робітники, вчителі, працівники партійних, державних та громадських організацій. З вітальним словом до учасників Круглого столу від імені колективу Інституту філософії звернувся його директор член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук. Головний редактор журналу «Вопросы философии» доктор філософських наук І. Т. Фролов розповів присутнім про традиції і форми проведення Круглих столів, що склалися в журналі «Вопросы философии».

Актуальні завдання дослідження проблеми «Науково-технічна революція і формування нової людини» визначив у своєму виступі завідуючий відділом науки і учбових закладів Центрального Комітету Компартії України кандидат філософських наук Ф. М. Рудич. Він наголосив, що значущість проблем, винесених на обговорення учасників Круглого столу, відзначена в рішеннях XXIV з'їзду партії, постановах Центрального Комітету КПРС, у доповідях і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева та в інших партійних документах. Зустрічі вчених різних галузей знання мають велике значення, оскільки дають можливість всебічно обговорити актуальні проблеми науки й практики комуністичного будівництва та накреслити шляхи їх розв'язання.

Комуністична партія Радянського Союзу приділяє величезну увагу розвитку марксистсько-ленінської теорії, формуванню наукового світогляду трудящих, посиленню ідеологічного впливу на процеси суспільного життя. Ці питання постійно перебувають і в полі зору партійної організації нашої республіки, зазначив Ф. М. Рудич. Так, травневий (1974 р.) Пленум ЦК Компартії України всебічно проаналізував стан ідеологічної роботи, накреслив шляхи її вдосконалення; в республіці створені сприятливі умови для плідної діяльності вчених природничо-наукового і гуманітарного профілю, що дозволяє їм вийти на передові рубежі сучасного наукового пізнання.

Перед ученими стоїть завдання виробити струнку, науково обгрунтовану систему впливу на процеси виховання, їх прогнозування, глибо-

* Розгорнуті виступи учасників Круглого столу вміщуватимуться в наступних номерах нашого журналу. В цьому номері подаємо скорочений звіт про засідання Круглого столу.

ко вивчати суопільну та індивідуальну свідомість людини, виробляти засоби цілеспрямованого впливу на різні категорії трудящих.

Науково-технічна революція, підкреслив Ф. М. Рудич, ускладнює соціальну практику, робить її надзвичайно багатогранною. За таких умов дослідження теоретичних проблем комуністичного світогляду потребує комплексного підходу з максимальним використанням досягнень суспільних, природничих і технічних наук на основі марксистсько-ленінської методології.

Ф. М. Рудич зосередив увагу присутніх на конкретній потребі вивчати процеси становлення комуністичної свідомості, досліджувати механізми соціалізації особи в розвинутому соціалістичному суспільстві. Він підкреслив, що теоретичний аналіз проблем людини має проводитись з урахуванням конкретної соціально-класової специфіки. Тільки такий підхід гарантує від зміщення у бік абстрактного антропологізму, на якому паразитує сучасний філософський ревізіонізм.

Творчі зусилля вчених-суспільствознавців слід спрямувати на те, щоб всебічно вивчати зростаючий вплив робітничого класу на усі сторони суспільного життя і насамперед на світогляд, морально-політичні і соціально-психологічні якості трудящих, виховувати в них непримиренне ставлення до буржуазно-націоналістичної ідеології, приватно-власницької психології та моралі, розкривати роль праці у збагаченні духовного світу радянської людини, розквіті її природних і творчих здібностей. Ще мало досліджені й шляхи перетворення виробничих колективів на могутні важелі формування особи комуністичного типу, потребують більшої уваги проблеми трудового виховання молоді.

Проблема людини, зазначив Ф. М. Рудич, здавна є фокусом гострих зіткнень двох світових ідеологій — соціалістичної і буржуазної. Численні буржуазні та ревізіоністські концепції людини спрямовані на те, щоб приховати справжні причини дегуманізації і відчуження особи за умов капіталізму, а їхні спекуляції на даних спеціальних наук, за допомогою яких вони намагаються довести домінуючу роль біологічного в житті людини, свідчать про їх методологічну неспроможність і апологетичну сутність.

Радянські вчені гостро критикують антикомуністичні доктрини і концепції. Щоб підвищити дієвість цієї критики, слід і далі зміцнювати союз природодослідників і суспільствознавців. Важливе значення має своєчасність і аргументованість критики політичних і соціально-економічних доктрин імперіалізму і їх ревізіоністських модифікацій.

Теоретичне розв'язання питань формування нової людини, говорить на закінчення Ф. М. Рудич, справляє величезний вплив на прискорення темпів розвитку науки і техніки, сприяє органічному поєднанню досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичного ладу, виконання величезних накреслень ХХІV з'їзду КПКРС.

Директор Інституту філософії АН УРСР член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук вказав на те, що соціальну сутність науково-технічної революції становить переворот у продуктивних силах суспільства. Принципи теоретичного аналізу становлення продуктивних сил комуністичної суопільно-економічної формації містяться в Марксовій теорії революції у продуктивних силах суспільства, розробленій ним на основі вивчення перевороту у промисловості кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст.

Революціям у продуктивних силах, підкреслив В. І. Шинкарук, (К. Маркс назвав їх технологічними революціями) завжди передували формування і розвиток нових виробничих відносин, що виникали на основі накопичення революційних елементів у старих продуктивних силах і підготовляли переворот у технології суспільного виробництва.

Так було, наприклад, при переході від мануфактурного капіталізму до промислового, коли технологічній революції передувало формування буржуазних виробничих відносин. І сучасна науково-технічна революція за умов капіталізму готує тільки матеріально-технічні передумови виникнення нових продуктивних сил, нагромаджує революційні елементи для перевороту, який може здійснитися лише внаслідок заміни капіталістичних виробничих відносин на соціалістичні.

За марксизмом, головною продуктивною силою є людина, яка здійснює матеріальне виробництво, з розвитком якого змінюється лише її місце в системі цього виробництва.

Проте людина не завжди посідала визначальне місце у виробництві. Промисловий переворот кінця XVIII — початку XIX ст., з яким пов'язане становлення матеріально-технічної бази капіталізму, перетворив людську діяльність на діяльність по обслуговуванню машин, надав їй службового характеру. Отже, якщо розглядати сучасну науково-технічну революцію як новий переворот у продуктивних силах, зазначає В. І. Шинкарук, то ми мусимо ототожнювати її з тими процесами, завдяки яким людська праця перетворюється з діяльності по обслуговуванню машин на діяльність по управлінню машинами і контролю за їх роботою.

Здійснення цього перевороту уможлиблюється автоматизацією суспільного виробництва, виникненням технічних систем, що забезпечують автоматичне управління виробничими циклами. Процес автоматизації у тих його формах, в яких відбувається становлення нових продуктивних сил, здійснюється за умов механізації, яка ще далека від завершення. А це означає, що у розвиткові продуктивних сил відбувається взаємодія двох процесів — становлення нових продуктивних сил і розвитку тих продуктивних сил, що базуються на звичайній механічній технології, яка замінює ручну працю машинною. І цей останній процес буде економічно необхідним ще досить привалий час. Усвідомлення цього факту, каже В. І. Шинкарук, має принципове значення. Адже люди, зайняті у суспільному виробництві, повинні розвивати продуктивні сили, засновані на механічній технології, і водночас включатися у виробництво з принципово новою технологією, ставати суб'єктом нових продуктивних сил. На практиці ця суперечність розв'язується шляхом підвищення загального і спеціального освітнього рівня робочої сили.

Поняття «нова людина як всебічно розвинена особа» має конкретно-історичний характер, що визначається двома особливостями: по-перше, здатністю бути суб'єктом нових продуктивних сил, по-друге, здатністю бути носієм і суб'єктом комуністичних суспільних відносин. Ці здатності перебувають у діалектичній єдності, взаємозумовлюють одна одну, переходять одна в одну.

Бути суб'єктом нових продуктивних сил означає не лише відповідати усім вимогам комплексно-автоматизованого виробництва, а й мати високу моральну свідомість, бути зацікавленим у праці як сфері прикладення творчих здібностей та індивідуальних обдаровань, як потребі в творчій самореалізації особистості. Отже, суб'єкт нових продуктивних сил виступає і як носій комуністичного ставлення до праці, і як суб'єкт комуністичних суспільних відносин.

Нова людина формується, так би мовити, на двох рівнях: в процесі комуністичного виховання підростаючого покоління і в процесі розвитку суспільного виробництва, поступового тереростання соціалістичних суспільних відносин у комуністичні. На другому рівні формування нової людини величезне значення набуває подолання суттєвої різниці між розумовою і фізичною, сільськогосподарською і індустрі-

альною працею, між містом і селом, стирання класових відмінностей і становлення соціальної однорідності суспільства, домінуючою класовою базою якої є робітничий клас, його колективістські форми діяльності, мораль і світогляд.

Переваги соціалістичної суспільної організації створюють сприятливі умови для прискореного розвитку й повного використання досягнень науки і техніки, зокрема, для всебічного розвитку особи, роль якої в системі «людина-техніка» невпинно зростає.

Віце-президент АН УРСР, директор Інституту кібернетики АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці академік В. М. Глушков наголосив на тому, що в епоху науково-технічної революції нечувано зросла роль технічних засобів управління як народногосподарськими, так і соціальними процесами. Однак використання електронних обчислювальних машин з цією метою можливе лише за умови урахування і використання «людського чинника», тобто органічного поєднання величезних можливостей автоматичної обробки інформації і творчих здібностей людини (яку машина позбавляє рутинної праці). При цьому, зазначає академік В. М. Глушков, ефективність автоматизації управління значною мірою визначається тим, як нові можливості, що відкриваються нею, використовуються в політико-виховній роботі, в організації соціалістичного змагання, в системах матеріального стимулювання (оперативне нарахування зарплати і премій, обчислення збитків внаслідок поганої роботи того чи того працівника, синхронізація праці на різних ділянках виробництва, що не об'єднані конвейером). Однак, допомагаючи людині в швидкій підготовці різноманітних варіантів рішень, підкреслює В. М. Глушков, електронна обчислювальна машина зовсім не вивільнює його від прийняття рішень, а отже й від пов'язаної з цим відповідальності.

Важливим аспектом використання електронної обчислювальної техніки є створення систем прогнозування соціальних процесів (у тому числі й процесу виховання нової людини) і управління ними, заснованих на методі «колективного мозку». Суть цього методу полягає в тому, що соціальне явище, що досліджується, розглядається разом з багатьма іншими, які можуть так чи інакше вплинути на нього. Думки експертів про можливі тенденції розвитку цього явища під впливом тих чи тих чинників (ці думки можуть бути зовсім протилежними) вводяться в машину, об'єднуються нею. На цій основі машина прогнозує значення певних параметрів явища в певний момент часу. Розроблена методика, наголошує академік В. М. Глушков, дозволяє не тільки прогнозувати процес розвитку соціальних явищ, але й керувати ним. Коло експертів, що братимуть участь в оцінці соціальних процесів, весь час розширюватиметься і зрештою зможе охопити усіх, хто хоче і може вносити свій творчий вклад в соціальне управління на будь-якій ділянці життя сучасного суспільства. Цим створюються об'єктивні передумови для дальшої демократизації процесів суспільного управління.

Генеральний конструктор літаків академік АН УРСР О. К. Антонов присвятив свій виступ впливові організації і планування виробництва на формування комуністичного ставлення до праці. Сучасна система планування і показники, що застосовуються в ній, ще не завжди чітко орієнтують виробництво на прискорення науково-технічного прогресу, на підвищення ефективності та використання внутрішніх резервів, мало стимулюють моральну зацікавленість трудящих у результатах праці. Планування — це інструмент, який формує як відносини у процесі виробництва, так і ставлення до самого процесу виробництва. Застарілі показники планування не тільки не сприяють формуванню кому-

ністичного ставлення до праці, а, навпаки, призводять до того, що «інтереси виробництва», сприйняті неправильно, вступають у суперечність з внутрішніми установками працівника на результати власної діяльності, з його оцінками і критеріями ефективності виробничого процесу. Тому заміна показників планування, зазначив О. К. Антонов, становить не лише економічну проблему зростання ефективності виробництва, а й проблему соціальну, моральну.

Голова Ради по вивченню продуктивних сил Української РСР академік АН УРСР О. М. Алимов підкреслив, що економічна і соціальна сутність науково-технічної революції за соціалізму полягає в тому, що вона формує нові суспільні потреби і водночас створює умови для їх задоволення. Якщо підходити до проблеми підвищення життєвого рівня трудящих з погляду створення умов для всебічного гармонійного розвитку особи, то значної актуальності набуває питання про бюджет часу наших людей. Саме в ньому з найбільшою повнотою виявляється економічний аспект проблеми формування нової людини. Переваги соціалізму, доводить О. М. Алимов, поєднані з досягненнями науково-технічного прогресу, дозволяють цілеспрямовано формувати бюджет часу робітників, колгоспників, інтелігенції. При цьому слід мати на увазі, що навіть дуже високий рівень матеріального добробуту не компенсує того багатства, яке полягає в раціонально використовуваному вільному часі. Існують два шляхи збільшення вільного часу — скорочення робочого часу і поліпшення структури використання позаробочого часу, особливо шляхом зменшення його нерациональних витрат (домашня праця, витрати часу в сфері обслуговування, транспорту тощо). Між характером і змістом праці, які змінює науково-технічна революція, з одного боку, і духовними, культурними, творчими інтересами людини, з другого, є пряма залежність. Отже, між змістом праці й структурою, способом використання вільного часу простежується безпосередній взаємовплив, ще мало досліджений вченими. Врахування всіх цих моментів, підкреслив академік О. М. Алимов, дозволить в планах соціально-економічного розвитку підприємств, міст, регіонів тощо передбачити оптимальні умови для гармонійного розвитку особи.

Директор Інституту економіки промисловості АН УРСР член-кореспондент АН УРСР М. Г. Чумаченко (Донецьк) зазначив, що процес формування нової людини потребує здійснення великого комплексу заходів, а отже і його наукового програмування. Однією з форм такого програмування є планування соціального розвитку колективів у рамках довгострокових комплексних планів соціально-економічного розвитку міст або регіонів, які власне й спрямовані на формування нової людини. З огляду на це, плани соціально-економічного розвитку мають передбачити оптимальні параметри організації робочого і вільного часу трудящих. Щодо формування нової людини найбільший інтерес становить саме організація вільного часу людини, котрий, за висловом К. Маркса, і є показником багатства суспільства. Використання вільного часу для всебічного гармонійного розвитку особи можливе лише за наявності відповідної матеріально-технічної бази. Лише при цьому людина, що має вільний час, може раціонально, в користь для себе і суспільства, розпорядитися ним. Отже, кількість вільного часу повинна відповідати певному рівневі продуктивних сил.

Науково-технічна революція дедалі більше перетворює працю на науковий процес. Значення «людського чинника» в матеріальному виробництві невпинно зростає. Неодмінними рисами працівника за соціалізмом стають не лише високі професійні якості, а й його загальнокультурний і моральний розвиток, соціальна активність, політична сві-

домість. Цим, зокрема, й зумовлюється нагальна потреба в науковому програмуванні процесу формування нової людини.

Ректор Вищої партійної школи при ЦК Компартії України доктор економічних наук В. І. Загородній відзначив, що невід'ємною частиною процесу формування нової людини є виховання комуністичного ставлення до праці. Могутнім засобом такого виховання є послідовне дотримання соціалістичного принципу розподілу за працею, а отже, й здійснення принципу всезагальності праці. Соціалістичний принцип розподілу виховує в усіх членів суспільства розуміння необхідності працювати найбільш ефективно, найбільш продуктивно. Це стимулює трудящих підвищувати свої знання, кваліфікацію, докладати усіх зусиль, щоб якнайповніше використати можливості, що створюються соціалістичним суспільством, для власного всебічного розвитку. Виховна роль соціалістичного принципу розподілу тим більша, чим суворіше дотримуються його вимоги щодо відповідності оплати праці її кількості й якості, чим краще поєднуються матеріальне й моральне стимулювання, заохочуються сумлінні й караються нерадиві працівники. В. І. Загородній підкреслив, що цей принцип має велике значення для виховання розумних потреб людини.

Проблемі виховання розумних потреб людини присвятив свій виступ заступник головного редактора журналу «Комуніст України» кандидат філософських наук І. В. Попович. Зростання добробуту народу, зазначив він, Комуністична партія розглядає як одну із вирішальних умов всебічного розвитку здібностей і творчої активності радянських людей. Але самого лише створення матеріальних і духовних цінностей недостатньо для того, щоб забезпечити цей розвиток. Не менш важливо сформувати в людини прагнення та вміння раціонально розпорядитися матеріальним і духовним багатством в інтересах власного вдосконалення, а отже — й в інтересах суспільства. Розумні потреби, вважає І. В. Попович, — це ті, які відповідають рівневі суспільного виробництва і культури. Вони мають конкретно-історичне визначення і, крім того, повинні бути сумірними з реальною участю особи в суспільно-корисній праці. Таке їх розуміння не має нічого спільного із буржуазною психологією «споживацтва». У формуванні розумних потреб людини велику роль відіграють засоби масової інформації і пропаганди, мистецтва і літератури, школа і сім'я.

Заступник академіка-секретаря Відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР доктор економічних наук Ю. М. Пахомов зазначив, що за умов науково-технічної революції швидко посилюється і структурно укладноється вплив соціалістичних виробничих відносин на процеси всебічного розвитку особи, які наповнюються новим соціальним змістом, зумовленим посиленням матеріальної заінтересованості робітників у зміні праці, в творчій новаторській діяльності, появою нових форм залучення працівників до управління виробництвом, виникненням стимулів раціонального відбору первинними виробничими осередками оптимальних варіантів техніки, технології, наукових розробок, робочої сили, економічних рішень тощо. За умов науково-технічної революції дедалі більшого значення в нашому суспільстві набувають високі соціальні мотиви праці. У цьому зв'язку особливо важливим є адекватне відображення в системі господарчого механізму об'єктивно зумовленої інтеграції власне економічних і соціальних процесів (тих, що не зливаються з економічними). Цілеспрямоване надання сукупності господарчих форм функцій активного впливу на всебічний розвиток особи шляхом створення сприятливого соціального клімату в колективі є істотним моментом у вдосконаленні всієї системи виробничих відносин.

Заступник академіка-секретаря Відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР доктор філософських наук В. І. Куценко зазначив, що питання формування нової людини тісно пов'язане з проблемою соціалістичного способу життя. Спосіб життєдіяльності суспільства справляє визначальний вплив на життя, поведінку і розвиток індивідів. Цей вплив здійснюється через окладну систему суспільних регуляторів, серед яких — форми суспільного виробництва і праці, розподілу і споживання матеріальних і культурних благ, соціально-політична структура суспільства, система ідеологічного впливу класу, що стоїть при владі, на широкі маси населення, сімейно-побутові відносини і т. д. Науковий аналіз умов і форм впливу соціального середовища на формування і розвиток особи є важливою передумовою дослідження проблем виховання людини комуністичного суспільства. Такий аналіз необхідний для пояснення істотних атрибутів і характеристик способу життя суспільства, тобто у дослідженні закономірностей і принципів економічних, соціально-класових, політичних та ідеологічних основ становлення, функціонування і розвитку способу життя суспільства, форм його організації, впливу на хід світових подій і розвиток особи. Дослідження таких закономірностей, принципів, основ, форм та інших атрибутів суспільства дозволить глибше виявити воевітньо-історичні переваги соціалістичного способу життя перед капіталістичним. В. І. Куценко охарактеризував спосіб життя як притаманний певним, конкретно-історичним умовам існування, діяльності і розвитку людей, взаємодії інституціональних та індивідуальних форм їх життя. Всебічне дослідження поняття способу життя, поглиблення його експлікації, обґрунтування його категоріального, загально-соціологічного статусу сприятимуть дальшому, фундаментальному дослідженню закономірностей формування нової людини.

Старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР кандидат філософських наук В. О. Тихонович у своєму виступі відзначив, що проблема способу життя є проблемою людини, людської особистості, формування і вдосконалення нової людини. Вона тісно пов'язана з проблемою обґрунтування кінцевої мети розвитку соціалістичного суспільства — створення умов для вільного, всебічного розвитку особи. Цілепрямоване формування гармонійно розвиненої людини можливе не інакше, як через соціальне регулювання умов і форм її повсякденної життєдіяльності, тобто через соціальне регулювання її способу життя. Велика перспектива відкривається, зокрема, перед соціальним плануванням і прогнозуванням способу життя різних соціальних груп суспільства і різних територіальних атломерацій. За умов, коли соціальний аспект народногосподарського планування набуває все більшого значення, соціальне планування розвитку і вдосконалення соціалістичного способу життя здатне інтегрувати в собі найважливіші соціальні цілі нашого суспільства, подаючи їх в єдиному «фокусі» — соціалістичній особистості.

Завідувач відділом філософських проблем психології Інституту філософії АН УРСР доктор філософських наук Л. В. Сохань присвятила свій виступ питанням якості життя, зокрема духовно-психологічному і моральному станові суспільства. У буржуазній науці якість життя характеризується через критерії опоживацтва та речових відносин, тоді як марксистки включають сюди характеристики умов соціальної життєдіяльності людини (економічних, соціально-політичних, культурно-ідеологічних, санітарно-гігієнічних, екологічних тощо), якісні параметри способу життєдіяльності і людини, як суб'єкта цієї життєдіяльності, ступінь задоволеності особи умовами свого життя, способом своєї життєдіяльності і собою.

Питання про формування нової, всебічно розвиненої людини, відзначив у своєму виступі завідуючий відділом редакції журналу «Філософська думка» кандидат філософських наук М. Ф. Тарасенко, тісно пов'язане з питанням про суспільний поділ праці. Умови праці за соціалізму — це результат всесвітньо-історичного розвитку суспільної практики, результат організації виробництва на новій соціальній, економічній, науково-технічній і культурній основі відповідно до здібностей і потреб людини, переростання праці у вищу потребу людини — працю за покликанням. Комуністичний принцип розподілу праці за потребами і здібностями людини означає не ліквідацію поділу праці взагалі, а лише того характеру суспільних умов життєдіяльності людини, за якого можлива невідповідність змісту і форми праці (частково або повністю) схильностям і здібностям людини, він потребує насамперед поступального розвитку усупільнених форм колективної праці (науки, техніки, мистецтва і т. д.), усунення відмінностей між розумовою і фізичною працею, творчою і стандартизованою.

Завідуючий відділом теорії наукового комунізму Інституту філософії АН УРСР доктор філософських наук В. А. Буслинський вважає, що однією з визначальних рис нової людини є комуністичне ставлення до праці. За соціалізму праця — це найвищий вияв способу життя, єдина сфера самоутвердження особи. Зазначивши, що процес формування комуністичного ставлення до праці пов'язаний, з одного боку, з комуністичними виробничими відносинами комуністичної суспільно-економічної формації і, з другого боку, з її надбудовою, В. А. Буслинський виділив соціально-економічний, ідейно-політичний, морально-етичний і соціально-психологічний аспекти даної проблеми і визначив зміст і місце кожного з цих аспектів в процесі виховання у трудящих комуністичного ставлення до праці. Він підкреслив, що сучасний рух за комуністичну працю — це новий етап у розвитку соціалістичного змагання на шляху переростання його в комуністичне.

Завідуючий кафедрою філософії АН УРСР доктор філософських наук М. О. Парнюк схарактеризував потреби, цілі і засоби як визначальні чинники людської діяльності. З огляду на це, важливою ділянкою комуністичного виховання особи, розвитку різноманітних здібностей людини є формування культури споживання, поєднання системи потреб і комуністичних переконань. М. О. Парнюк показав також роль соціальних інтересів у житті суспільства, необхідність виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, наголосив на величезному значенні опанування ними марксистсько-ленінської теорії.

Завідуюча лабораторією конкретно-соціологічних досліджень Харківського державного університету доктор філософських наук О. О. Якуба відзначила, що істотною рисою нової людини є її висока соціальна активність, велику роль у вихованні і розвитку якої відіграє виробничий колектив. Соціалістичний трудовий колектив — це не тільки виробнича ланка, а й надзвичайно важлива сфера соціального, політичного й духовного життя суспільства. Він залучає людину до виробничого процесу, а також до суспільної, політичної, духовної діяльності. Отже, виробничий колектив є суб'єктом формування соціально-активної особи. За умов науково-технічної революції, коли відбуваються значні соціальні зміни в структурі суспільства, великої актуальності набуває вивчення суспільної активності різних соціально-професійних груп. Ця активність пов'язана, передусім, як показали дослідження нашої лабораторії, зазначає О. О. Якуба, з характером праці і кваліфікацією робітників. У міру того, як збільшуються творчі можливості праці, поліпшуються її умови, зростає й ціннісна орієнтація на безпосередні форми участі в управлінні виробництвом.

Токар київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради УРСР В. П. Щербина розповів, що науково-технічна революція вимагає від сучасного робітника неухильного підвищення культурного, технічного і загальноосвітнього рівня. Адже нині, скажімо, безпосередня робота на верстаті забирає лише 50 процентів часу. Решта робочого часу йде на розрахунки, налагодження обладнання. Робітникові кінче потрібні знання алгебри, геометрії, тригонометрії. І на «Арсеналі» вчать тисячі робітників — у технікумі, у вузах, на різних курсах. Це яскравий приклад стирання граней між розумовою і фізичною працею, зазначає В. П. Щербина.

Робітники мають можливість реалізувати тут і свої творчі здібності. Між заводськими конструкторами, співробітниками науково-дослідних інститутів і робітниками існує тісний творчий зв'язок. Саме тому нові технічні й технологічні розробки на «Арсеналі» виконуються на високому науково-технічному рівні і швидко впроваджуються у виробництво.

Питанням класово-партійного підходу до проблеми формування особи за умов розвинутого соціалістичного суспільства присвятив свій виступ секретар Київського обкому Компартії України кандидат філософських наук О. С. Капто. Класово-партійний підхід — це надійний науковий метод дослідження соціальних проблем, у тому числі й проблем виховання, зазначив він. Будь-яка спроба підмінити класові, партійні критерії абстрактно-етичними, професійними та іншими є відходом від основних вимог наукового аналізу.

Головними чинниками, що визначають розвиток особи при соціалізмі, є об'єктивні умови, в яких він відбувається (вимоги до працівника, адекватні основним тенденціям соціально-економічного і науково-технічного прогресу), зміна місця працівника у виробництві і суспільстві внаслідок зростання його культурно-технічного рівня і, нарешті, формування нових ідейно-моральних мотивів трудової діяльності, що мають творчий характер. Усі класи і соціальні групи в СРСР об'єднані спільністю інтересів і мети, згуртовані узами ідейно-політичної єдності. Індивідуальна, групова діяльність виступає часткою всієї планомірної діяльності суспільства.

Класово-партійний підхід до виховання особи, говорить О. С. Капто, потребує наукового врахування і використання усіх можливостей впливу колективу на особу. Саме в колективі передусім здійснюється комуністичне виховання особи.

На всебічний розвиток всіх членів суспільства спрямована система народної освіти і підвищення кваліфікації кадрів. За умов розвинутого соціалізму, коли зростає суспільно-політична активність людини і її відповідальність за справи суспільства, зростає й значення комуністичного виховання, яке потребує наукового, класово-партійного керівництва. О. С. Капто сплився на конкретних завданнях, що стоять перед ідеологічними установами, вченими-суспільствознавцями в справі виховання людини комуністичного майбутнього.

Проблемам формування комуністичного світогляду було приділено велику увагу у виступах всіх учасників Круглого столу.

Формування наукового комуністичного світогляду в широких масах трудящих сприяє виробленню в них правильного розуміння дійсності, орієнтації людини в її суспільно-практичній перетворюючій діяльності, глибокому усвідомленню кожним революційно-перетворюючої місії робітничого класу, його місця у розвитку продуктивних сил і створенні комуністичних суспільних відносин, наголосив у своєму виступі декан філософського факультету Київського державного університету

доктор філософських наук П. С. Дишлевий. Роль філософів-марксистів у формуванні комуністичного світогляду, на думку П. С. Дишлевого, полягає, по-перше, у розробці на основі марксистсько-ленінської методології світоглядної проблематики та викритті буржуазних світоглядних концепцій і, по-друге, у розробці методологічних аспектів світоглядного виховання трудящих.

Про соціалізацію особи в соціалістичному суспільстві за умов науково-технічної революції йшлося у виступі директора Науково-дослідного інституту психології Міністерства освіти УРСР доктора філософських наук В. І. Войтка. Він зазначив, що психологи розрізняють два напрями процесу соціалізації особи: соціалізація свідомості і соціалізація діяльності, хоч насправді ці напрями тісно пов'язані. Перший — це засвоєння індивідом соціальних норм, цінностей, символів, установок, формування його ціннісної орієнтації. Другий полягає у засвоєнні індивідом форм і опосередкованих суспільної діяльності, насамперед трудової і громадської. Ці два напрями здійснюються відповідно через навчання і освіту, реальний трудовий процес, професійне та непрофесійне спілкування людей. Науково-технічна революція веде до зростання кількості щоденних контактів між людьми і зменшення їх тривалості (це стосується і спілкування з близькими та знайомими), що спричиняє емоційну диференціацію. Водночас науково-технічний прогрес активізує розумовий розвиток людей, завдяки чому підвищується і рівень емоційного розвитку особи.

Розвинуте соціалістичне суспільство, підкреслив В. І. Войтко, створює оптимальні умови для наукового управління процесом соціалізації особи, для того, щоб зробити його найсприятливішим для кожного індивіда.

Кандидат філософських наук В. І. Даниленко порушив питання про вплив критики і самокритики на формування нової людини. Критика і самокритика сприяють вихованню в особи високих громадянських якостей, комуністичного світогляду і моралі, виробляють здатність творчо оцінювати напромацаний досвід, виявляти і закріплювати те в ньому, що має ідеологічну дієвість і теоретико-практичну цінність. Об'єктом наукової критики, підкреслив В. І. Даниленко, виступають процеси і конкретні форми прояву суспільно-виробничої, суспільно-політичної діяльності, ідеї, теорії, наукові системи тощо. Наукова критика руйнує старі, усталені соціальні традиції, звичні естетичні цінності і спонукає людську думку до творчості. Вона виховує класову свідомість, формує здатність оцінювати суспільні явища з позицій прогресивного класу. За умов розвинутого соціалізму критика і самокритика є дієвим засобом поліпшення виховної та ідейно-політичної роботи, розвитку творчих здібностей трудящих, активізації соціально-політичного і духовного життя суспільства. Саме тому Комуністична партія надає критиці і самокритиці величезного значення.

Доктор філософських наук І. Ф. Надольний у своєму виступі зазначив, що науково-технічний прогрес здійснює вплив на формування моральної свідомості людини опосередковано, через усю систему економічного і духовного життя суспільства, посилюючи вимоги до психологічного і морального обличчя особи. Діяльність людини під впливом науково-технічної революції стає все більш творчою, осмислювання нею процесів реального життя — глибшим, фундаментальнішим, хоч окремі події, епізоди, що швидко змінюють один одного, й залишаються поза її увагою. За таких умов зростає регулятивна функція моралі. Мірою розгортання науково-технічної революції і викликаних нею змін у суспільному житті змінюватимуться й моральні норми, які мають конкретно-історичний характер. Моральне виховання особи за умов бурхливого

розвитку науково-технічної революції, зауважив І. Ф. Надольний, не можна розглядати у відриві від соціально-політичної системи, комуністичних ідеалів тощо.

Складність і швидка змінюваність суспільних відносин і життєвих ситуацій, за яких людина повинна приймати самостійне рішення, розширення кола соціальних ролей, а отже — й соціальної відповідальності людей — усе це адекватно може відображуватись лише в теоретичному світогляді, підкреслено у виступі старшого наукового співробітника Інституту філософії АН УРСР кандидата філософських наук О. І. Яценка. Комуністичний ідеал гармонійно розвиненої особи передбачає формування світоглядної установки на засвоєння індивідом усіх досягнень світової культури і розвиток усіх сутнісних сил людини — розуму, почуттів, волі. Слід пам'ятати при цьому, що людина не лише об'єкт виховання, а й суб'єкт самовиховання.

Висока світоглядна, моральна, естетична культура базується на діалектико-матеріалістичному принципі критичного зіставлення досягнутого з комуністичним ідеалом. Висока світоглядна культура особи несумісна з пережитками минулого, із упоживацьким ставленням до життя.

Поширений в спеціальній літературі підхід, згідно з яким проблема науково-технічного прогресу і особи вивчається лише в аспекті впливу революції на продуктивні сили, на розвиток людини, є неповним, зазначив заступник директора Інституту філософії АН УРСР кандидат філософських наук П. Ф. Йолон. Адже не тільки конкретно-історичні умови суспільного життя людини, корінні соціальні зрушення, що відбуваються в суспільстві, впливають на формування особи, але й сам розвиток людини, зміни в її свідомості та мисленні, об'єктивуючись у різних формах суспільних відносин, стають особливого роду соціальною дійсністю, яка істотно позначається на ході науково-технічного прогресу, його характері та напрямі. «...Як саме суспільство виробляє людину як людину, так і вона виробляє суспільство»¹. Тому конче потрібно досліджувати й інший аспект проблеми, коли людина розглядається як свідомо діюча істота, що активно пізнає навколишній світ і умови свого суспільного буття, перетворює їх і при цьому змінює овою власну природу.

Відповідно до цього важливо дослідити закономірності злиття суб'єкта пізнання з суб'єктом діяльності, зміни існуючих і виникнення нових форм освоєння дійсності, розвитку самої свідомості суб'єкта в індивідуальному та суспільному розумінні, еволюції форм суспільної свідомості та її структури, формування нових способів і форм мислення, трансформації його категоріального ладу і пізнавальних принципів.

Завідуючий відділом Науково-дослідного інституту психології Міністерства освіти УРСР, дійсний член Академії педагогічних наук СРСР Г. С. Костюк спинився на особливостях процесу соціалізації особи за умов науково-технічної революції. Основний зміст цього процесу, підкреслив він, як і раніше, — в організованому навчанні та вихованні, у цілеспрямованому формуванні підростаючого покоління. Усе це ставить перед педагогічною наукою низку складних завдань, що потребують нагального розв'язання.

Мета шкільної освіти полягає не тільки в тому, щоб дати учням певний комплекс знань з усіх предметів шкільного курсу, а, головним чином, у тому, щоб сформувати в них уміння набувати ці знання і прагнення вчитись. Це завдання потребує вдосконалення всієї системи шкільної освіти, і насамперед — вдосконалення шкільних програм. Те-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 548.

оретична підготовка учнів, наголошує Г. С. Костюк, має полягати не в забезпеченні їх знаннями у формі невпорядкованого емпіричного матеріалу, а в озброєнні основними теоретичними положеннями, що входять до курсу шкільних дисциплін. Така організація шкільних програм дасть змогу підвищити ефективність процесу соціалізації молоді за умов науково-технічної революції та значно успішніше здійснювати виховання гармонійної, всебічно розвиненої особи.

У виступі завідуючого відділом Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР доктора філософських наук А. І. Уйомова йшлося про проблеми освіти, породжувані науково-технічною революцією. Вже нині ми маємо готувати молоду людину до життєдіяльності за таких умов, яких ще не існує. Виконати цю функцію може освіта. Система освіти повинна ефективніше формувати навички самостійного мислення й набування знань. Досягнення цієї ефективності А. І. Уйомов убачає не в збільшенні обсягу знань, що їх здобувають нині в школі, а передусім у введенні широкої програми логічної підготовки учнів, починаючи з першого класу. Логічна підготовка розвиває культуру мислення, що полегшує засвоєння будь-якого знання.

Отже, логіка, на думку А. І. Уйомова, повинна стати стрижнем усієї навчальної програми.

Професор кафедри діалектичного матеріалізму Київського державного університету доктор філософських наук В. О. Босенко відзначив, що одним із принципів формування всебічно розвиненої людини є висунутий К. Марксом принцип єдності інтелектуального, фізичного і політехнічного виховання особи. Якщо перші дві вимоги цієї триєдиної формули більш або менш успішно здійснюються, каже В. О. Босенко, то щодо політехнізму існує ще ряд нерозв'язаних проблем. Його інколи навіть неправильно тлумачать. Політехнізм — це не виховання працелюбності, не раннє навчання професії або кількох професій. За визначенням класиків марксизму-ленінізму, політехнізм — це система, в основі якої лежить вивчення техніки в різних її формах, в її розвитку в усіх її опосередкуваннях. Сюди входить і розгляд «природної технології» (К. Маркс), і технології матеріалів, і вивчення знарядь праці, енергетики, географічних умов розвитку виробництва, з'ясування впливу способів добування і обробки речовин і матеріалів на суспільні форми праці, і дія останніх на весь суспільний устрій. Політехнізм слід розглядати, згідно з Крупською, як об'єднаність з усіма галузями виробництва, пов'язаними між собою. Такий політехнізм потрібний не лише для профорієнтації учнів, а й для нормального розвитку кожної людини, для формування всебічно розвиненої особи комуністичної формації. Політехнічно вихована людина здатна переходити з однієї галузі виробництва до іншої залежно від потреб комуністичного суспільства і її власних уподобань.

Директор Богданівської середньої школи на Кіровоградщині Герой Соціалістичної Праці, заслужений вчитель УРСР, кандидат педагогічних наук І. Г. Ткаченко говорив, що сільська школа покликана виховувати молодь, здатну творчо використовувати у своїй трудовій діяльності новітні досягнення науки, техніки, технології і демонструвати зразки комуністичного ставлення до праці. Він визначив низку чинників, що сприяють успішному виконанню цього завдання. Науково-технічний прогрес спричинив різке зростання питомої ваги інженерно-технічної праці у сільськогосподарському виробництві, суттєве зближення сільськогосподарської науки і сільськогосподарського виробництва. Відбувається перетворення процесу виробництва, за висловом К. Маркса, з простого процесу праці на науковий процес. З огляду на це, наголосив І. Г. Ткаченко, все нове, що з'являється в соціалістичному сіль-

ському господарстві,— новітні досягнення науки, техніки, технології, культури, нові явища в галузі суспільних відносин,— повинно використовуватись у навчально-виховному процесі сільської школи. Тільки за цих умов школа зможе гідно виконувати завдання формування нової людини.

Велику увагу приділяли учасники Круглого столу проблемам інтернаціонального виховання радянських людей.

В процесі зближення соціалістичних націй величезне значення мають суб'єктивні чинники і насамперед діяльність Комуністичної партії, утвердження в свідомості людей марксистсько-ленінської ідеології, принципів соціалістичного інтернаціоналізму, дружби народів і радянського патріотизму, оказав у своєму виступі завідуючий відділом теоретичних проблем національних відносин і пролетарського інтернаціоналізму Інституту філософії АН УРСР доктор філософських наук В. Ю. Євдокименко. В умовах соціалізму зближення націй набуває загального характеру і охоплює всі сфери матеріального і духовного життя. На основі розвитку і зближення націй і народностей СРСР сформувалось нове духовне обличчя радянського народу як нової історичної спільності людей. Однією з характерних його рис є єдина інтернаціоналістська свідомість радянського народу. Однак ми не повинні забувати, що буржуазія намагається оживити і підтримати націоналістичні пережитки. Безкомпромісна боротьба з будь-якими виявами національної обмеженості є невід'ємною окладовою частиною комуністичного виховання.

Про те, як комсомольська організація республіки здійснює патріотичне та інтернаціональне виховання молоді розповів секретар ЦК ЛКСМУ Г. Д. Максименко. Широке коло питань теорії і практики патріотичного і інтернаціонального виховання, зазначив він, було, зокрема, розглянуто на республіканській науковій конференції, проведеної ЦК ЛКСМУ разом з Академією наук Української РСР. Система комсомольського політнавчання, засоби масової інформації, ленінські заліки, походи по місцях слави батьків, суспільно-політичні читання та інші засоби ідеологічного впливу на молодь використовуються для виховання юнаків і дівчат у дусі дружби і братерства народів СРСР та інших соціалістичних країн, високого розуміння свого інтернаціонального обов'язку. Ця робота, зауважив Г. Д. Максименко, проводилася б ще успішніше, якби вчені приділяли більше уваги теоретичній розробці проблем виховання патріотів-інтернаціоналістів, таких, скажімо, як специфіка різних категорій молоді, особливості класового виховання молоді, її участі в управлінні справами суспільства і держави, проблеми виробничого комсомольсько-молодіжного колективу та багато інших. За умови творчої співдружності учених і комсомолу, завершує свій виступ Г. Д. Максименко, справа патріотичного та інтернаціонального виховання молоді сягне ще вищого рівня.

Питанням впливу науково-технічного прогресу на формування атеїстичного світогляду присвятив свій виступ заступник директора Інституту філософії АН УРСР кандидат філософських наук О. С. Онисенко. Він зазначив, що світогляд і психологія віруючих зазнають істотних змін завдяки змінам у їхньому способі життя, викликаним соціалістичними соціальними перетвореннями і науково-технічною революцією.

Формування нової людини за умов розвинутого соціалістичного суспільства неможливе без дальшого поліпшення правового виховання трудящих, зазначив у своєму виступі заступник завідуючого відділом Інституту держави і права АН УРСР кандидат юридичних наук М. І. Козюбра. Престиж права у нашому суспільстві значною мі-

рою залежить від дальшого удосконалення законодавства, підвищення його наукової обґрунтованості, внутрішньої узгодженості і гармонійності, інакше кажучи, — від правотворчої діяльності, а також правозастосовчої практики державних органів. Проте це лише один бік проблеми формування поваги особи до права, зазначив М. І. Козюбра. Ефективність законодавства безпосередньо залежить від тієї суспільної атмосфери, того «правового клімату», в якому воно функціонує. Формування такого клімату здійснюється уоім устроєм нашого життя. Важлива роль у цьому процесі належить цілеспрямованому організованому правовому вихованню, яке не може зводитися лише до інформації про зміст нормативних актів, інакше кажучи, до правової освіти. Величезне значення для визначення рівня соціалістичної правосвідомості, правової культури промадян мають мотиви правомірної поведінки. Значну допомогу в їх дослідженні юристам могли б подати представники соціальної психології, педагогіки та інших наук. Головною метою правового виховання слід вважати виховання найбільш значущих соціальних мотивів правомірної поведінки, формування поваги до права, яка ґрунтується на переконаності особи у високих соціальних якостях правових норм.

Предметом спеціального обговорення учасників Круглого столу стала проблема «Науково-технічна революція і сучасна ідеологічна боротьба». На зв'язку науково-технічної революції з ідеологічною боротьбою, її змістом, формами і технічними можливостями наголосив завідуючий відділом Інституту історії АН УРСР член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепаков. Ці можливості нині небачено зросли в зв'язку з бурхливим розвитком засобів масової комунікації, що максимально наблизило об'єкт — мільярдні маси — до джерел ідеологічного впливу. Поряд з цим в капіталістичних країнах виникла справжня «індустрія думки» — величезні дослідницькі центри, фірми, корпорації, які з широким застосуванням ЕОМ продукують ідеї, розробки, рекомендації, призначені як для «внутрішнього вжитку», так і на «експорт». Що ж до змісту, то варто звернути увагу на відсутність якоїсь домінуючої в ідеологічному арсеналі імперіалізму концепції. Загальна ситуація в цьому розумінні характеризується «теоретичним плюралізмом», який покликаний дезорієнтувати суспільну свідомість. За такої ситуації важливо оперативнo і точно визначати ватомість і поширеність тієї чи іншої концепції. Так, скажімо, нині значно активізувалися «технофобські» течії — так звані неолуддити, що закликають до рішучого спримання науково-технічного прогресу. Як «техніцисти», так і «технофоби» виходять з самодостатнього домінуючого значення технології, що виключає соціальну активність людини. Саме так інтерпретують вони сучасну роль робітничого класу, який нібито внаслідок «інтеграції» в капіталістичну систему втратив свої авангардні позиції у світовому революційному процесі.

А. М. Шлепаков підкреслив важливість глибокої розробки якісних показників соціального розвитку, більш повного їх використання в нашому ідеологічному арсеналі, для того, щоб аргументовано розвінчати буржуазні тлумачення «якості життя».

Заступник головного редактора журналу «Філософська думка» кандидат філософських наук В. Г. Табачковський розглянув під кутом зору впливу науково-технічної революції на розвиток людини деякі питання критики сучасного буржуазного способу життя. Звертання до категорії «спосіб життя» під час критики буржуазної ідеології не-обхідне, на його думку, тому, що воно допомагає з'ясувати фетишистські механізми буржуазної й дрібно-буржуазної свідомості та ті маніпуляційні прийоми, які притаманні буржуазній ідеології. Адже саме змі-

щення акцентів з одних «індексів» способу життя на інші використовується буржуазними ідеологами для конструювання таких однобічних концепцій, як технократичні і технофобні, сцієнтистські й антисцієнтистські тощо. Існує тісний взаємозв'язок між тими негативними явищами, які посилюються внаслідок науково-технічного прогресу у буржуазному виробництві (дегуманізація, знеособлення) і в буржуазній культурі, яка раніше вважалася «віддушиною» для творчої самореалізації. Це підтверджує думку К. Маркса про те, що «капіталізм виникає із специфічного поділу праці, який «уражає індивіда у самій його життєвій основі».

Виконуючий обов'язки завідувачого кафедрою історії філософії Київського державного університету доктор філософських наук І. В. Бичко присвятив виступ викриттю реакційної суті буржуазних соціологічних концепцій особистості. Буржуазні ідеологи, зазначив він, всіляко прагнуть надати регресивним перетворенням у сучасному ідеологічному процесі капіталістичного світу вигляду «прогресивних змін», «наближення до науки» тощо. У своїх висновках і узагальненнях вони посилаються на зібраний за допомогою найсучасніших методик соціологічного дослідження «фактичний матеріал». Звичайно, при цьому саме тлумачення фактичного матеріалу здійснюється таким чином, що до уваги беруться лише ті дані про людську особистість, які стосуються переважно її природних (біологічних, фізіологічних, антропологічних та ін.) характеристик. Таке тлумачення має своїм світоглядним фундаментом позитивістський принцип зведення реальності до «фактично» (безпосередньо) даного. За такого розуміння реальності до ряду «справді реального» підносяться лише природні характеристики. Отже, людина в більшості сучасних буржуазних соціологічних концепцій виступає як певна сукупність однорідних (і тому таких, що легко «формалізуються», «математизуються») даних, які можна безпосередньо «спостерігати», «переживати» тощо. Зрозуміло, що все специфічно людське (суспільне) в людині випадає з поля зору позитивістськи орієнтованої буржуазної соціології. Згадана буржуазна тенденційність, зауважив І. В. Бичко, має цілком певне соціально-історичне коріння. Адже буржуазне суспільство, що виростає з феодального, уніфікує і стандартизує всі сторони виробничого, державно-політичного і культурного життя суспільства. Проте колективність, що складається внаслідок подібного буржуазного «вирівнювання в роді», виявляється (внаслідок антагоністичності буржуазних відносин) чимось зовнішнім щодо індивідів. Ось чому К. Маркс називав її «сурогатом колективності».

Доцент кафедри філософії Вищої партійної школи при ЦК Компартії України кандидат філософських наук В. С. Пазенок зазначив, що однією з тенденцій сучасної буржуазної етико-соціологічної думки є заперечення зв'язку між прогресом у науці і техніці та прогресом в моральному розвитку особи. Саме на цьому ґрунті народилася песимістична концепція «морального відставання» особи (В. Огборн, Г. Вагенлендер, К. Бринтон, Е. Брейсах, С. Холл). Згідно з цією концепцією спостерігається нерозв'язана антиномія «незмінної людської природи» і динамічного соціального середовища (індустріального суспільства). Буржуазні теоретики викривлено трактують ті суперечності, які виникають між оподіваннями, очікуваннями людини, пов'язаними з досягненнями науково-технічного прогресу, і реальним становищем особи, її конкретним статусом і суспільною роллю. Розглядаючи цей «крах експектацій» особи і його зв'язок з аморалізмом, буржуазні теоретики шукають вихід у різноманітних «соціотерапевтичних» акціях. Концепція «морального відставання особи», підкреслив В. С. Пазенок, є свідченням кризи ідеології імперіалізму, вираженням глибоких суперечнос-

тей між потребою гуманізації людських стосунків і несправедливими порядками буржуазного суспільства.

Заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС доктор економічних наук В. М. М а з у р відзначив, що у формуванні нової людини, її світогляду і високих моральних якостей все зростаючу роль відіграє теоретична та ідейно-виховна діяльність Комуністичної партії, складовою частиною якої виступає безкомпромісна боротьба проти буржуазної ідеології, реформізму та ревізіонізму. Ревізіоністська вульгаризація суті і соціальних наслідків НТР є зрештою системою поглядів, спрямованою проти марксизму-ленінізму. В концепціях типу «ринкового соціалізму» пропагуються дрібнобуржуазно-анархістські погляди, згідно з якими соціалізм начебто несумісний з державною формою суспільної власності. У концепціях типу «казарменого комунізму», що ігнорують необхідність формування відповідної матеріально-технічної бази соціалізму і комунізму, потреби і наслідки науково-технічної революції, людині відводиться роль «нержавіючого гвинтика», що функціонує в умовах зрівнялівки, нерозвинених запитів і задоволення лише мізерних потреб людей.

Досліджуючи вплив науково-технічної революції на процес всебічного розвитку особи в соціалістичному суспільстві, марксистсько-ленінська теорія і практика реального соціалізму незаперечно спростовують буржуазні та ревізіоністські спотворення соціалістичного способу життя.

Головний редактор журналу «Вопросы философии» доктор філософських наук І. Т. Ф р о л о в у заключному слові підкреслив необхідність комплексного підходу до вивчення проблеми «Науково-технічна революція і формування нової людини». Такий підхід значною мірою виявився, зокрема, у виступах учасників Круглого столу. Свідченням плідності його є те, що в ході обговорення багатьох питань, порушених на засіданні, було розкрито чимало нових аспектів проблеми формування нової людини, висловлені цінні пропозиції щодо способів її розв'язання.

У роботі Круглого столу взяли участь віце-президент АН УРСР академік І. К. Білодід, академік-секретар Відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР академік АН УРСР Б. М. Б а б і й, консультант журналу «Вопросы философии» В. І. В'юницький.

В. А. АЗАРХІН

Радянський спосіб життя і сучасна ідеологічна боротьба

Категорія способу життя привертає нині велику увагу багатьох дослідників. І це має свої причини. Розвинуте соціалістичне суспільство відкриває не бачені досі можливості для розвитку особи, а спосіб життя є саме тим поняттям, яке відображає найістотніші риси суспільно-економічної формації через їх прояв у повсякденній життєдіяльності індивідів. Особливо актуальна ця проблема у зв'язку з сучасною ідеологічною боротьбою, необхідністю протиставити буржуазному способowi життя, що його буржуазні ідеологи рекламують як взірць для усіх народів і часів, наш, соціалістичний спосіб життя, справді гідний людини.

Темі «Радянський спосіб життя і сучасна ідеологічна боротьба» був присвячений республіканський семінар лекторів, що відбувся 28—30 січня 1975 р. у м. Києві. Його організаторами були відділ пропаганди і агітації ЦК КП України, ЦК ЛКСМУ та правління товариства «Знання» УРСР.

Семінар викликав значний інтерес у науковців, пропагандистів, партійних працівників. У ньому взяли участь провідні вчені країни, які розглянули у своїх доповідях актуальні проблеми розвитку соціалістичного способу життя, його зміст, сутність, структуру, обговорили ряд теоретичних питань дальшого удосконалення соціалістичних суспільних відносин, підвищення матеріального добробуту і культурного рівня радянських людей, поліпшення побуту тощо.

У доповіді кандидата філософських наук В. Л. Лукеренка (Київ) «Теоретичні й методологічні питання пропаганди соціалістичного способу життя» останній розглядався як складне суспільне явище. Доповідач проаналізував соціально-економічні, політичні й культурні підвалини, основні ідейні та моральні принципи соціалістичного способу життя, який склався у нашій країні внаслідок докорінної перебудови всього укладу суспільного життя у процесі будівництва соціалізму. Як соціальний феномен, спосіб життя охоплює матеріальні і духовні явища громадського і особистого життя — від умов праці й розподілу матеріальних благ до культури поведінки й особистих стосунків. Структурними елементами цієї системи є насамперед праця, її соціальна роль і характер, організація побуту, форми використання вільного часу й задоволення матеріальних та культурних потреб. Важливий елемент способу життя становить громадсько-політична діяльність, участь людей у суспільно-політичному житті, управлінні громадськими справами. Спосіб життя включає в себе також рівень духовної культури, світогляд, ідейно-моральні, психологічні й естетичні установки

людини. Аналізуючи соціально-економічні, політичні й культурні підвалини соціалістичного способу життя, доповідач підкреслює, що виробничі відносини зрілого соціалізму є головним чинником, який визначає торжество соціалістичного способу життя. Велике значення для утвердження і дальшого розвитку соціалістичного способу життя мають розвиток соціалістичної демократії, колективізм, радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм.

Основним рисам і особливостям соціалістичного способу життя була присвячена доповідь доктора філософських наук Л. В. Сохань (Київ). Зокрема зазначалося, що основні принципи соціалістичного способу життя, його зміст, мета, структура всебічно розглядаються марксистсько-ленінською теорією, яка вперше визначила реальні шляхи побудови суспільства, де здійснюється повний і вільний розвиток кожного індивіда, забезпечується багатство і різноманітність всіх його життєвих проявів на основі гармонійного поєднання особистих і суспільних інтересів.

Доповідачка підкреслила, що спосіб життя — це не тільки діяльність людей, а й сукупність їх відносин. Спосіб життя соціалістичного суспільства, утвердження комуністичних ідеалів, поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичного ладу — усе це є реальною основою для формування нових відносин між людьми. Риси способу життя формуються всюди, у всіх соціальних структурах соціалістичного суспільства — в сім'ї, школі, у виробничих, учбових та інших колективах. В міру дальшого розвитку соціалістичного суспільства зростає роль трудових колективів як безпосереднього соціального середовища життєдіяльності людини, їхній вплив на становлення і розвиток соціалістичного способу життя.

З доповіддю «Праця — основа формування соціалістичного способу життя» виступив кандидат філософських наук Ф. М. Щербак (Ленінград). З загальносоціологічного погляду, зазначив він, праця становить не тільки фундаментальну основу життєдіяльності людини, а й основу становлення самої людини як суспільної істоти, є основним змістом життя. Ось чому так важливо дослідити форми конкретної життєдіяльності людей, які у сукупності становлять спосіб їх життя. За соціалізму праця соціально значуща, вона багато в чому визначає норми поведінки людей, слугує основою соціалістичного способу життя, стає головною сферою служіння суспільним інтересам. Однак не уся праця відповідає вимогам і запитам розвинутого соціалістичного суспільства. Тому потріб-но не тільки зафіксувати участь людини у

трудої діяльності, зазначив доповідач, а й дати їй праці відповідну оцінку, визначити, наскільки вона відповідає вимогам і нормам соціалістичного способу життя.

Кандидат філософських наук М. І. Дряхлов (Москва) у доповіді «Соціалістичний спосіб життя і науково-технічний прогрес» виділив чотири групи характеристик для розкриття сутності науково-технічної революції: а) суспільні потреби, які спричинили виникнення і розвиток НТР; б) зв'язок НТР з життєдіяльністю класів сучасного суспільства. Головною рушійною силою НТР є робітничий клас, а її суб'єктом — сукупний працівник, що влічає в себе поряд з робітничим класом, як ядром, також селянство і трудову інтелігенцію; в) виділення «субстанції» НТР — основної матеріальної сфери, «носія» цієї революції. За таку правлять продуктивні сили суспільства; г) зв'язок НТР із розвитком історичних форм праці.

На основі зазначених характеристик М. І. Дряхлов формує таке визначення НТР: науково-технічна революція — особливе суспільне явище, пов'язане з перетвореннями у структурі продуктивних сил та корінними зрушеннями у характері праці. Вона робить вплив на розвиток усіх соціальних процесів.

М. І. Дряхлов розглянув ряд проблем, пов'язаних з процесом дальшого розвитку соціалістичного способу життя в умовах НТР, основою якого є використання досягнень НТР для дальшої інтенсифікації суспільного виробництва.

Виступ доктора філософських наук М. В. Лашинної (Москва) був присвячений темі «Демократичні основи соціалістичного способу життя». Спинившись на аналізі таких елементів способу життя, як економічні і політичні відносини, М. В. Лашинна показала, що у виникненні і розвитку соціалістичного способу життя визначальну роль відіграла соціалістична економіка і політика. Значну увагу М. В. Лашинна приділила характеристичній соціалістичній демократії — демократії вищого типу, яка широко залучає трудящих до управління соціалістичним суспільством, забезпечує повсюдне здійснення прав і свобод громадян, поширює демократизм на всі сфери суспільного життя, являючи собою систему державних і громадських організацій, за допомогою яких реалізується висока суспільно-політична активність трудящих. М. В. Лашинна проаналізувала механізм впливу соціалістичної демократії на розвиток соціалістичного способу життя, якому органічно притаманна справжня демократичність і масовість.

У доповіді доктора філософських наук О. І. Холмогорова (Рига) «Інтернаціональне і національне в радянському способі життя» були проаналізовані такі питання: радянський народ — нова історична спільність людей, носій інтернаціонального і національного в соціалістичному способі життя; національне у способі життя радянських націй і народностей; розвиток

процесів інтернаціоналізації та утвердження інтернаціональних рис в способі життя радянських націй і народностей. Радянський народ, відзначив доповідач, — це інтернаціональна, міжнаціональна спільність людей, в рамках якої продовжують всебічно розвиватися більш ніж 100 націй, народностей і етнічних груп. Радянський народ — це органічна єдність інтернаціонального і національного. Така природа нашого народу безпосередньо впливає на весь спосіб життя, розвиток якого відбувається по шляху все більшої його інтернаціоналізації, що виявляється у всіх сферах способу життя радянських людей. У сфері матеріального виробництва, наприклад, це інтеграція економічних зусиль націй. Наслідком цієї інтеграції є виникнення єдиного народно-господарського комплексу в нашій країні. Інтернаціоналізація глибоко зачепила політичне життя націй і народностей, духовну культуру, побут, мову радянських людей тощо. Комуністична партія нашої країни на основі пізнання об'єктивних законів розвитку націй здійснює наукове управління процесом соціалістичної інтернаціоналізації, прокладає курс на дальше зближення і розквіт радянських націй.

Кандидат історичних наук О. А. Феофанов (Москва) у доповіді «Прийомні і методи буржуазної пропаганди способу життя» спинився на критиці феномену «соціологічної пропаганди», яка використовується буржуазними ідеологами як одна із форм реклами капіталістичного способу життя. Специфіка такої пропаганди полягає в тому, що вона намагається незримо пристосувати людину до капіталістичного устрою, прищепити їй індивідуалістське ставлення до проблем суспільного життя, сформувати у неї конформістські настрої, нав'язуючи їй поведінкові стандарти буржуазного суспільства. «Соціологічна пропаганда» діє на свідомість людини поступово, непомітно нав'язуючи їй такий спосіб мислення, який з часом може привести до переродження її світогляду. Вона подає американський спосіб життя як втілення ідеального способу життя, як еталон і зразок для всіх інших держав і народів. При цьому спосіб життя трактується ненауково, звужено, його критерії і норми зводяться до споживацького мінімуму. На думку буржуазних пропагандистів, спосіб життя визначається передусім рівнем споживання товарів, послуг, способом реалізації вільного часу. Такі критерії, як характер суспільних відносин, рівень духовного розвитку суспільства, його соціально-психологічний клімат, здебільшого повністю виключені з цього переліку. Саме тому пропаганда американського способу життя, зазначив доповідач, і приводить до наслідків, нерідко протилежних тим, на які чекали буржуазні пропагандисти.

З доповіддю «Прогнозування способу життя» виступив доктор історичних наук І. В. Бестужев-Лада (Москва). Він підкреслив, що за соціалізму розвиток способу життя піддається плануванню і управ-

лінню. Тому прогноз є не просто передбаченням майбутнього стану способу життя, а дослідженням перспектив його розвитку з метою наукового обґрунтування, оптимізації рішень і планів, що приймаються нині. Доповідач докладно проаналізував так зване пошукове прогнозування — екстраполяцію в майбутнє тенденцій, що спостерігаються сьогодні і розглядаються як стабільні. Мета цього виду прогнозування — виявлення і уточнення тих перспективних проблем, вирішення яких може починатися вже в наш час. Водночас провадиться і нормативне прогнозування — визначення способів оптимального розв'язання проблем за наперед заданими критеріями, цілями, нормами. Зіставлення даних пошукового і нормативного прогнозів дає змогу виробити оптимальні рекомендації для планування і управління розвитком соціалістичного способу життя.

І. В. Бестужев-Лада докладно спинився на визначенні деяких понять, що розкривають і конкретизують поняття способу життя і необхідні для наукового його прогнозування. Саме поняття «спосіб життя» він характеризував як інтегральне, тобто як таке, що узагальнює кілька вузких понять — «рівень життя» (кількісні показники економічного добробуту, фізіологічного комфорту тощо) і «якість життя» (якісні показники соціального добробуту, психологічного комфорту). За такого підходу доповнюючим є поняття «стиль життя» як соціально-психологічна категорія, що характеризує поведінку людей, і поняття «уклад життя» — економічна категорія, що визначає економічний лад суспільства загалом і його соціальних груп зокрема. У цьому зв'язку доповідач піддав критиці деякі буржуазні концепції протиставлення «якості життя» «рівню життя» та сучасні концепції буржуазних футурологів.

Для розробки пошукових і нормативних прогностичних моделей, мовив далі доповідач, необхідна базова, вихідна модель — сукупність якісних і кількісних показників способу життя. Якщо останній визначити як сукупність форм життєдіяльності індивідів, соціальних груп, суспільства загалом, взятих у їх єдності з умовами цієї життєдіяльності, то базова модель буде складатися з показників цілей, засобів, ресурсів і результатів за основними сторонами (блоками) способу життя, похідними від основних сфер життєдіяльності. Доповідач зазначив, що у секторі прогнозування Інституту соціологічних досліджень, який він представляв на семінарі, виділено 14 блоків, де розробляються конкретні прогнози для таких сфер: праця і робочий час, соціально-політичні відносини, національні відносини, матеріальний добробут, культура, народна освіта, ціннісні орієнтації, соціальне забезпечення і охорона здоров'я, житлове забезпечення, транспорт і зв'язок, побут і вільний час, шлюб і сім'я, охорона природного середовища, боротьба з антигромадськими вчинками.

І. В. Бестужев-Лада докладно проаналізував способи розв'язання найбільш актуальних проблем розвитку соціалістичного способу життя, показавши, яка велика роль у цій справі належить науковому передбаченню й управлінню.

У своєму виступі «Два світи — два способи життя» доктор філософських наук О. Д. Модржинська (Москва) зазначила, що необхідною передумовою пропаганди соціалістичного способу життя у його протиставленні капіталістичному є розгляд теоретико-методологічних питань самого поняття «спосіб життя». Такими питаннями, на думку О. Д. Модржинської, є по-перше, уточнення поняття «спосіб життя» і його логічної основи; по-друге, розкриття сутнісних рис способу життя; по-третє, дослідження проявів способу життя як загального, особливого і одиничного; і, по-четверте, виділення основних сфер способу життя, у яких втілюється його зміст.

Беручи за основу відоме формулювання основоположників марксизму з «Німецької ідеології», що певний спосіб життя — це певний спосіб діяльності даних індивідів, О. Д. Модржинська запропонувала таке визначення способу життя: спосіб життя — це багатогранне комплексне поняття, що відображає найбільш характерні для певної суспільно-економічної формації відносини і діяльність людей в основних сферах їх суспільного життя. Основною соціалістичного способу життя є: соціалістичний спосіб виробництва, соціалістичні виробничі відносини, соціалістична політична організація суспільства, наукова марксистсько-ленінська ідеологія і відповідний до них суб'єктивний чинник; за основу ж капіталістичного способу життя правлять капіталістичний спосіб виробництва з відповідними до нього політичною і ідеологічною надбудовою, а також суб'єктивний чинник з притаманними йому класовими антагонізмами.

Ці основи двох способів життя і визначають протилежність їхніх якісних рис. Соціалістичний спосіб життя характеризується такими якісними рисами, як: планові, організовані на наукових засадах і керовані Комуністичною партією відносини і діяльність людей у всіх сферах життя суспільства; ідейно-політична єдність, соціалістичний колективізм, взаємодопомога; інтернаціоналізм і соціалістичний патріотизм; широкий демократизм і гуманізм суспільного життя. Для капіталістичного характерні: хаотичність, безплановість; індивідуалізм, егоїзм, соціальні і ідейно-політичні антагонізми; націоналізм і расизм; антидемократизм і антигуманізм — риси, що зумовлюють реакційний характер капіталістичного способу життя.

Але, зазначила О. Д. Модржинська, цих головних показників ще недостатньо для конкретного наукового аналізу. Адже, крім загального, типового для даного способу життя, у ньому є й особливе, специфічне й індивідуальне, одиничне. Ці аспекти теж

треба враховувати. Крім того, для конкретного порівняння двох способів життя необхідний і конкретний аналіз способу життя людей у різних сферах суспільного життя. О. Д. Модржинська налічує сім таких основних сфер: виробничо-економічна; соціально-політична; сфера національних відносин; боротьба за мир і захист соціалістичної Вітчизни; сфера духовного життя; охорона здоров'я; сфера сім'ї і побуту.

Сучасна суспільна практика, зазначила доповідачка, переконливо демонструє повну перевагу соціалістичного способу життя над способом життя, поширеним у капіталістичних країнах.

З доповіддю «Соціальні проблеми побуту і вільного часу в світлі радянського способу життя» виступив кандидат економічних наук Л. А. Гордон (Москва). Який зміст самих понять «побут» та «вільний час» у їх співвідношенні з поняттям способу життя? Центральним моментом у способі життя, зазначив доповідач, є людська життєдіяльність у всій сукупності і різноманітності її проявів. Побут — широка сфера позавиробничого суспільного життя. До способу життя належить та частина побуту, яка виступає як побутова життєдіяльність. У самій побутовій життєдіяльності доповідач виділив дві складові: перша — це ті форми життєдіяльності, які є природно необхідними для підтримання життя людини; друга — це форми діяльності, якими індивіди займаються за своїм розсудом. Час, що відводиться цим заняттям, і є, власне, вільним часом, у тому розумінні, в якому вживав це поняття К. Маркс — час, яким можна розпоряджатись. Доповідач підкреслив, що хоча побут є вторинним у відношенні до способу життя, це не означає, що ця сфера суспільного життя — другорядна. За розвинутого соціалізму значення побуту і вільного часу для всебічного розвитку особи, для кращої організації її життя надзвичайно велике. Тому удосконалення побуту і використання вільного часу за соціалізму виступає як важливе завдання суспільного розвитку. Рациональне використання вільного часу і висока культура побуту є неодмінними умовами розв'язання соціально-економічних завдань суспільства. Вдосконалення соціалістичного побуту важливе і з політичної точки зору, бо ж, як писав В. І. Ленін, досягнутим можна вважати лише те, що увійшло у побут, вкоренилося у звичках людей.

Л. А. Гордон проаналізував зміни, які відбулися у нашому соціалістичному побуті за роки Радянської влади. Доповідач зазначив, що нині життєдіяльність у галузі побуту все більше переміщується у сферу використання вільного часу, що сприяє всебічному розвитку особи. Він докладно спитався на тих актуальних завданнях у цій галузі, які ще чекають на своє розв'язання.

У доповіді доктора філософських наук В. Ф. Передерія (Київ) «Соціалістич-

на культура і радянський спосіб життя» було проаналізовано роль культури в утвердженні соціалістичного способу життя, показано, як матеріальна і духовна культура розвинутого соціалістичного суспільства впливає на утвердження принципів і норм радянського способу життя, на формування всебічно і гармонійно розвинутої людини. Навівши статистичні дані про розвиток радянської науки, народної освіти, про зростання кількості спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, яких готує вища і середня спеціальна школа України, доповідач зазначив, що усе це переконливо свідчить, як зріс життєвий рівень, як збагатилося духовне життя радянських людей.

«Радянський спосіб життя і соціально-психологічні проблеми формування особистості» — такою була тема доповіді доктора філософських наук Б. Д. Паригіна (Ленінград). Доповідач проаналізував радянський спосіб життя з боку його соціально-психологічного виявлення, тобто як визначальний фактор формування гармонійно розвинутої особи — будівника комуністичного суспільства.

Уже в самій сутності способу життя, розглянутого як соціально-психологічний феномен, можна помітити суперечності між двома факторами в його структурі — індивідуальним, неповторним, з одного боку, і надіндивідуальним, інституціональним, з другого. Спосіб життя є характеристикою не стільки індивідуально-неповторного у способах психічної життєдіяльності людей, скільки елементів масовидного, а, отже, стереотипного еталону в людській поведінці, існуванні і самоутвердженні особи у певних конкретно-історичних умовах. Але феномен способу життя завжди несе на собі відбиток не тільки загального, а й специфічного; більше того, він індивідуально неповторний тією мірою, якою пов'язаний із своєрідністю кожної людської долі, самовраженням і самоутвердженням конкретних індивідів. Пропорції і діалектична взаємозалежність індивідуального і надіндивідуального у способі життя людини не залишаються незмінними. Вони певним чином еволюціонують у процесі історичного розвитку суспільства. Одним із вирішальних факторів вдосконалення радянського способу життя і успішного формування особи є здоровий психологічний клімат, який, у свою чергу, визначається всією системою соціальних відносин соціалістичного суспільства.

Усі доповіді, заслухані на семінарі, викликали жвавий відгук аудиторії, обговорення і творчу дискусію. Семінар, з цікавістю зустрінутий вченими й пропагандистами, допоможе далі поліпшити наукову і агітаційно-пропагандистську роботу у галузі суспільствознавства і наукового комунізму.

І. Е. БЕКЕШКІНА, В. І. ХОЛОХ

Про проведення конкурсу статей з актуальних питань діалектичного та історичного матеріалізму

Правління Українського відділення Філософського товариства СРСР та редакція журналу «Філософська думка» прийняли постанову про проведення в 1975—1976 рр. закритого конкурсу на кращі наукові статті з актуальних питань діалектичного та історичного матеріалізму. Утворено журі конкурсу на чолі з головою Українського відділення ФТ СРСР, директором Інституту філософії АН УРСР, членом редколегії журналу «Філософська думка», членом-кореспондентом АН УРСР В. І. Шинкаруком.

Основна мета конкурсу — активізація творчої діяльності членів Філософського товариства СРСР та первинних груп товариства, дальше розгортання досліджень з актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії.

Умови конкурсу:

1) Відбір і оцінка статей з діалектичного матеріалізму та статей з історичного матеріалізму провадяться окремо. Остаточні підсумки конкурсу підбиває журі конкурсу.

2) Статті надсилаються на конкурс під девізом (прізвище автора не зазначається), надруковані у трьох примірниках з дотриманням усіх вимог, що ставляться до наукових журнальних публікацій.

3) На основному конверті, куди вкладаються три примірники рукопису статті, слід, крім адреси редакції журналу, зазначити «На конкурс». Зворотна адреса і прізвище автора тут не вказуються. В додатковому закритому конверті, який вкладається в основний разом з рукописом, на окремому аркуші слід зазначити прізвище, ім'я, по батькові автора, партійність, членство у Філософському товаристві СРСР, місце роботи, посаду, наукове звання і ступінь, службу та домашню адресу і телефони. На додатковому конверті має бути написаний лише авторський девіз.

4) Для преміювання переможців конкурсу правління Українського відділення Філософського товариства СРСР та редакція журналу «Філософська думка» встановили такі премії:

з діалектичного
матеріалізму

одна перша премія — 150 крб.
дві другі премії — по 100 крб.
дві треті премії — по 50 крб.

з історичного
матеріалізму

одна перша премія — 150 крб.
дві другі премії — по 100 крб.
дві треті премії — по 50 крб.

5) Автори — переможці конкурсу заохочуються також першочерговою публікацією в журналі. Крім премії, за всі опубліковані в журналі статті виплачується гонорар у встановленому розмірі.

6) Початком конкурсу вважається дата опублікування повідомлення про нього в журналі. Статті на конкурс прийматимуться до 15 квітня 1976 р.

7) Підсумки конкурсу будуть опубліковані в журналі «Філософська думка».

Методологічні питання ботаніки в „Українському ботанічному журналі“

Використання новітніх методів дослідження і застосування досягнень молекулярної біології, генетики сприяють розвитку біологічної науки, поглиблюють розуміння еволюції, онтогенезу, сутності життя взагалі. Тим-то набуває великої актуальності методологічний аналіз внеску, який робить ботаніка в загальну справу біологічної науки, зворотного впливу останньої на розвиток ботаніки, а також значення здобутків суміжних з біологією галузей знання для дальшого успішного просування вперед наук про життя. Лише на основі діалектико-матеріалістичної методології можливе перспективне осмислення тенденції розвитку ботаніки з урахуванням тих закономірностей, що характеризують прогрес наук взагалі. Розкриття цих закономірностей — кінце потрібна умова планування і організації ботанічних досліджень. Важлива роль у висвітленні актуальних питань методологічного забезпечення розвитку сучасної ботаніки в республіці належить «Українському ботанічному журналу»¹. Як науково-теоретичний орган Інституту ботаніки АН УРСР — провідної установи в ботанічній науці республіки, журнал приділяє постійну увагу вивченню сучасного стану наукових досліджень з ботаніки, їх планування та прогнозування. Належне місце посідають в ньому методологічні проблеми, порушуються питання про особливості розвитку сучасної ботанічної науки, її зв'язок з науковим пізнанням взагалі, з методами інших наук та соціальними проблемами нашого часу. На перший план висувається завдання інтенсифікації наукових досліджень, що диктуються потребами соціалістичного народного господарства, удосконалення з цією метою засобів наукового пошуку.

З публікацій останніх років, що характеризуються широким охопленням проблем і ґрунтовнішою аналізом, маємо відзначити статті академіка АН УРСР К. М. Ситника: «Організація, основні результати і пер-

спективи розвитку ботанічних досліджень на Україні» і «Тенденції розвитку ботаніки»². У них глибоко і всебічно проаналізовано основні тенденції розвитку ботанічної науки, науково-теоретичні і методологічні питання екології, систематики, моделювання, застосування математичних методів у ботаніці, проблеми організації та прогнозування ботанічних досліджень.

Автор переконливо показує, що умовою розв'язання екологічних проблем та керування біологічними процесами є вивчення складних зв'язків між природними явищами. Повне уявлення про характер природних явищ можна дістати лише з допомогою з'ясування різноманітних взаємозв'язків між компонентами, сукупність яких утворює біогеоценоз. Тому, керуючись науковою методологією, сучасний геоботанік, який вивчає рослини угруповання, має розглядати останні у їх взаємозв'язках з сукупністю популяцій тварин, мікроорганізмів, що взаємодіють із середовищем і між собою на певній території, а також враховувати весь комплекс прямих і зворотних зв'язків в угрупованні організмів, що їх існування, як це підкреслюється автором, і є діалектичною основою розвитку живої природи.

Цікаві тенденції простежуються К. М. Ситником під час аналізу систематики, яка тривалий час вважалась описовою наукою. Тепер, зазначає він, систематика розвивається спільно з еволюційною морфологією, біогеографією, генетикою, цитологією та біохімією, на межі екології і систематики виникла нова наука — екосистематика. І хоч продовжують існувати класичні напрями в систематиці, генеральною лінією її розвитку є перехід до глибинного вивчення еволюційних і філогенетичних проблем, структури виду, мікоморфології внутрішньовидових одиниць, порівняльної каріології в різних групах організмів, структурних змін хромосом у природних популяціях, первинної структури білків у різних видів рослин тощо. У згоді з потребами розвитку сучасної систематики порушується питання про те, що в лабораторіях з біосистематики повинна застосовуватись обчислювальна техніка, а кадри мають дістати

¹ «Український ботанічний журнал» був заснований 1921 р. Нині до складу його редакційної колегії входять такі провідні вчені-ботаніки, як академік АН УРСР К. М. Ситник, члени-кореспонденти АН УРСР А. М. Гродзінський і Е. М. Кондратюк, доктори біологічних наук Г. І. Білик (відповідальний редактор), В. І. Малюк та інші.

² Див.: «Український ботанічний журнал», відповідно т. XXXI, 1974, № 2 і т. XXX, 1973, № 4. Далі — посилання на цей журнал.

підготовку, відповідну перспективам цієї науки.

Редколегія «Українського ботанічного журналу» приділяє велику увагу матеріалам, які стосуються найголовніших напрямів розвитку ботанічної науки.

Значна кількість статей, надрукованих протягом останніх трьох років, безпосередньо присвячена результатам досліджень, прямо чи опосередковано пов'язаних з практичними запитам народного господарства. Це, наприклад, серія публікацій про особливості водоростей, які засмічують водоймища, де пропонуються заходи для боротьби з «цвітінням» води.

Велике народногосподарське значення має вивчення екологічних проблем для забезпечення динамічної рівноваги між людиною і біосферою, а також у біосфері загалом. Ботаніка покликана здійснити величезний комплекс досліджень, які мають послужити раціональному використанню і відтворенню природних ресурсів. У наш час проблема взаємодії суспільства з природним середовищем, проблема охорони природи стала одним із важливих моментів більш загального завдання — пошуку оптимальної форми розвитку людського суспільства в природному оточенні. Публікації наукових розробок в галузі екологічної ботаніки посідає одне з провідних місць в журналі. Висвітлюється вплив екологічних умов на здійснення окремих функцій в організмі, а також життєвих циклів взагалі³. Викладаються результати досліджень з різних проблем систематики, що мають не тільки науково-теоретичне, але й практичне значення для глибокого вивчення й успішного використання в народному господарстві різних видів організмів. Значна увага приділяється підсумкам дослідження того, як відбуваються життєві цикли в тих чи тих рослин⁴, цитологічному аналізові ботанічних об'єктів, впливові умов існування на різні вияви життєдіяльності, біохімічний склад і окремі функції організмів тощо.

Принципово важливим є те, що автори «Українського ботанічного журналу» у публікаціях з проблем своєї спеціальності, вивчаючи закономірності об'єктів своєї галузі, дотримуються головних принципів діалектико-матеріалістичної методології — матеріальності світу, взаємозв'язку, розвитку тощо. Ці принципи стали провідними для кожного науковця-ботаніка. У проблемних статтях журналу акцентується

³ Див.: І. А. Добровольський. Вплив промислового забруднення середовища на цвітіння і плодоношення рослин, т. XXXI, 1974, № 1; Н. С. Водов'ян. До вивчення альгофлори забруднених водойм, т. XXXI, 1974, № 2 та ін.

⁴ Див.: Й. М. Берко. Особливості великого життєвого циклу, т. XXXI, 1974, № 6; Його ж. Особливості великого життєвого циклу шавлії лучної, т. XXXI, 1974, № 1 та ін.

увага на потребі філософського осмислення досліджуваних ботанічних проблем, підкреслюється, що саме діалектико-матеріалістична методологія допомагає здійснювати синтез, інтеграцію знання в ботаніці, забезпечує перехід від вивчення явищ до вивчення сутності⁵.

Нині, коли опостерігається теоретизація біології, використання категоріального філософського апарату стає першочерговим завданням. Результативність досліджень у ботанічній науці в наш час визначається не тільки технічною оснащеностю лабораторій і вмінням якнайефективніше застосувати його в експериментальній діяльності, але й не меншою мірою рівнем підготовки науковців до здійснення теоретичних розробок у своїй галузі. Більше того, можна сказати, що ботанічна наука належить до тих галузей наукового пізнання, де яскраво виявляється залежність результатів дослідження від рівня теоретичних розробок. Неодмінною ж умовою розвитку теорії в ботанічній науці є використання діалектико-матеріалістичної методології і логіки пізнання.

Сучасна біологія веде посиленій пошук, долаючи труднощі, пов'язані із складністю її об'єкта. Чимало перешкод постає на шляху розв'язання такого кардинального питання, як визначення розвитку живих організмів, виявлення його суттєвих характеристик. Особливо гостро ці труднощі виявляються у спробах дослідити проблеми розвитку стосовно онтогенезу організмів, явищ росту. Велике методологічне значення для розробки складних проблем вивчення росту та еволюції організмів має філософська категорія розвитку. Вона орієнтує на відображення виявів діалектики зовнішнього і внутрішнього, випадкового і необхідного, індивідуального й історичного в процесах розвитку і росту тощо. Цікавими щодо цього є публікації «Українського ботанічного журналу» з проблем морфогенезу рослин, в яких ріст розглядається у нерозривному зв'язку з розвитком. Відповідно ріст аналізується як результат усіх виявів життєдіяльності й, отож, інтерпретується як інтегральне явище. Ріст інтегрує всі фізіологічні процеси — фотосинтез, дихання, поглинання, перенесення речовин та ін. Саме за такого діалектичного підходу явища росту розглядаються з урахуванням цілісної організації живого організму як системного утворення.

Цікавими є постановка і загально-теоретичний підхід до проблеми морфогенезу взагалі у публікаціях К. М. Ситника та інших учених. Автори дотримуються чіткої методологічної позиції у розв'язанні питання про співвідношення внутрішнього і зовнішнього в процесі розвитку, підкреслюючи, що «ні гени, ні середовище окремо не можуть визначати структуру організму, їх вплив комплементарний і не мо-

же бути роздільний»⁶⁻⁷. Так, під час вивчення вищих рослин було доведено, що в процесі їх становлення важливу роль відіграють фактори, які діють на вищих рівнях організації, особливо на клітинному, тканинному і органному. Коли б кожна ознака, кожна властивість, кожна, так би мовити, дрібниця, яка виявляється під час морфогенезу, генетично програмувалася, підкреслюють автори, то сама програма мусила б бути надзвичайно складною, а отже — приреченою на нескінченні помилки. Тому висловлюється припущення, що в генетичній програмі, найвірогідніше, заковдано лише основний план побудови організму, особливо початок, а далі морфогенез відбувається відповідно до ситуацій, які складаються внаслідок дії суто фізичних і хімічних закономірностей. «Звичайно, відрізнити генетичні фактори від негенетичних не так легко, а часто і неможливо, — підкреслюють автори, — оскільки дотепер ще не вдалося перекинути місток між дією генів на молекулярному рівні (тобто в системі ДНК → білок → специфічні речовини) і проявом їх на вищих рівнях, і це ще зайвий раз засвідчує, наскільки важливим і перспективним у проблемі морфогенезу вищих рослин є саме вивчення вищих рівнів організації процесів самопобудови організму»⁸.

Отже, на основі вивчення морфогенезу рослин зроблені важливі висновки загальнотеоретичного плану, що поглиблюють розуміння індивідуального розвитку організмів взагалі і мають загальнобіологічне значення. Разом з розкриттям діалектичної єдності протилежностей внутрішнього і зовнішнього в процесі морфогенезу, заслугує на увагу дослідження морфогенезу з урахуванням особливостей його виважу на різних структурних рівнях організації живого.

Неважко побачити, що розв'язання проблеми розвитку в сучасному ботанічному пізнанні якнайтісніше пов'язане з діалектико-матеріалістичною її інтерпретацією. Зрозуміло, що багато питань про морфогенез рослин, ще лишаються не з'ясованими. Належить зокрема дослідити, використавши новітні дані про співвідношення онтогенезу й філогенезу, вияви в процесі еволюційного розвитку перервного і неперервного, випадкового і необхідного, «мажоро» і «мікроеволуції» тощо. Важливо розкрити корелятивні зв'язки між різними структурними рівнями живої матерії, визначити пізнавальну цінність знань, що здобуті під час вивчення субклітинного, молекулярного рівня, для усєї системи біологічного знання, констатувати специфічність і загальність виявів тої чи тої закономірності на різних рівнях структурної організації живого.

В «Українському ботанічному журналі» вміщена низка статей з теоретичних і методологічних питань запальної фітоценоло-

гії і геоботаніки, прогнозування розвитку рослинного покриву республіки. Зокрема йдеться про логіко-теоретичні аспекти фітоценозу, класифікацію рослинних угруповань як основного компоненту біогеоценозу, а також їх структуру і динаміку.

Щодо теоретичних і методологічних питань фітоценології, класифікування тощо становлять інтерес публікації Ю. Р. Шеляг-Сосонко, Т. Л. Андрієнко та ін.⁹ Вони містять результати пошуків загальнобіологічних закономірностей процесів біологічної диференціації в рослинному світі. В них розглянуті деякі дискусійні питання про фітоценологічне районування. Тут же підкреслюється, що на даному етапі «конкретні дослідження випереджають розробку загальних логіко-філософських основ теорії, або інакше кажучи, метатеорії районування: через це поки що не існує єдиної думки як щодо логічних правил, які є основою фітоценологічного районування, так і щодо самого змісту його»¹⁰. Застосування математики та логіки спричинило виникнення низки нових питань і, як підкреслюється на сторінках журналу, постала потреба філософського осмислення проблем класифікування, логіко-гносеологічного аналізу дискусійних положень.

Розвиток фітоценології і методів класифікації порушує не тільки питання загальної методології, а й конкретних методів ботанічних досліджень. В умовах, коли перед сучасною ботанікою стоїть завдання здійснити комплексне дослідження проблем, інтегрувати ідеї різних галузей ботанічної науки, відповідно укомплектувати наукові колективи фахівцями різного профілю, мабуть, є сенс залучити до розв'язання проблем ботанічного класифікування спеціалістів з логіки (як це вже зроблено на відповідних кафедрах Київського, Одеського, Харківського та інших університетів).

«Український ботанічний журнал» присвятив низку публікацій історичній спадщині визначних учених. У цих матеріалах висвітлюється спадкоємність у постановці і розв'язанні багатьох важливих проблем ботанічної науки, а також у боротьбі проти ідеалізму та метафізики у біології. Так, академік М. П. Дубінін ґрунтовно аналізує наукову спадщину академіка А. О. Сапегіна¹¹. Він розглядає питання про становлення діалектико-матеріалістичних основ генетики, аналізує боротьбу вітчизняних уче-

⁹ Див.: Ю. Р. Шеляг-Сосонко, Т. Л. Андрієнко. Деякі аспекти фітоценологічного районування, т. XXXI, 1974, № 6; Ю. Р. Шеляг-Сосонко. Сучасний стан класифікації рослинності України, т. XXXI, 1974, № 3, та ін.

¹⁰ Ю. Р. Шеляг-Сосонко, Т. Л. Андрієнко. Деякі аспекти фітоценологічного районування, т. XXXI, 1974, № 6, стор. 681.

¹¹ Див.: М. П. Дубінін. Внесок академіка А. О. Сапегіна у генетику і цитологію, т. XXX, 1973, № 3.

⁶⁻⁷ Див.: т. XXX, 1974, № 4, стор. 409.

⁸ Там же, стор. 410.

них проти метафізичних концепцій Бетсона, Лотсі, Іогансена та ін. Зокрема підкреслюється роль академіка А. О. Сапегіна у викритті механістичних намагань звести генетичні закони до класичної фізики і хімії.

Грунтовністю і глибиною відзначаються статті про теоретичну спадщину академіка М. Г. Холодного¹². В них розкрито роль цього визначного вченого у розвитку еволюційної фізіології, з'ясуванні загальних закономірностей еволюційного процесу. Водночас показано войовничий атеїзм в діяльності М. Г. Холодного, його боротьбу проти попівщини та ідеалізму в науці. У статтях наголошується на тому, що ідеї академіка М. Г. Холодного в галузі еволюційної фізіології не втратили свого значення й нині, вони були далі розвинуті у працях багатьох його послідовників.

Автори не обминають і гострі, не зв'язані ще проблеми еволюційної фізіології рослин. Зокрема відзначається, що потрібне вивчення спільних рис фізіологічних явищ, що відбуваються в організмі тварин та рослин, подібності рухових реакцій, тожності ферментативних процесів тощо. Водночас важливо досліджувати особливості організмів, оскільки саме у розходженні ознак організмів ві спільним походженням найяскравіше виявляється дія природного добору — головної рушійної сили еволюції.

Можна цілком погодитись з тими дослідниками, які вважають, що на сучасному етапі розвитку біології, коли в дослідженнях живих об'єктів дедалі ширшого застосування набуває математика і логіка, філософський аналіз кінче потрібний для переходу від вивчення явищ до вивчення сутності. Ю. Р. Шеляг-Сосонко, наприклад, посилаючись на праці академіка Б. М. Кедрова й інших відомих радянських філософів, викладає міркування про розробку теоретичної біології. Загалом поділяючи думку автора про значення розвитку теоретичної біології для поглиблення пізнання сутності життєвих явищ, не можемо погодитись з тим, що основою для розробки теоретичної біології може бути загальна теорія систем Л. Берталанфі. Гадаємо, що журналові слід повернутися до цього питання і зробити його предметом обговорення.

¹² Див.: К. В. Манойленко. М. Г. Холодний та еволюційна фізіологія рослин, т. ХХХ, 1973, № 3; К. М. Ситник. М. Г. Холодний — вчений, мислитель, громадянин, т. ХХХ, 1973, № 3.

Редколегії «Українського ботанічного журналу» належить ширше залучати авторський актив до всебічного розгляду загальнотеоретичних проблем сучасної ботаніки на основі діалектико-матеріалістичної методології і логіки наукового пізнання. Візьмемо для прикладу філософсько-методологічний аспект проблем екології. Останнім часом він жваво обговорюється в науковій літературі. Годилося б і «Українському ботанічному журналові», крім конкретних проблем екології, звернутися до філософського узагальнення сучасного стану, наслідків і перспектив цієї науки. Редколегії журналу взагалі треба більше уваги приділяти теоретичним і методологічним питанням усіх розділів ботаніки: систематики, цитології, фізіології, геоботаніки, біогеоценології, ембріології.

У зв'язку з тим, що в сучасній біології дедалі ширше застосовуються нові методи пізнання, було б корисно частіше обговорювати на сторінках журналу логіко-гісто-сеологічні питання про співвідношення цих методів з методом експериментальним, а також з такими традиційними для ботаніки методами, як описовий, порівняльний, класифікаційний та історичний. Потребують розгляду на сторінках журналу і деякі загальнометодологічні питання, які стосуються особливостей застосування математичних методів і методу моделювання в ботанічній науці. Було б доцільно подавати в окремих номерах бібліографічні списки філософських праць і статей, які становлять інтерес для ботанічної науки. Це сприятиме кращій орієнтації ботаніків в новітніх філософських дослідженнях, глибшому осмисленню загальнотеоретичних проблем власної науки.

Досвід, набутий «Українським ботанічним журналом» у висвітленні методологічних питань ботанічної науки, має послужити добрим початком дальшої, активнішої пропаганди і організації матеріалів, які відзначаються високим теоретичним рівнем і широким охопленням проблем. Надруковані в ньому протягом останніх років статті, зокрема з проблем морфогенезу рослин, аналізу явищ росту, систематизації рослинних організмів, співвідношення умов середовища і генетичної програми організму в процесі морфогенезу тощо, мають загальнобіологічне та філософське значення, засвідчують, що використання діалектико-матеріалістичної методології сприяє розв'язанню важливих питань ботанічної науки.

КАФЕДРА МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ
ФІЛОСОФІЇ ПРИРОДНИЧИХ ФАКУЛЬТЕТІВ
КИЇВСЬКОГО ДЕРЖУНІВЕРСИТЕТУ

Критика буржуазних теорій маніпулювання свідомістю людини

Боротьба двох непримиренних ідеологій — комуністичної та буржуазної — особливо посилюється навколо соціальних проблем сучасної науково-технічної революції, яка сприяє прискореному розвитку матеріального та духовного виробництва, але наслідки якої в різних соціально-економічних системах використовуються далеко не однаково. В умовах панування приватної власності науково-технічний прогрес призводить до «тотального відчуження», зміст і характер якого полягає у відокремленні від людини створених нею матеріальних і духовних цінностей, в перетворенні їх на ворожу щодо безпосередніх виробників силу. В свою чергу, це породжує та увіковічне явища «дегуманізації», які пронизують усі сфери матеріального та духовного життя буржуазного суспільства і не можуть бути усунуті без революційної ліквідації приватновласницьких суспільних відносин. Та оскільки знищення експлуатації людини людиною означає не що інше, як заміну капіталізму соціалізмом, ідеологи буржуазії вдаються до затушовування класових суперечностей. Одним із виявів цих намагань і є псевдонаукові за своїм змістом «маніпулятивні» теорії.

Видавництво політичної літератури України видало книжку В. Королька «В інтересах великого бізнесу»¹. У ній з позиції марксистсько-ленінського вчення про суспільство автор піддає критичному аналізу буржуазні соціологічні теорії, які мають своїм основним завданням розробку методів контролю та управління свідомістю людей в буржуазному суспільстві.

В. Королько спиняється, зокрема, на теорії «соціального контролю» американського буржуазного соціолога Едварда Росса, приділяючи значну увагу критичному аналізу біхевіористських концепцій, на тлі яких і виникає теорія «соціального контролю». Остання, як відомо, намагається підмінити з'ясування класового змісту суспільної свідомості розглядом механізмів поведінки на рівні психології, біології та фізіології. Автор вдало показує соціальну неприйнятність та наукову безплідність біхевіористської інтерпретації суспільної свідомості. На прикладі теорії Ф. Тейлора він переконливо доводить безперспективність теорії соціального контролю.

Найбільше сторінок першого розділу книжки В. Королька відведено критичному аналізу теорії «соціальної дії» американського соціолога Толкотта Парсонса. На наш погляд, це цілком виправдано. Ад-

же саме Парсонс, широко користуючись еkleктичним суб'єктивно-ідеалістичним методом, змішує різні чинники соціального розвитку. В. Королько показує той шлях, який приводить Парсонса від антинаукової теорії «соціальної дії» до антигуманних практичних висновків.

На засадах теорії «соціальної дії» виникла концепція «людяних відносин», якій відводиться значна роль в маскуванні класового характеру експлуатації в сучасному буржуазному суспільстві.

Значний інтерес становить та частина рецензованої праці, де йдеться про так звану теорію відносин з громадськістю, ще недостатньо проаналізовану в радянській літературі. Автор всебічно розкриває соціальне призначення цієї теорії — сприяти реалізації прагнень «великого бізнесу», насаджувати споживачу психологію, конформістську свідомість, створювати спрямування суспільної думки, вигідної для монополістичного капіталу.

Проаналізувавши основний зміст і тенденції сучасної буржуазної соціології, В. Королько спиняється на практичних засобах і методах втілення цих теоретичних конструкцій в практиці капіталістичного виробництва.

Цілком виправданим є те, що автор присвячує окремий параграф висвітленню марксистських принципів розв'язання проблеми людини. Ця проблема нерозривно пов'язана з розвитком сучасної науково-технічної революції, є однією з центральних на арені боротьби двох ідеологій — соціалістичної та буржуазної.

У книжці показано, що буржуазні філософські та соціологічні теорії спотворено подають процес дегуманізації, властивий сучасному капіталістичному суспільству. Хибні у світоглядно-науковому розумінні, вони, доводить автор, неспроможні правильно визначити засоби практичного розв'язання «проблеми людини». Буржуазні ідеологи перекичують також справжню суть марксистсько-ленінського вчення, яке єдине здатне розкрити і розкрити соціально-економічні причини кризи капіталізму, вказує реальні шляхи її подолання.

У книжці зроблений глибокий за класовим, політичним та науковим змістом критичний аналіз соціологічних концепцій Г. Маркузе та Е. Фромма, ідеї яких широко використовуються сучасними буржуазними соціологами.

Проте загалом ґрунтовне дослідження В. Королька не позбавлене окремих хиб. Так, викриваючи обмеженість біхевіористської інтерпретації соціологічних явищ, слід було б відзначити намагання буржу-

¹ В. Королько. В інтересах великого бізнесу. К., 1974, 199 стор.

азних ідеологів підмінити діалектико-матеріалістичну теорію вульгарними ідеалістичними конструкціями, докладніше показати, що тенденція звести соціальне в людини до психофізіологічних факторів є найхарактернішою для сучасної буржуазної соціології.

Нерідко автор надто захоплюється викладом фактів (щоправда, досить цікавих і красномовних), поступаючись перед ними теоретичним аналізом.

Говорячи про впровадження соціально-психологічних досліджень в Радянському Союзі (стор. 73), слід було більш докладно показати їх відмінність від таких же досліджень на капіталістичних підприємствах.

Загалом рецензована праця є цінним науковим дослідженням і становить певний вклад у критику сучасної буржуазної соціології.

А. К. БИЧКО

Біологія і філософські проблеми сучасності

Дедалі більшого значення в системі наук нашого часу набуває біологія. Надзвичайно важливий світоглядний аспект біологічного знання і його значення як компоненту сучасної наукової картини світу. Невипадково навколо філософських висновків з новітніх даних біології точиться гостра ідеологічна боротьба між матеріалізмом й ідеалізмом. Розкриття діалектико-матеріалістичного змісту досягнень сучасної біології є важливою ланкою природничонаукового обґрунтування марксистсько-ленінського світогляду, ідейного зростання наукових кадрів та методологічного озброєння пропагандистів, що працюють в системі партійної освіти. У зв'язку з цим заслуговує на увагу вихід у світ книжки «Філософія і сучасна біологія»* під загальною редакцією І. Т. Фролова, яка розрахована на викладачів, пропагандистів та слухачів системи партійного навчання.

Авторський колектив (І. Т. Фролов, А. Я. Ільїн, С. О. Пастушний, І. М. Смирнов) зробив фактично першу в нашій літературі спробу узагальнено викласти основні філософські проблеми сучасної біології спеціально для широкого кола пропагандистів.

Однією з основних проблем, що розглядаються в книжці, є взаємозв'язок філософії та біології, специфічність їх функцій в науковому пізнанні. У книжці піддаються аргументованій критиці погляди буржуазних філософів, які або заперечують відмінність між філософією та теоретичною біологією, розчиняючи біологічну проблематику в ідеалістичній філософії, або вважають зв'язок між філософією та біологією «небажаним», бо він нібито може позбавити біологію статусу «позитивної науки». Показуючи метафізичність цієї альтернативи, яка ігнорує ідейний зміст ленінського союзу філософії з конкретними науками (зокрема з біологією), автори книги протиставляють їй принципи діалектичного матеріалізму. «В загальному вигляді, — пишуть вони, — сутність цих принципів зводиться

до того, що результати філософських досліджень не протиставляються біологічній науці (як і природознавству в цілому), а, навпаки, набувають наукового значення тільки на основі і в тісному зв'язку з нею. З другого боку, ці результати мають свою специфіку, вони не розчиняються в біології, не є простим сумарним підсумком її теоретичних висновків та узагальнень» (стор. 8).

Як підкреслюється в рецензованій праці, діалектичний матеріалізм розглядає свій об'єкт не ізольовано від об'єктів конкретних дисциплін, але його специфіка в тому, що філософія оперує конкретно-науковою реальністю, тим часом як конкретні науки — реальністю самої природи. Вливаючись у «потік пізнання», філософія розкриває загальне в конкретно-науковому матеріалі і, отож, виконує методологічну функцію. Закони та категорії матеріалістичної діалектики набувають значення методологічних принципів побудови конкретно-наукового (зокрема біологічного) пізнання. Тільки свідоме застосування діалектики в біологічній науці може забезпечити успішне розв'язання основної біологічної проблеми — сутності життя і форм його пізнання (стор. 13) та спростування хибної дилеми: «або механіцизм — або віталізм».

Висвітленню боротьби матеріалістичних та ідеалістичних тенденцій в розвитку теоретичних проблем біології присвячений перший розділ книги. Виходячи з основних положень пропрамної статті В. І. Леніна «Про значення волюнтаричного матеріалізму», автори розглядають процес теоретизації біологічного знання, який протікає суперечливо і діалектично. Цілком слушно зазначається, що «не можна спрощувати цей процес і бачити в ньому тільки завдання пасивного «засвоєння» ученими діалектики, не можна не враховувати внутрішніх об'єктивних процесів розвитку самої науки, що стихійно породжують діалектику і водночас штовхають учених до свідомого оволодіння діалектичним мисленням, яке копе потрібне на даній стадії розвитку теорії і методів тієї чи іншої галузі конкретного пізнання» (стор. 18—19).

* Філософія и современная биология. М., 1973, 287 стор.

Важливим, на наш погляд, є зауваження, що проблема теоретичного усвідомлення діалектики в сучасному науковому пізнанні «зачіпає фактори не тільки суто наукові, а також й ідеологічні, які завжди мають певне соціально-політичне забарвлення» (стор. 20).

Принципове значення для розвитку діалектико-матеріалістичної методології сучасної біологічної науки має послідовне поєднання ідеї розвитку (зокрема еволюційного принципу в біології) з принципом матеріальної єдності світу. Без такого поєднання неминує ідеалістичне перекурення наукового пізнання біологічних об'єктів.

Надзвичайно важливим для розвитку біології, підкреслюється в рецензованій книжці, є подолання метафізичної методології, на якій ґрунтується механіцизм і виталізм. Зокрема, передумовою дальших успіхів цієї науки є спростування концепції «біологічного субстанціалізму», що розглядає життя як суму окремих «одиниць живого». «Молекулярна біологія пододала цей метафізичний бар'єр, засвоївши методологічний принцип, згідно з яким якісно новий рівень організації виникає не шляхом «додавання» яких-небудь нематеріальних факторів чи елементів ззовні, а на основі вже передіснуючих елементів, поєднання їх в нову цілісність завдяки виникненню нового типу суперечливих зв'язків та відношень між цими елементами, тобто нового типу матеріальної взаємодії» (стор. 36).

Характеризуючи сучасні форми ідеалізму в біології, автори слушно зазначають, що новий етап науково-технічної революції, коли в центрі наукової проблематики стає людина та умови її розвитку, потребує доповнити ґносеологічний аспект аналізу сучасної біології соціально-етичною, ціннісною проблематикою (стор. 47). Таке доповнення не означає, що філософсько-ґносеологічна проблематика відсувається на другий план, навпаки, вона дістане нові стимули для свого розвитку.

У рецензованій книжці декілька розділів присвячені проблемі методів сучасного біологічного дослідження. В другому розділі відзначається складність процесу біологічного дослідження, що впливає із складності самого біологічного об'єкта. Тому проблема методології, визначення «стратегії» наукових пошуків, вміння дослідників пов'язати здобуті наукові результати з явищами загальнотеоретичного та філософського порядку набувають особливої ваги.

Біологія пройшла тривалий і складний шлях від спостереження та описовості до сучасної комплексної науки, озброєної фізико-хімічними, математичними, кібернетичними та іншими методами. Відсутність класичної наочності, статистичності (ймовірнісності), неоднорідності й інші риси сучасного біологічного знання ріднять нинішню біологію з фізикою, математикою і складають основу специфічної єдності цих наук.

У третьому розділі книжки розглядається принцип історизму та співвідношення експерименту і теорії в біології. Історизм — один з найголовніших принципів діалектичного матеріалізму — проймає все біологічне знання. «Нині біологія, — зазначають автори, — прагне розглянути історично не тільки морфологічні, але й фізіологічні, біохімічні та генетичні проблеми» (стор. 69).

Історичний метод (як і всі інші) має певну «сферу компетентності» і тому мусить доповнюватися в процесі дослідження іншими методами, зокрема експериментальними. У розділі подається достатньо повна класифікація видів експерименту в сучасній біології, аргументовано доводиться необхідність сполучення традиційного експерименту *in vitro* з експериментальним дослідженням функціонуючих цілісних живих систем (*in vivo*). Переконаливо, на наш погляд, показана роль діалектичного підходу у визначенні сфери і форми застосовності пізнаних видів експерименту в багатогранному біологічному пізнанні, а також у процесі використання експериментальних даних для побудови гіпотез з подальшим розвитком їх у біологічній теорії. Внутрішній розвиток і взаємозв'язок сучасних біологічних теорій потребує залучення найабстрактніших теоретичних методів. Аналізові можливостей застосування методів аксіоматизації, математизації і моделювання в подальшому розвитку теоретичної біології присвячено четвертий розділ книжки.

Відмітною особливістю моделювання в біології є те, що «моделлю будь-якої біологічної системи може виступити інша, натуральна, а не лише спеціально сконструйована система (нижчий організм щодо вищого і т. д.)» (стор. 99). Разом з тим, зазначається далі, застосування методів математики та моделювання для дослідження закономірностей загальних процесів життєдіяльності ще не достатньо. Виявилось, що просте перенесення готових математичних засобів в біологію не дає такого ефекту, як у фізиці або хімії, тому що біологічний об'єкт має багатокomпонентний та багатofакторний характер. Проте, незважаючи на такі істотні труднощі, процес математизації і метод моделювання успішно розвиваються і помітно розширюють межі вивчення закономірностей живого. Розділ закінчується цілком слушним зауваженням, що моделювання в біології «виконує допоміжну роль і може її виконувати тим успішніше, чим міцніше буде зв'язаний з іншими методами біологічного дослідження, з теорією модельованих явищ, тобто з їх біологічною інтерпретацією» (стор. 119).

П'ятий розділ книги присвячений аналізу ролі й місця системно-структурного підходу в сучасному біологічному пізнанні. Цікавим, на наш погляд, є зіставлення системно-структурного підходу, ідеї про існування різних рівнів організації живої природи з діалектико-матеріалістичною тезою про єдність матеріального світу. Крізь призму такого зіставлення висвітлюється

процес диференціації та інтеграції біологічної науки, якій відбувається постійно.

Глибоко і оригінально осмислюється у праці методологічне значення теорії рівнів організації. У наш час теорія структурної організації живого є важливою частиною конкретної методології біологічного пізнання. Її можна розглядати як реалізацію діалектики загального і особливого з того погляду, що кожен рівень організації живого характеризується як функціонуванням біологічного об'єкта в цілому, так і специфічними для цього рівня закономірностями. Намагання абсолютизувати специфічні особливості якогось рівня і поширити їх на інші так само неправомірне, як ігнорування цієї специфіки і пояснення, наприклад, особливостей клітини лише на основі закономірностей утворення молекул. Пізнання складного багаторівневого об'єкта біології потребує сукупності знань про рівні його організації з одночасним обмеженням часткових знань рамками того рівня, на якому вони здобуті.

У шостому розділі книги здійснюється аналіз однієї з найважливіших біологічних проблем — проблеми органічного детермінізму. Спершу автори з'ясовують суть і докорінну відмінність детермінізму і телеології, механістичного детермінізму і детермінізму діалектичного. Потім спиняються на тому, як під час вивчення каузальних зв'язків в біологічних системах сформувався так званий органічний детермінізм, що має статистичну природу.

Звужене розуміння принципів органічного детермінізму як детермінізму механістичного привело деяких відомих природознавців (Т. Добжанський, Ж. Моно та ін.) до хибних філософських висновків, які мають телеологічний характер. Принципи органічного детермінізму несумісні з принципами телеології. «Наукове пояснення досягається тут (на противагу телеології і фіналізму) з врахуванням багатозначності і різноспрямованості об'єктивних взаємодій в природі і суспільстві, запрограмованості дій, а не результату як цілого, спрямованість до якого виявляється лише інтегрально, у вигляді загальної тенденції» (стор. 158).

Останні три розділи книжки присвячені конкретизації розглянутих вище загально-методологічних проблем у спеціальних біологічних дисциплінах: генетиці, молекулярній біології та еволюційній теорії. Тут дається ґрунтовний аналіз становлення цих дисциплін, які складають кістяк сучасної біологічної науки. Особлива увага приділяється висвітленню внутрішнього зв'язку між генетикою та теорією еволюції. Авторі показують, що такий зв'язок впливає зі спільності предмета дослідження. «Дарвінізм, — пишуть вони, — вивчає інтегральну дію трьох основних факторів еволюції: спадковості, мінливості і природного добору. Предметом же генетики є природа спадковості і мінливості. Неважко помітити, що вичерпне дослідження явищ спадковості та мінливості неможливе у відрі-

ві від знання інтегральної дії мінливості, спадковості і природного добору (дарвінізм) і, навпаки, пізнання еволюції органічного світу виявляється поверховим і неповним, якщо воно відбувається без урахування спадковості і мінливості» (стор. 160).

Книжка закінчується розглядом форм єдності теорії та практики в біологічному пізнанні, характеристикою ролі, яку відіграє біологія у розв'язанні багатьох важливих практичних проблем (сільське господарство, медицина та ін.).

Цінним, на наш погляд, є виділення низки «потенціально-ефективних» проблем (стор. 285), які починають виявляти своє значення, хоча з їх допомогою поки не здобуто відчутних практичних результатів. До них належать: вивчення процесу фотосинтезу, хімічних реакцій м'язевих механізмів, деяких процесів функціонування мозку і багато інших.

Здійснений авторами книжки змістовний аналіз широкого кола проблем сучасної біології дає цілісну картину і вірне уявлення про її стан. Праця добре скомпонована і, незважаючи на те, що вона по суті є збірником, сприймається як єдине ціле.

На жаль, у ній майже зовсім не відбиті проблеми екології, яка з одинарної біологічної дисципліни перетворилася на таку, що має істотне теоретичне і практичне значення. У книжці також є деякі часткові недоліки. Зокрема, перехід від неживого до живого трактується як перехід від хаосу до організації (стор. 43). У сучасній літературі такий погляд підданий справедливій критиці, адже нежива природа теж організована певним чином.

Хоча автори загалом слушно відзначають важливість процесу теоретизації, що відбувається в сучасній біології і пов'язаний із зростанням значущості теоретичного знання в біологічному дослідженні, однак на деяких сторінках (наприклад, стор. 95) натрапляємо на думку, що основним методом дослідження в біології є спостереження та експеримент, а теоретичні побудови мають допоміжне значення. Цілком очевидно, що останнє твердження, поширене на біологію в цілому, суперечить положенню про її теоретизацію. Тут потрібний конкретний підхід.

Недостатньо розгорнутий виклад проблеми елементарності в біології. Зокрема, годилося б пояснити вживання висловів на зразок «елементарного біологічного акту» (стор. 22), «елементарної одиниці спадковості» (стор. 24), «елементарного акту еволюції» (стор. 24). На жаль, автори не спинилися на цій важливій методологічній проблемі біології.

Висловлені зауваження, проте, не є запереченням значення цієї цікавої, змістовної і, безперечно, потрібної праці, в якій популярність викладу поєднується з ґлибниною аналізу теоретичних проблем сучасної біології.

Філософська література,
що вийшла в республіці 1974 року

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ

АФАНАСЬЄВ В. Г. — Основи філософських знань. Пер. з рос. К., Політвидав України. 316 с.

Актуальні питання суспільних наук, історії, філології. Зб. матеріалів, підгот. до 100-річчя Чернівець. держ. ун-ту. Ред. колегія: В. М. Курило (відп. за вип.) та ін. Львів, «Вища школа», Вид-во при Львів. ун-ті. 136 с.

ВЕЛЬЦМАН В. Н. В. И. Ленин о классовых и гносеологических корнях идеализма. Харьков, «Вища школа», Изд-во при Харьк. ун-те. 200 с.

Вопросы общественных наук. Сб. статей. Ред. коллегия: Н. Р. Доний (отв. ред.) и др. К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. Вып. 17. 151 с. Вып. 18. 144 с. Вып. 19. 130 с. Вып. 20. 134 с.

ВОЛОЩЕНКО А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., «Наукова думка». 222 с.

ДМИТРИЧЕНКО В. С. Соціалістична думка на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 224 с.

ЛИСЕНКО О. Я. Соціально-філософські проблеми науково-технічної революції. 62 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ПАСТУХ М. Єдність філософії і політики. К., Політвидав України, 168 с.

Проблеми філософії. Зб. статей. Ред. колегія: Д. Х. Острянин (відп. ред.) та ін. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. Вип. 31. 143 с. Вип. 32. 135 с. Вип. 33. 119 с. Вип. 34. 109 с.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

БУЛАТОВ М. А. Ленинский анализ немецкой классической философии. Логико-диалектические и историко-философские проблемы. Отв. ред. чл.-кор. АН УССР В. И. Шинкарук. К., «Наукова думка», 271 с. (Ин-т философии АН УССР).

ВАСИЛЬБЕВ С. А. Философский анализ гипотезы лингвистической относительности. Отв. ред. Е. Е. Ледников. К., «Наукова думка». 135 с. (Ин-т философии АН УССР).

Законы и категории материалистической диалектики, ч. 1, Харьков, 99 с.

КОЛОДЯЖНИЙ В. І. В. І. Ленін про наукову істину і проблема системності знань. К. 61 с. (Т-во «Знання» УРСР).

КРЫМСКИЙ С. Б. Научное знание и принципы его трансформации. К., «Наукова думка». 207 с. (Ин-т философии АН УССР).

ШИНКАРУК В. И. Теория познания, логика и диалектика И. Канта. (И. Кант как родоначальник нем. классич. философии). К., «Наукова думка». 335 с. (Ин-т философии АН УССР).

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ.
НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ

БАГМЕТ М. С., ШЕНІН А. Д. Суспільство розвинутого соціалізму. К., Політвидав України. 189 с.

БЕЗПАЛКО Р. Г. Творчий пошук в ідеологічній роботі. Львів, «Камінь». 80 с.

БУРТЯК Г. Я. Партийна інформація та її дальший розвиток. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ВАЛУЙСКИЙ А. А. Политическая организация общества и управление производством. К. 32 с. (Высш. парт. школа при ЦК КП Украины. Кафедра маркс.-ленин. философии).

ВАРВАРЦЕВ М. М. Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму. Відп. ред. докт. іст. наук Р. Г. Симоненко. К., «Наукова думка». 190 с.

ВАСИЛЕНКО В. Л. Людина і світогляд. До проблеми формування наук світогляду рад. людей. К., Політвидав України. 262 с.

ГАЄВСЬКИЙ Б. А. Проблеми управління суспільством у творах класиків марк-

сизму-ленінізму. К., «Вища школа», Головне вид-во. 222 с.

ГОЛДОВСЬКИЙ Л. Й. Реакційна суть ідеології реформізму. К., Політвидав України. 245 с.

ДЕСЯТНИКОВ В. Інтереси народу — над усе. К., Політвидав України. 22 с.

ДУДЕЛЬ С. П. Ленінизм и диалектика противоречий социализма. К. 45 с. (Высш. парт. школа при ЦК КП Украины).

Економічні проблеми розвитку і зближення соціалістичних націй. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 93 с.

ЗВЕЖИНСКИЙ С. М. Научная организация информационной деятельности. Львов, «Камеяр». 116 с.

КЛИМЕНЮК В. Н. Управление развитием и использованием научного потенциала. К., «Наукова думка». 207 с.

КОЛЕСНИКОВ Л., ЛОЙКО Н. Социалистическое соревнование и научно-технический прогресс. К., Политиздат Украины. 168 с.

КОРЕННОЙ А. А., ШЕВЧЕНКО Б. Б. Автоматизированные системы управления в сфере науки. К. 29 с. (Общ-во «Знание» УССР).

КПСС и современная научно-техническая революция. Авт. коллектив: В. В. КОСОЛАПОВ и др. К., Политиздат Украины. 455 с.

КУПРИЙ В. Д. Демократія розвинутого соціалізму. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ЛОЗЮК М. Й., СТЕПАНЕНКО В. П. Науково-технічна революція і загострення суперечностей сучасного капіталізму. К., «Наукова думка». 222 с.

МАЛЫШЕВА В. Е., ТЕРЛЕЦКИЙ В. Н. Формирование нового типа промышленного рабочего в условиях развитого социализма. Днепропетровск. 111 с. Днепропетров. гос. ун-т. Кафедра науч. коммунизма).

МИХАЙЛОВСЬКИЙ І. М. В. І. Ленін про роль і місце молоді в революційному перетворенні суспільства. Наук. ред. канд. іст. наук Г. Д. Завгородній. Львів, «Вища школа», Вид-во при Львів. ун-ті. 178 с.

МУРЗЕНКО В., ЛАДАНИ Г., СІРА Г. Праця для суспільства — праця для себе. 36 статей. К., Політвидав України. 96 с.

Наукові основи партійного керівництва суспільством. Тези доповідей і повідомлень на наук. конф. Ред. колегія: В. А. Чирко (голова) та ін. К. 308 с. (Вища парт. школа при ЦК КП України).

НОМЕРОВСКИЙ П. Я. Роль народных масс и личности в истории. Личность и общество. К. 50 с. (Укр. полигр. ин-т. Кафедра маркс.-ленинизма).

ОСИЧНЮК Ю. Суспільний ідеал і соціальна активність особи. К., Політвидав України. 120 с.

Питання наукового комунізму. Міжвід. наук. збірник. Відп. ред. В. Г. Антоненко, К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. Вып. 24, 143 с. Вып. 25. 146 с. Вып. 26. 101 с.

ПРОКОФЬЕВ Ф. И., БАРТУН Н. П. Социальные проблемы современной научно-технической революции. Днепропетровск. 62 с. (Днепропетр. гос. ун-т).

Против фальсификации идейных основ научного коммунизма. Учеб. пособие (Сб. статей). Днепропетровск, 109 с.

САМСОНОВ І. А. Науково-технічна революція і продуктивна праця при капіталізмі. (Критика теорій продукт. і непродукт. праці). К. 45 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Советская государственность и развитие социалистической демократии в период коммунистического строительства. Под ред. проф. К. А. Байрачного. Харьков, «Вища школа». 198 с.

Социальные проблемы современной научно-технической революции (критика философ. основ бурж. техницизма). Одесса. 24 с. (Одесский гос. ун-т).

ТЕРЕФЕРА І. Я. Могутній прискорювач суспільного розвитку. (Про роль і значення соціалістич. змагання). Відп. ред. С. І. Черкасова. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ФРИДИНСЬКИЙ О. Г. Науково-технічний прогрес і економічні проблеми творчої праці. К., «Наукова думка». 143 с.

ШЕВЧЕНКО В. Ф. Вигадки фальсифікаторів і життя. (Критика сучас. буржуаз. і опортуніст. перекуреннь лєнінських принципів парт. будівництва). К., Політвидав України. 160 с.

Економічні закономірності виникнення і становлення соціалізму. Под общ. ред. чл.-кор. АН УРСР А. А. Чухно. Авт.: А. А. Чухно, И. Л. Доценко, Ё. Г. Лиходей и др. К., «Вища школа», Головне вид-во. 247 с.

ЯНЕНКО В. И. Духовная культура социалистического общества. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 31 с.

ПРОЛЕТАРСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ

БЕЗРОДНИЙ Є. Ф. Пролетарський інтернаціоналізм — основа єдності трудящих світу. К. 29 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ВЕРЕШ Г., ЧАНАДІ Ю. Дружбою зріднені. Ужгород, «Карпати», 104 с.

ГОРОВСЬКИЙ Ф. Я. Шляхом розквітту і зближення. (Закономірності розвитку соціалістичних націй в СРСР). К., «Вища школа», Головне вид-во. 240 с.

ГОРПИНКО О. М. Радянський народ — нова Історична спільність людей. К., Політвидав України. 79 с.

ДЗЮБКО І. С. Закономірності розвитку світової соціалістичної системи. Відп. ред. М. С. Багмет. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

КОЛОДИЙ А. Ф., СУЛЬЖЕНКО В. К. Буржуазний націоналізм — ворог єднання трудящих. Відп. ред. П. Д. Коваль. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ЛАРЧЕНКО Л. І., ГОШОВСЬКИЙ М. М. Становлення ідей соціалізму в сучасному національно-визвольному русі. Відп. ред. доктор філос. наук В. І. Войтко. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Марксистсько-ленінська філософія. XXIV з'їзд КПРС про інтернаціоналізм як могутню зброю боротьби проти імперіалізму. Харків. 28 с. (Укр. заоч. політехн. ін-т. Кафедра марксистсько-ленінської філософії. — На звороті тит. л.: Прокопченко І. Д., Терехова М. О.)

Национальные отношения в условиях развитого социализма. Сб. науч. статей. Днепропетровск. 151 с. (Днепропетр. гос. ун-т).

Патріотичне та інтернаціональне виховання. З досвіду роботи серед спец. навч. закладів. Ред. колегія: П. М. Резанов. (відп. ред.) та ін. К., «Вища школа», Головне вид-во. 230 с.

Под знаменем социалистического интернационализма. Сб. статей. Ред. колегія: И. И. Грошев, Б. Г. Кубланов, В. А. Михайлов и др. Львов, «Каменяр». 263 с.

Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму. Зб. статей. Ред. колегія: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. К., «Наукова думка». 239 с.

ПЕРЕДЕРІЙ В. Ф. Наша радянська загальнонаціональна гордість. К. 64 с. (Т-во «Знання» УРСР).

РІЗНИЧЕНКО Т. М. Література інтернаціональної єдності. (Співдружність літератур народів СРСР). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

РИМАРЕНКО Ю. І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації. К., «Наукова думка». 383 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

ФІНОГЕЄВ С. Г. Міжнародне значення досвіду КПРС у розв'язанні національного питання. К. 60 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ЧИРКО В. Великий Жовтень і утвердження нових міжнародних відносин. К., Політвидав України. 80 с.

ШЛЯХТУН П. О. Розвиток класової боротьби пролетаріату в капіталістичних країнах та її особливості. К. 23 с.

КОНКРЕТНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

АЗА Л. О., ПІДДУБНИЙ В. А. Соціальна цінність вільного часу. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

АНУФРІЄВА Р. А. Соціалістичний трудовий колектив та його традиції. К., «Наукова думка». 127 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

ВОЛОВИЧ В. И. Надежность информации в социологическом исследовании. Проблемы методологии и методики. К., «Наукова думка». 136 с.

Всемирный социологический конгресс, 8-й, Торонто (Канада). 1974. Доклады и сообщения. К VIII Всемирному социологическому конгрессу. (Канада, Торонто, 17—24 авг. 1974 г.) Ред. колегія: Л. В. Сохань (отв. ред.) и др. К., «Наукова думка». 115 с. (Ін-т філософії АН УССР).

ГАЛУШКО Т. Є. Психологічні передумови ефективності лекційної пропаганди. К. 20 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ГРИЩЕНКО К. К., САКАДА М. О. Колектив, керівник, управління. Соціально-психологічний аспект. Відп. ред. доктор філос. наук Л. В. Сохань. К., «Наукова думка». 160 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

ЛООС В. Г. Промышленная психология. К., «Техніка». 231 с.

СОЛОВЬЕВ С. Н. Основы научных исследований. Николаев. Николаевский кооператив. 176 с.

МІЛЕРЯНІ Є. О. Психологічні проблеми добору і підготовки кадрів. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Проблеми профориєнтації та профотбору. Ред. колегія: чл.-кор. АН УССР Н. Г. Чумаченко и др. К., «Наукова думка». 295 с.

РЕЙНВАЛЬД Н. И. Личность как предмет психологического анализа. Харьков, «Вища школа», Изд-во при Харьк. ун-те. 164 с.

САКАДА М. О., НЕЙМЕР Ю. Л. Соціально-психологічні проблеми виробничого колективу (управлінський аспект). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

СМЕТАНІН Д. А. Наукові засади профориєнтаційної роботи в школі. Відп. ред. канд. пед. наук Д. М. Тернопольський. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Твоя майбутня професія (про проф. орієнтацію учнів). Зб. нарисів. К., «Молодь». 126 с.

ШАКУРОВ Р. Х. Психологічний клімат в учительському колективі. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Эвристические модели в психологии и социологии. (Сб. статей). К. 77 с. (Ин-т кибернетики АН УССР).

Экономическое образование и социальная активность трудящихся. (Материалы к науч.-практ. конф. Тезисы выступлений). К. 96 с.

ЕТИКА

ГОНЧАРЕНКО Н. Людина і природа. Етичний аспект ставлення людини до природи. К., Політвидав України. 143 с.

ДЕСЯТНИКОВ В. Д. Інтереси народу — над усс. К., Політвидав України. 22 с.

Коммунистическое воспитание в процессе трудовой деятельности. Одесса. 22 с. (Об-во «Знання», Одес. орг.).

КПСС — воспитатель коммунистической убежденности советской молодежи. Ворошиловград. 28 с. (Об-во «Знання» УССР).

МАРЦЕНЮК С. П. Виховна роль героїчних традицій радянського народу. К. 22 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Морально-естетичні основи формування комуністичного світогляду студентів. Авт. колектив: Л. Т. Бабій і ін. Кер. авт. колективу В. О. Кудін. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 192 с.

Некоторые вопросы коммунистического воспитания трудящихся в условиях зрелого социализма. Материалы теорет. конф. под ред. Зверева В. Ю. и др. Одесса. 81 с. (Одесское высш. арт. командное училище. Кафедра марксизма-ленинизма).

ПРОЩАКОВ В. Про моральну чистоту радянської людини. К., Політвидав України. 18 с.

РОГОЗА Б. П. Вимогливість і відповідальність. К., Політвидав України. 19 с.

ФЕДОРЕНКО Є. Г. Дружба і любов як соціальні явища. Відп. ред. докт. філос. наук. Л. В. Сохань. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Етика і естетика. Міжвідом. наук. зб. Ред. колегія: проф. В. О. Кудін та ін. К., «Вища школа», Вип. 15. 134 с. Вип. 16. 144 с.

Етика преподавателя теоретического и инструктора производственного обучения. Днепропетровск. 75 с.

ЯМКО Н. Н. В. И. Ленин о соотношении политики и морали в социальном управлении. К. 29 с. (Высш. парт. школа при ЦК КП Украины).

ЕСТЕТИКА

БОНДАРЕНКО В. П., БОНДАРЕНКО Д. В. Мистецтво як форма суспільної свідомості. К. 31 с. (Т-во «Знання» УРСР).

БУРЯК Б. Прогрес і світ прекрасного. Літ.-критич. статті. К., «Рад. письменник». 359 с.

ВОРОБИЙОВ В. Ф. К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін і питання естетики та критики. К., «Мистецтво». 271 с.

ДЯЧЕНКО О. Література правди і боротьби. Літ.-критич. статті. К., «Рад. письменник». 492 с.

КАПЕЛЬГОРОДСЬКА Н. М. Боротьба ідеологій в сучасному кіномистецтві. Відп. ред. докт. філос. наук В. О. Кудін. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

КОРНІЄНКО І. С. Мистецтво кіно. Принципи і худож. засоби. К., «Мистецтво». 239 с.

В. И. Ленин об основах развития социалистической культуры. Одесса. 14 с. (Об-во «Знання», Одес. орг.).

ЛУТАЄНКО В. С. Естетика мислення. Естетичні аспекти наук і худож. пізнання. К., «Мистецтво». 248 с.

МАЗЕПА В. І. Художня творчість як пізнання. К., «Наукова думка». 212 с. (Ин-т філософії АН УРСР).

МАНОХА О. Є. Творці культури комунізму. К., «Мистецтво». 95 с.

Музична естетика античного світу. Вступ. нарис і зібрання текстів О. Ф. Лосева. Пер. з рос. К., «Музична Україна». 217 с.

ПАСІЧНИЙ В. О. Розвиток теоретико-літературної та естетичної думки у XIX—першій половині XX століття. Харків, «Вища школа». 151 с.

ПЕРЕДЕРІЙ В. Велична гармонія. (Про інтерн. і нац. в рад. мистецтві). К., «Мистецтво». 158 с.

ПОЛТАВЦЕВ А. С. Философское мировоззрение Л. Н. Толстого. Харьков, «Вища школа». 152 с.

Проблема робітничого класу і соціалістичної праці в радянській літературі. Тези доповідей та повідомлень Респ. наук.-теорет. конф. Миколаїв, 23—24 трав. 1974 р. Миколаїв. 129 с.

СЕМЕНЧУК І. Р. Мистецтво композиції і характер. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 136 с.

Співдружність літератур і сучасна ідеологічна боротьба. Відп. ред.: чл.-кор. АН УРСР Н. Є. Крутикова і докт. філол. наук Г. Д. Вервес. К., «Наукова думка». 408 с.

ШІЛЛЕР Ф. Естетика. Упорядк., вступ. стаття, переклад, коментарі та покажчик імен Б. М. Гавришкова. Фаховий ред. Є. М. Причепій. К., «Мистецтво». 360 с.

ФІЛОСОФСЬКІ ПИТАННЯ ПРИРОДОЗНАВСТВА

АЗАРХІН В. А., ГОРСЬКИЙ В. С. Коперник. Бруно. Галілей. (Творці геліоцентр. системи Всесвіту). К., «Наукова думка». 198 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

БАЖАН В. В., ДЫШЛЕВЫЙ П. С., ЛУКЪЯНЕЦ В. С. Діалектичний матеріалізм і проблема реальності в сучасній фізиці. К., «Наукова думка». 352 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

ГЕРШЕНЗОН С. М. Еволюційна ідея до Дарвіна. К., «Наукова думка». 200 с.

Гносеологические и социальные проблемы развития химии. Под общ. ред. доктора филос. наук М. А. Парнюка. Науч. ред. Ф. И. Гаркавенко. К., «Наукова думка». 327 с. (Кафедра філософії АН УРСР).

ЖМУДСЬКИЙ О. З. Методологічна спрямованість природознавства і природничонаукової пропаганди. К. 21 с. (Т-во «Знання» УРСР).

КЕДРОВСКИЙ О. И. Взаимосвязь философии и математики в процессе исторического развития. От эпохи Возрождения до начала XX века. К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. 342 с.

ПОЛІКАРПОВ В. С. Символізм у фізиці. (Філософ. аспект). Харків, «Вища школа». 156 с.

Філософські проблеми сучасного природознавства. Зб. статей. Ред. колегія: Н. Т. Костюк (відп. ред.) та ін. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. Вип. 34. 101 с. Вип. 35. 96 с. Вип. 36. 120 с. Вип. 37. 116 с.

ХРАМОВА В. Л. Філософський аналіз проблеми соотношения теории и эксперимента в релятивистской физике. К., «Наукова думка». 248 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

НАУКОВИЙ АТЕІЗМ

АНУФРИЕВ Л., КОБЕЦКИЙ В. Религиозность и атеизм. (Социологические очерки). Одесса, «Маяк». 152 с.

БЕЛЕНЬКИЙ М. С. Іудейське марновірство. Від. ред. канд. філос. наук Ю. М. Змеєв. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

БІЛОГУБ І. М. На позиціях атеїзму. Атеїзм української революційно-демократичної літератури. К., «Дніпро». 164 с.

БОЛДИЖАР М. М. Торжество ленінських принципів атеїстичного виховання трудящих на Закарпатті. Ужгород. 108 с. (Ужгород. держ. ун-т).

БУКОВИЧ Д. М. Павутиння омани. (Про антинародну діяльність уніатської церкви на Закарпатті і боротьбу трудящих проти неї). Ужгород, «Карпати». 128 с.

ВОЗНЯК Н. В. Їх справжнє обличчя. (Про реакційну діяльність уніатства). Ужгород, «Карпати». 120 с.

Врата истины. Из опыта атеистической пропаганды в Донецкой области. Ред.-составитель А. И. Лазоренко. Донецк, «Донбас». 56 с.

ГАЛАН ЯРОСЛАВ. Лицарі чорної руки. Памфлети. Упорядник Юрій Коваль. Львів, «Каменяр». 84 с.

ГАПОНЧУК Т. Г., ЧЕРНИЙ А. М. Радянська обрядовість як форма атеїстичного виховання молоді. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ГОЛОДНИЙ М. Радянське законодавство про релігійні культу. Вид. 2-е, перероб. та доп. К., Політвидав України. 132 с.

ГОМОЛЯКО Г. М. Марксизм-ленінізм і релігія про особу. Відп. ред. канд. філос. наук П. І. Косуха. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ГРИГОР'ЄВ Ю. М. Бузувіри. (Про шкідливу діяльність сектантів-попутників). Львів, «Каменяр». 80 с.

ДАНИЛЕНКО С. Т. Лакизи імперіалізму. (Про діяльність уніатських верховодів за рубежом). Відп. ред. канд. іст. наук Ю. І. Римаренко. К. 62 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ДМИТРЕНКО М. П. Антигуманізм п'ятидесятиріччя «науки життя». Відп. ред. канд. філос. наук В. Ю. Бичатіл. К. 64 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ДМИТРУК К. Є. Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. Львів, «Каменяр». 240 с.

ДУЛУМАН Е. К. Релігія як соціально-історичний феномен. Відп. ред. О. С. Онищенко. К., «Наукова думка». 263 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

Еговізм і еговісти. Авт. колектив: А. З. Шиш, І. Д. Пугач, М. М. Закович та ін. Ред. колегія: М. М. Закович (відп. ред.) та ін. К., «Наукова думка». 144 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

ЗЕЛЕНИЙ П. Г. Спільними зусиллями. (Про атеїстичне виховання трудящих у

виробничому колективі). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Ідейна криза релігії і релігійний модернізм. (Відп. ред. О. С. Онищенко). К., «Наукова думка». 336 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

КАУШАНСКИЙ П. Баптистская мораль: чему она учит? Одесса, «Маяк». 114 с.

КЕЛЕМБЕТОВА В. Ю. Побут і релігійні пережитки. (Етнографічно-соціологічне дослідження). К., «Наукова думка». 191 с.

КИЧКО Т. К. Модернізація іудаїзму в системі ідеології сіонізму. К. 27 с. (Т-во «Знання» УРСР).

КОНФОРОВИЧ А. Г. Атеїстичне виховання при викладанні математики. За ред. професора П. С. Дишлевого. Вид. 2-е, перероб. і доп. К., «Рад. школа». 151 с.

КОПАНИЦА М. М. Критика концепції «комуністического християнства» сучасного руського православ'я. Харьков, «Вища школа», Изд-во при Харьк. ун-те. 145 с.

КОСТЫРЯ И. С. Чем расплачиваемся за суеверие. Изд 2-е, доп. и испр. Донецк, «Донбас». 96 с.

КУЦ М. Т. Ілюзії еговізму. Відп. ред. Ю. М. Змеєв. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

МАСЛОВА А. Г. Гуманізм марксистсько-ленінського атеїзму. К., Політвидав України. 136 с.

Молоді про атеїзм. Навч. посібник для системи політ. навчання молоді. За заг. ред. В. К. Танчера. Вид. 2-е, доп. К., «Молодь», 197 с.

Fiatlalnak az ateizmusról. Молоді про атеїзм. Навч. посібник. Переклад з укр. З. З. Куліна. Ужгород, «Карпати», 180 с. (Угорською мовою).

ОНУФРІЄВ Л. О., БРАЖНИК І. І. Комуністи і релігія. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ПАЮСОВ К. А. Критика релігійного розуміння питань війни і миру. Відп. ред. канд. філос. наук П. І. Косуха. К. 62 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Питання атеїзму. Зб. статей. Ред. колегія: В. К. Танчер (відп. ред.) та ін. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. Вип. 10. Атеїстичне виховання у вищій школі. 150 с.

СУЯРКО В. О. В ім'я миру та єдності трудящих. (Про діалог комуністів з віруючими). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ТАНЧЕР В. К. Основи наукового атеїзму. Вид. 2-е, переробл. і доп. К., «Вища школа», Головне вид-во. 312 с.

ТАНЧЕР В. К. Уніатство і взаємини народів. К. 27 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Удосконалення атеїстичного виховання. (Рекомендації наук. ради АН УРСР з проблеми «Наук. питання атеїст. виховання і наук.-метод. ради з пропаганди наук.-атеїст. знань при правл. т-ва «Знання» УРСР). К. 14 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ФЕДУНЯК Г. О. Формування науково-атеїстичного світогляду особи. Відп. ред. канд. філос. наук В. О. Кудіп. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ФІЛОНЕНКО М. В. У гонитві за часом. (Нове в прикстосованстві православ'я). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ЧУДНОВСЬКИЙ В. Я. Щоб повернути радість. (Віруючий і науково-атеїстична пропаганда). Дніпропетровськ, «Промінь». 95 с.

ШНІТЕР Ю. М. Походження і суть іудейських релігійних свят. К. 19 с. (Т-во «Знання» УРСР).

КРИТИКА СУЧАСНОЇ БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Идеологическая борьба и актуальные проблемы философии. Сб. науч. статей. Ред. коллегия: Шабална Е. Н. (отв. ред.) и др. Днепропетровск. 184 с. (Днепропетр. гос. ун-т. Кафедра философии).

ВЫГОВСКИЙ И. И. Апологеты колониализма. (Критика буржуазных концепций распада колониальной системы империализма). К., «Наукова думка». 100 с.

КАНЮКА М. С. Засоби масової інформації та пропаганди і сучасна ідеологічна боротьба. ч. 1, К. 66 с.

КОРОЛЬКО В. Г. В інтересах великого бізнесу. (Критика буржуаз. системи духовного гноблення трудящих). К., Політвидав України. 199 с.

Критика буржуазних теорій конвергенції капіталізму і соціалізму. Ред. колегія: канд. екон. наук В. С. Жученко (відп. ред.) та ін. Колектив. авт.: д-р філос. наук А. А. Аветисян, канд. філос. наук Е. М. Дричепій, д-р екон. наук М. М. Перович та ін. Під керівництвом д-ра екон. наук М. М. Перовича. К., «Наукова думка». 225 с. (Ін-т економіки. Ін-т філософії. Ін-т держави і права АН УРСР).

КРУГЛОВ С. М. Критика філософії дрібнобуржуазного анархізму Герберта Маркузе. К., «Наукова думка». 119 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

КУДЕШЬКИЙ А. В. Неофашизм — ворог людства. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ПІЛЬГУ Н. О. Критика буржуазних концепцій трансформації капіталізму. К., «Вища школа», «Вид-во при Київ. ун-ті». 166 с.

Противальшивих концепцій. Сучас. література та ідеол. боротьба. Літ.-критич. статті. І «Рад. письменник». 211 с.

РЕМЕШВСЬКИЙ И. Д. Антикомунізм — головна ідейно-політична зброя імперіалізму. І «Вища школа». Головне вид-во 173 с.

ТАБАЧКОВСЬКИЙ В. Г. Криза буржуазного раціоналізму та проблема людської особистості. Відп. ред. В. І. Шинкарук. К., «Наукова думка». 159 с. (Ін-т філософії АН УРСР).

ШИШОВ О. О. У тенетах «вільного світу». (Про суть дрібнобуржуаз. бунтарства «розбитого» покоління). Відп. ред. О. С. Півненко. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Склали: ІВАНЕНКО Л. Т.,
КОРЧИНСЬКА Т. А.

Н а ш і а в т о р и

- МАЗУР**
Віра Миколаївна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КУБЛАНОВ**
Борис Григорович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії Львівського державного університету
- ТАРАСЕНКО**
Микола Федосійович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- НІКІТІН**
Євген Петрович — доктор філософських наук, професор філософського факультету Московського державного університету
- ПОДМАРКОВ**
Валентин Георгійович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії Московського інженерно-економічного інституту ім. Орджонікідзе
- КОВАЛЬОВА**
Іда Дмитрівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Харківського державного університету
- КОСТЮК**
Нінель Трохимівна — доктор філософських наук, професор, завідувача кафедрою філософії природничих факультетів Київського державного університету
- ВЕРНИКОВ**
Марат Миколайович — кандидат філософських наук, доцент, завідуючий відділом філософії Інституту суспільних наук АН УРСР
- ОНУФРІВ**
Роман Іванович — старший викладач кафедри філософії Львівського лісотехнічного інституту
- КРАВЧЕНКО**
Олександр Михайлович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПРИЧЕПІЙ**
Євген Миколайович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії АН УРСР

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я :

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВЕТІСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

В. о. відповідального секретаря Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка». Телефон 29-61-27.

Технічні редактори: О. В. Дивуля, Л. М. Кравченко, Т. М. Шендерович Коректор П. О. Пляшков

БФ 01054. Здано до складання 18.V 1975 р. Підписано до друку 14.VII 1975 р. Папір друкарський № 1, формат 70×108/16. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-вид. аркушів 12,54. Тираж 2400. Замовлення К-83. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 4, 1975 г. (на украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции 252601, Киев-1, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Философская думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3. Типография изд-ва «Київська правда», Киев, ул. Ленина, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 12,54. Тираж 2400. Цена 40 коп.

ВИДАВНИЦТВО «МЫСЛЬ» РОЗПОЧИНАЄ ВИПУСК У 1975 р. ТВОРІВ СЕКСТА ЕМПІРИКА В 2-х ТОМАХ. ВИДАННЯ ВХОДИТЬ ДО БІБЛІОТЕКИ «ФИЛОСОФСКОЕ НАСЛЕДИЕ».

Сексту Емпірику (кінець II — початок III ст.), видатному античному лікареві і філософу, належать два значних твори: «Три книги Пірронових положень» і «Проти учених» (в одинадцяти книгах). Вони вміщують найбільш повний виклад основ античного скептицизму і разом з тим є одним з найцікавіших зібрань різного роду свідчень (часом унікальних) про античні філософські школи, про вчення давніх мудреців, про перші кроки наук, про життя античного суспільства, нарешті про уявлення і забобони, які побутували в освічених колах. Сповнена гідності і водночас невимушена манера розповіді, проста і точна мова зробили Секста Емпірика надзвичайно популярним автором у Новий і Найновіший час.

Два томи творів Секста Емпірика безсумнівно становлять інтерес не тільки для філософів (особливо для спеціалістів з історії філософії), але й як книга, що трактує філософські питання в полемічно загостреній і загальнодоступній формі, також і для найширшого кола радянських читачів.

Зміст томів:

- т. 1 «Против ученых», кн. VII—XI («Против логиков» и «Против физиков»);
- т. 2 «Против ученых», кн. I—VI («Против этиков» и «Против представителей отдельных наук»). «Три книги Пирроновых положений».

Загальний обсяг видання — 53 д. арк.

Орієнтовна вартість всього видання — 3 крб. 85 к.

При передплаті вноситься завдаток в сумі 1 крб. 90 к.

Передплату можна оформити за адресою: м. Київ-4, Б. Шевченка, 10, магазин передплатних видань.

Видання творів Секста Емпірика буде здійснено в 1975—1976 рр.
